

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

Частина третя

“Сирітськими стежками”

**ПІД СОНЦЕМ
ОБЕЗДОЛЕНИХ**

diasporiana.org.ua

HRYTSKO SIRYK

**IN THE WORLD
OF
DISPOSSESSED**

**Part 3:
Life of an orphan**

Toronto, Ontario, Canada
1983

Грицько Сірик

**ПІД СОНЦЕМ
ОБЕЗДОЛЕНИХ**

**Частина третя
“Сирітськими стежками”**

Торонто, Онтаріо, Канада

1983

*Розійшлися українські діти
По своїх і не своїх світах.
Україна чайкою підбитою
Знову сумно дивиться на шлях.*

*Розійшлися сиротами діти
Українських чесних трударів.
Ви чії? — питаються по світі.
Ви яких — питаються — батьків?*

Світлана Кузьменко

Видано коштами автора

З друкарні “Новий Шлях” вул. 297 Каледж, Торонто, M5T 1S2

Printed by “The New Pathway”, 297 College St., Toronto, Ont. M5T 1S2

ПЕРШИЙ ДЕНЬ СИРІТСТВА

Настав теплий, погідний ранок. Перше, яскраве проміння благословенного сонця, послизнувшись верхами хвоїни Займи, заглянуло в ще вцілілі дві верхні шибви одинокого вікна колишньої Хоминої половини хати і, знайшовши троє осиротілих, позгорблених від нічної прохолоди, з попереплутуваними ногами й руками, сплячих на голій глиняній підлозі дітей, ласкаво пригріло і пробудило нас усіх троє одночасно. Ми, ніби заздалегідь змовившись, посідали навприсядки на долівці і, взявшись за руки, придивлялись одне одному пильно в очі, шукаючи якось відповіді на наше сирітство: Що тепер нам робити? До кого звернутися за порадою?

Гашка сиділа ліворуч від мене. З її чорних, великих і широко розставлених на обличчі очей викотилися дві великі сльозини і, зупинившись над ямочками на щоках, дещо нижче кирпатого носа, переливались веселкою від соняшного проміння. Варочка сиділа праворуч і в її, дещо світліших, очах видно було переляк. Хоч на Вароччине обличчя падало навскіс проміння сонця, то вона навіть не моргнула віями. Нараз до моєї свідомости, ніби за чиїсь наказом, прийшла уява нашого становища. І, ніби виконуючи чийсь наказ, я сказав Гашці, щоб запалила вогонь у печі та зварила з тих сорока картоплин, які я вчора знайшов у льохові, по одній старій картоплині й по одному відросткові з них нам кожному на сніданок. А на полуденок нарвати шавлю, кропиви та лободи на борщ. Я, доглядаючи Лису (кобилу), щераз перегляну подвір'я та стайню за можливими запасами харчів, схованими батьком.

— Мені тепер треба не тільки рахуватися з нашими дитячими потребами, щоб пережити лиху годину голоду й страху, але й не осоромити пам'яті батька й матері перед хуторянами та родичами — сказав я.

Після моїх слів я зауважив, що ямочки на Гашчиних щоках поглибилися і зникли з-над них сльози. Варочка також ніби проснулась, заморгала віями й закрила очі від настирливих променів сонця. Щоб не дати сестрам причини до розпачу та голосіння, я піднявся на обі омлілі ноги й, не вмиваючись, поспішно вийшов з Хомишиної хати.

Несподіваною була смерть батька. Загадкова поведінка Катерини, тітки Василюни, Марї Іванівни й хуторян після вставлення домовини з батьком у могилу на кладовищі мене не тільки здивувала, але й перестрашила. За винятком батькових хресників, які засипали яму піском, всі пішли з кладовища, не зайшовши навіть до Хомишиної хати для “так годиться”, коли вже не порадитись над нашою сирітською долею.

Ще будучи в хаті, я подумав, що ми тепер не тільки круглі сироти, але й безпомічні, нікому не потрібні злидарі. Ця думка та вигляд сестер, які сиділи на підлозі, й вивели мене з рівноваги.

Надворі, після переспаної на голій долівці ночі, під ясними променями ласкавого і теплого сонця, я ніби оновився. З проміннями сонця, які ковзалися поверх молодой хвоїни Займи, до мене повернулася надія на життя, повернулася воля перемогти за всяку ціну голодомор і людську неміч, не датися напасникам і нерозумним людям вирвати Сіриків рід з прапрадідівської землі, не датись чужинцям зсунути у безодню небуття з місця, яке самим Богом призначене для мене й моїх сестер.

Я дививсь на поскладані батьком навколо Хомишиної хати березові мітли, купки порівняних і ще не рівняних березових гілок, на його саморобний верстак, на якому він стискав березові гілки у форму мітли, а потім зв'язував їх відповідно та обрізав прив'язаною на мотузку косою зайві кінчики. І знов прийшла думка про його смерть.

Останнього вихідного дня шестиденки, з батькового наказу, я до схід сонця водив Лису пастися росою на сочисту й буйно порослу траву у виямці залізниці. Останній раз я бачив батька перед тим як такого ж погідного дня, як сьогодні, батько покликав мене вже зі шляху в дорозі до школи, щоб я йому поміг потримати голову Лисої. Він,

вичистивши з-під язика Лисої в курдюкові залишки їжі, змастив рану чистим березовим дьогтем, подякував мені за допомогу й сказав радісно:

— Тепер скачи, синку, з Богом. За тиждень-два Лиса набереться сили й ми з нею напевно не пропадемо з голоду.

Але його надії не здійснилися. Того ж дня, батько, зївши мабуть більшу кількість навареної Мар'єю Іванівною зеленини, захворів на пронос. — Мар'я Іванівна, як мати бригадира тракторної бригади радгоспу ім. Петровського — Олександра Воронця, та курсанта школи червоних командирів, комсомольця Івана Ярошки (вона була вдовою по двох чоловіках) мала під час перебування у лікарні належну опіку санітарок і увагу лікаря Разнатовського. Тому наступного дня забажала завезти й батька у лікарню. Батько, добре знаючи вислуги лікаря Разнатовського перед владою, в наслідок чого Анютка й мати поплатилися життям, відмовився їхати з Мар'єю Іванівною в лікарню.

Третього дня батькової хвороби він втратив контроль над собою і занечистив ліжку, за що Мар'я Іванівна стала обвинувачувати Гашку та Варочку. Батько, щоб не наражати дочок на неласку Мар'ї Іванівни, в надії, що Разнатовський хоч випише відповідних ліків, згодився їхати в лікарню і, з допомогою Мар'ї Іванівни, дошкандибав до воза.

На наше й батькове нещастя, у лікарні, якраз на той час, лікаря Разнатовського не було. Його заступник чи старший санітар лікарні, якийсь молодий чоловік, (прізвища його й фаху я не знаю) не хотів батька прийняти в лікарню за браком ліжок. Але Мар'я Іванівна, погрозивши йому своїми синами, змусила його примістити батька хоч на підлозі коридору, де йому санітарки й подали першу допомогу.

Залишивши батька в лікарні, Мар'я Іванівна поїхала до своїх дочок ночувати та попрохати сина Олександра, щоб зайшов у лікарню та сам полагодив справу перебування в ній батька. Та Олександр того вечора ночувати додому не прийшов. Хоч Мар'я Іванівна була переконана, що живого чоловіка з лікарні не викинуть, одначе в своє переконання не зовсім вірила й ранком

послала свою молодшу дочку, Катерину, щоб провідала батька та розшукала в радгоспі Олександра. Катерина забігла в лікарню, а батько в той час був вже у трупарні. Вона довідалась, що невдовзі після від'їзду Мар'ї Іванівни з лікарні, повернувся лікар Разнатовський, який, на пораду парторга, наказав батька винести в трупарню і зробити дезинфекцію вапном. Він вапняних порохів та виснаження батько й околів.

Мар'я Іванівна, не будучи певна вчинку лікаря Разнатовського розпитувала про це людей. Потім заїхала за тілом батька до лікарні, але їй там сказали, що без домовини трупа не віддадуть. Вона, розгубившись, поїхала на хутір зі своєю дочкою Катериною. Там її зустріла ще одна несподіванка: Гашка, не чекаючи повороту батька та Мар'ї Іванівни, пішла до сестри Катерини. За непослух Гашки і за те, що вони з Варочкою не нарвали відповідної кількості зеленини на борщ, Мар'я Іванівна на них розгнівалася і послала їх рвати щавель та кропиву в Балащину долину. Сама ж стала обдумувати своє положення та радитись зі своєю дочкою Катериною. Рада між ними була коротка; забрати що можливо та втікати з хутора поки прийде наша Катерина, або дядько Клим довідається про смерть батька. Не давши Лисій ні відпочинку, ні корму Мар'я Іванівна навантажила на віз свої пожитки, дещо з батькових речей і, правдоподібно, дещо проса та солі, наказала своїй дочці виїхати аж за Бабаків хутір і там зачекати на неї на об'їзді в Гудиминишиній опушці. Тоді вже сама зайшла до дядька Кліма з повідомленням про батькову смерть та, що трупа для похорону на хуторянському кладовищі без домовини з лікарні не дадуть, а поховають його у спільній могилі на Микільському кладовищі, разом з тими, що їх збирає санітарна бригада у Вороніжі та на залізничній станції Терещинська.

Будучи певна своєї здобичі, в поворотній дорозі до своїх дочок Мар'я Іванівна заїхала до Криськів та сказала їм, щоб повідомили мене про смерть батька, а я в свою чергу, щоб повідомив про це сестру Катерину.

Олександр, довідавшись про смерть мого батька та поведінку своєї матері, нагнівався на неї і наказав

наступного ж ранку відпровадити Лису з возом та батьковими речами до нас на хутір. Мар'я Іванівна, не маючи іншого виходу, була змушена їхати Лисою знов на Андроників хутір. Будучи в школі я не знав, як Мар'я Іванівна господарила біля Лисої після захворіння батька. Я й не знав чому вона поспішно зникла з кладовища після молитви дядька Антона, зрештою я на це не звернув уваги.

Повернувшись з кладовища в Хомишину хату і заставши переляканих сестер у розпачі, про долю Лисої не здогадався подумати. Аж тепер, зайшовши в стайню, я застав Лису напівживою. Посеред стайні лежала вона з витягнутими ногами й помутнілими очима. Я спробував допомогти їй встати, але вона навіть не пробувала натужитись. Тільки, якимось жалібно простогнавши, намагалась заржаги, але й на це в неї не вистачило снаги. Допомогти Лисій я міг тільки водою і тому поспішив принести з колодязя відро свіжої, холодної води. Лиса, однак, не тільки не забажала підняти голову в нахилене відро, але й не давала розз'явити рота, щоб ухлюпнути їй у рот води. Довелось кликати Гашку. З її допомогою я вичистив з-під язика, з рани курдюка, набиті там остюки й став розглядатися за березовим дьогтем. Але там де його тримав батько, дьогтю не було. Не було його й в інших місцях стайні. Всі мої думки я зосередив на врятуванні життя Лисій. Пропаде, думаю, кобила, то пропаде й наша сирітська надія утриматися при житті. Двадцятитисячники пограбували Майку, — наслідком цього наше сирітство. Пропаде Лиса — ми залишимося зовсім безпорадні. Так міркуючи я поспішив до колодязя за другим відром чистої води.

Лиса, мабуть відчувши мої турботи, та й самій їй напевно не бажалось вмирати ще молодою, злизувала спершу воду з моїх долонів губами, а потім звелася головою й ковтнула пару разів з відра.

Позбувшись з рани курдюка остюків та нечисті, освіжившись холодною водою, з моєю та Гашки й Варочки допомогою, Лиса зіп'ялась на ноги й, вийшовши зі стайні, нахилила голову за бур'яном попід огорожею.

— Рятунок нам тільки один — сказав я сестрам, підносячи Лисій жменю нарваної під огорожею трави. — Я

буду пасти Лису аж вона окріпне й буде здатна до праці, а ви збиратимете зелень для їжі. Попасуючи, я повів Лису попід огорожею у напрямку Займи. Йдучи, я роздумував далі:

З браку, через ограблення хуторян двадцятитисячниками, харчів, через виснаження на примусовій праці за невиконання “пляну до двору” та контрактації хлібопоставки державі, та взагалі в зв’язку з заходами московсько-советської влади загального людомору між “неблагодяждожими” нацменами, за зиму померли: Марія Радіонова, Гашка Радіонова, Олександр Якимович Радіонів, Карпо Семенович Радіонів, Іван Кресанович Воронець, Панас Бабак, Грицько Артемович Сердюк, Артем Демидович Сердюк та Артемова дружина, про що я напевно знаю. Скільки хуторянам тамтої зими померло дітей та скільки хуторяни похоронили трупів замерзлих на шляху, виснажених голодом подорожніх, напевно сказати не можу.

Батько на себе великої надії не покладав, щоб дочекати весни. Тому він завжди брав для себе меншу пайку. Після смерти Маньки, батько став виділяти для себе ще меншу частину харчів. Тоді весна увійшла в свої права та обов’язки; висушила і нагріла землю, пробудивши до життя корінці щавлю, кропиви та різної рістні, яка тільки надавалась на харч людям й тваринам. Звеселила вона своїм теплом поля, луки, ліси, тварин, птаство та людей. Мар’я Іванівна, виздоровівши в лікарні від простуди, не пішла до своїх дітей, а вернулась до батька в Хомишину хату, тоді в батька виникла надія вижити. Він, позичивши 200 карбованців у Івана Климовича Радіонова, та 200 карбованців у Івана Семеновича Радіонова, сторгував у Миколаєнка на Покрівщині кобилу за 750 карбованців. Передавши мною гроші наказав, щоб обов’язково у вихідний день Лису дотягнути до хутора.

Лиса, гнідої масті, цибата чотирирічна кобила мала велику білу латку (лисину), від вуха до ніздів. На правому оці невелика, синя пляма більма. Від остюків ячмінної соломи під язиком Лисої витворилася рана — курдюк. Від недогляду вона охляла й коли мені господар вивів Лису зі стайні, вона хиталася, ніби п’яна. Побачивши стан Лисої, я

зразу відмовився її брати, та Миколаєнко запевнив мене, що він добрий знайомий мого батька й Мар'ї Іванівни і що вони про стан Лисої добре знають. Вона, мовляв, на хуторі скоро поправиться.

Біля першого колодязя у Вороніжі я Лису напоїв, а на березі Осоти дозволив їй з півгодини поскубати зеленої трави. Так, попаски, годин, мабуть, за шість, ми з нею пройшли 12 кілометрів дороги на хутір. Вже в сутінках, батько заглядав Лисій в рот, обмацав ноги, клуб, ребра та спину і не висловивши задоволення чи розчарування, завів Лису в стайню, зовсім не звертаючи уваги на мою присутність. Батькову мовчанку я прийняв як вираз незадоволення Лисою, а, значить і моєю недотепністю у купівлі її.

Треба було мені так зробити, як я спершу подумав, побачивши в якому стані Лиса — не давати Миколаєнкові грошей, і повернутись додому без кобили. Мучила тоді мене ця думка, не давала вночі спати: Батько — каліка. Без коня він — до нічого. Лиса в такому стані, що йому з неї ніякої допомоги. Не дай Бог, Лиса здохне, пропадуть не тільки останні батькові гроші, але й батько зовсім зневіриться і занепаде здоров'ям. Батько на мене всю надію покладає, а я, бач, як йому допоміг з купівлею Лисої. Бачили очі що купували, а тепер їжте хоч повилазьте, чи як? Чому я, дурень, дещо мозком не ворухнув? Картав я так себе перевертаючись на своєму ліжку-розкладушці посередині Хомишиної хати.

Мені снилось, що озброєні комсомольці гнались за мною на підводі по замерзлій дорозі й чомусь стріляли не по мені, а вгору.

Я раптом прокинувся і, забувшись, що розкладушка не дуже стабільна, утратив рівновагу й перекинувся з нею на підлогу. Опам'ятавшись, що я в Хомишиній хаті і що постріли комсомольців — це рівномірне стукання товкачем по просі в ступі за перегородкою біля печі, я швидко вдягнувся і обмив обличчя холодною водою над помийницею. Потім пішов шукати на дворі батька, щоб вибачитися перед ним за нерозважну купівлю Лисої.

Батько, попасши вже росою Лису, прив'язав її біля

воза й підкинув нарваної ще вчора трави та розчищав Лисій копита.

— За два-три тижні, синку, з нашої Лисої, рисак буде — сказав він весело, завбачивши мене з віддалі. — Сили з неї сподіватися не можна, але вона спритна й розумна кобила — додав батько коли я наблизився до нього. Він став мені пояснювати добрі й недобрі прикмети Лисої і взагалі як треба розпізнавати коня.

Через своє сліпе око батько не любив себе на фотографіях. Мені грошей на фотографічне приладдя не жалів, але фотографувати себе не дозволяв. Та ось, тепер, розрадуваний Лисою, сам мені запропонував:

— Ану, синку, принеси, свою машинку. Побачимо, як нас двоє сліпооких буде на карточці (фотографії) виглядати.

За два, мабуть, тижні, Лиса дійсно була “на шляху до рисаків”. Батько вже сотень зо дві мітел нав’язав, щоб везти в Шостку на продаж. Тепер і батька не стало і Лиса занепала.

Такі мене думки опанували коли я, ведучи попаски до Займи Лису, сам попасався, висмоктуючи солодкуватий сік з вирваних дудочок травинок і пережовуючи гірко-кислі листочки горобячого щавлю. Перед Займою, по піщаних горбках поросла мала хвоїна. На гілках хвійок опуцьки вже з кашкою. Наїстися ними не можна, але поживи в них досить.

Поки Лиса йшла вслід за мною попаски, в мене й рожеві думки появилися: поправиться Лиса, завезу батькові мітли в Шостку і за вторговані гроші куплю картоплі і, можливо, з кілограм хліба на початок. У Вороніж на базар завезу віз дров і роздобуду за них солі. У Вороніжі розвідаю — може кому город виорати? Настане косовиця сіна, вороніжцям, які ще мають корови, услуги конем будуть потрібні, тому й заробіток матиму. На осінь людям потрібні будуть дрова, городи на зяб орати буде потреба...

“З Лисої сили не сподіватися, але вона буде проворна й розумна кобила” — нагадалися мені батькові слова. Хто проворний, той і вдоволений. З Лисою ми не пропадемо, запевняв я себе в думці.

Коли в затінку дерев Займи Лиса захотіла в холодкові відпочити, лігши на бік і випроставши, ніби перед смертю, ноги, мене знову чорні думки обсіли, ніби зграя ворон свіжу борозну на весні: 40 картоплин, вибраних учора з землі в льохові в кашкеті вмістились. Сьогоднішня одна стара картоплина, завбільшки з кругле яйце, та один новий відросток з горіх, вистачили, щоб два рази взяти в рот навіть не розсмакувавши їх, не то щоб задовольнити потреби шлунку. Решта картоплин, борщ з зелені та просо на один куліш, вистачать на п'ять днів, може на тиждень. За цей час Лиса напевно не поправиться, а тоді що? Залишити сестер, вчепитися вантажного поїзду, як це роблять тепер мільйони виголоджених земляків? Заїхати якнайдалі від своєї батьківщини й вдавати незадоволеного байстрюка якогось партійного папи з вигаданою диткомуною чи дитколонією, з вигаданим прізвищем, соціальним походженням? Мене, як недорослого хлопчину, в найгіршому випадку можуть запроторити в дитколонію, а в кращому, на якесь підприємство під патронат. Там чи там, мені буде запевнено 300 грамів хліба на день і пару ополоників юшки. А що станеться з сестрами? Гашки та Варочки, жодна дитколонія не прийме, колгосп чи підприємство на патронат не візьмуть, знаючи, що вони дочки “ворога народу — куркуля”.

Зібратися з сестрами та йти випрошувати “ради Христа”, від двора до двора по картоплині, це буде сором не тільки пам'яті батька та матері, але й цілому Сіриковому родові. Між Сіриками ще до цього часу жебраків не було. І хіба це не матеріні слова: “Олено, Олено, я й не думала й не гадала, що між Сіриками можуть злидні завестися. Нам лихі люди господарство спалили і то ми литками та грішним тілом не світимо, а в тебе й литки майже голі й хата ребрами світить і в голові вітрові нема за що зачепитися. Не дай, Боже, Олено, горіти але й не дай, Боже, голіти!” Отже піти поміж люди прошаками, обезчестити матір, зганьбити ім'я батька, осоромитись самому, занাপастити сестер...

Лиска, Лисочка, крізь сльози благав я Лису. Підійми голову, візьми хоч пучечок ось цієї смачної травички.

Зіпнися на ноги! Не дай нам, сиротам круглим, загинути...
На тебе та на Бога тепер вся наша надія!

Лиса, полежавши деякий час з заплющеними очима на сирій землі, ніби зрозуміла мене, підіймала голову і пробувала заржати, а після декількох таких спроб зіп'ялась на ноги й, дещо похитавшись всім тілом, зїла спершу ту купку трави, що я нарвав під час її “відпочинку”, а потім і сама почала шукати для себе поживи. А мої думки шулікою злетіли у височінь блакитного, безхмарного неба, жайворонком тремтіли крилами і розливали то пісню надії, то відчаю і помсти за наше сирітство, за смерть батьків, сестер, братів і добрих земляків, за надужиття влади, за руїну людського щастя, їхнього майна — понад Займою, понад хуторами, понад Україною...

Не дам безслідно викинути з пам'яті рідних і близьких людей. Не дам усунути мене безкарно з моєї батьківщини, де поховані мої прадіди, діди, батьки, брати й сестри. Не покину на поталу і наругу моїх малих сестер. Не обезславлю свого роду жебрацтвом...

Ні! На злість усім душоубам і людиноненависникам! Нема в мене розуму й хисту на великі діла, але хоч не дам московській потворі замордувати мене й моїх сестер голодомором. Виживу на траві, на корі, на корінцях. Виживу без солі, без хліба, переживу цю лиху годину для прикладу землякам і на погибель ворогам. За всяку ціну: вижити і сестер спасти! А потім, як не вистачить розуму та відваги, хоч остюком залізу в курдюк московської потвори і допоможу роз'ятрювати рану її погібелі. Не розумом та відвагою, але хоч своєю присутністю на цій грішній землі стану частиною більма на визвірених очах людиноненависників. Свідченням і прокляттям допоможу, коли хтось розумніший буде їх спихати в провалля історії. Батько не вірив тільки цій голопузій, совєтській кацапні. А коронованих та благочинних уважав своїми покровителями та добродіями. Помилявся. Викинули ще живим у трупарню, як сліпе цуценя, як остогидле падло. Всі вони однакові! Від Разнатовського, Петровського і до самого осетинського байструка-виродка в Кремлі бажають нашої загибелі...

Нагадалася мені батькова історія з його кумом Бабаком минулого літа. У відвідини до брата та сестри приїхав на хутір батьків ровесник, вірний друг дитинства та парубоцтва, солдат, однополчанин чи що, і в додаток кум. Бабак, з найбільш на хуторі Бабаків-Калатушників, в революцію повірив в облудні гасла Ленінової зграї й розславляв її на багнетах по всій московській імперії і за це заслужив кілька орденів та медалів. У той час як ми, після пожежі, мешкали на хуторі Перша Васильківщина, цей Бабак продав свою хату на хуторі й забрав до себе дружину й дітей у Москву чи десь у її околиці.

Минулого літа Бабак, знову повіривши облудній пропаганді про завершення перебудови села на соціалістичній основі, взяв відпустку й надіслав братові Дмитрові телеграму, щоб у такий то час зустрів його на станції Терещинській. Бабак, здається, командував дивізією, що охороняла “серце столиці” — Кремль. Тому телеграму брата на хутір до Дмитра доставили спеціальним посланцем. Посланець привіз також розпорядження райвиконкому, чи партійного комітету про виділення надійної підводи для перевезення Бабака.

Дмитро в той час вже був колгоспником, а керівники хуторянського колгоспу й без наказу влади шанували свого хуторянина. Дмитрові й справді виділили найкращого коня й воза. На станції, всідаючи на воза, брат висловив захоплення Дмитровими достатками, але Дмитро ухилився від пояснення. Дорогою більше слухав брата, ніж розповідав про свої достатки та хуторянські новини. Розірвана гребля та поруйновані млини на Писаревичовій греблі Бабакові не сподобалися, але брат братові пояснив це природнім нещастям — повинню та непридатністю водяних млинів при соціалізмі.

— А Петро Платонович куди з Писаревичів переселився — запитав брат Дмитра.

— Розкуркулили — відповів коротко Дмитро.

— Як то!? — Здивувався Бабак. — Де він тепер.

— Так. Звичайно — пояснив братові Дмитро. — Розкуркулили й все. А живе він десь, мабуть, у дочки на Пирощині. Сини порозбігались, а дочки поодружувались.

Він зі старою мабуть на ласці зтя.

Гребля зруйнована повинню, водяні млини — каже брат — тепер, при соціалізмі непридатні, то й Петрові Платоновичу на Писаревичах нема чого сидіти, зрозумів орденоносний Бабак брата й не прийняв руїни на Писаревичах за трагедію.

Підїхавши до нашого садка й завваживши порожнє місце, де до пожежі стояло наше господарство, Бабак висловив здивування:

— А мій кум Трохим Матвійович, ще й досі не відбудувався?

— Відбудувався, але що з того? Ото за садком був його двір і хата — сказав Дмитро братові, промовчавши про те, що й нас розкуркулили разом з дядьком Петром.

— Заверни до куми та кума — звернувся брат до Дмитра, порівнявшись з нашим двором.

— Марне твоє бажання, брате — сказав меланхолійно Дмитро. — Трохим Матвійович з дітьми мешкає в Хомишиній хаті на Андрониковому хуторі. А тут тепер Павло Хомич господарем.

— Як то? — не зрозумів брат брата.

— Так, звичайно. Такі тепер порядки в нас завелись: сьогодні твоє, а завтра чорт зна чиє — ніби з примусу пояснював Дмитро братові. — Твоєї куми навіть у лікарню не прийняли. Мотря Петрівна не успіла в могилі охолонути, а Трохима з дітьми з хати викинули серед зими.

— За що? — похопився Бабак.

— Так, звичайно. По теперішніх порядках. Ну, за що нас тепер, брате, розкуркулюють, за непосильну контракцію судять, в колгоспні кріпаки заганяють...

— Ти що, контрреволюцією займаєшся? — здивувався Дмитрів брат і розгнівався. — Нашою народньою владою не задоволений?

— Та, я ніщо, брате. Я тобі не ворог. Сам бачиш що з Сіриками сталось...

Між братами зав'язалась суперечка. Орденоносний Бабак не хотів повірити братові про хуторянську дійсність і, підвищивши голос, почав його картати:

— Я кров проливав за вас! Я життя своє наражав для

вашого добра, а ти, мій одинокий рідний брат, проти мене контрреволюцію натравляєш. Мене сам товариш Сталін з нагородою поздоровляв!

— Як собі, брате, знаєш — розвівши руками спокійним голосом зупинив Дмитро братові вигуки. — Тебе, бач, орденами пообвішали та почестями нагородили, а нам тут злиднів намножили, тягарами непосильними навантажили, в ярмо кріпацьке пхають, людям без причини життя відбирають.

Орденосний Бабак такого ставлення до нього не сподівався не тільки від брата, але й взагалі від хуторян. Готуючись у відвідини своїх рідних та друзів на хуторі, віз їм не тільки свою заслужену гордість, але й вияв своєї прихильності у двох туго напханих чемоданах. А тут рідний брат, ще не довізши до своєї родини й господи, видумками ворогів влади трудящих ображає. Орденосний брат розгнівався на Дмитра, зіскочив з воза і, не звертаючи уваги на прохання, минув братів двір і пішов пішком на Андроників хутір до сестри. Від Дмитрового двора до сестриноного — більше кілометра. Йдучи хутором, Бабак не зауважив більших змін від останнього побуту. Новозбудовані хати хуторян на зрубі Давидівської хвоїни були перероблені зі старих комір, або звідкільсь перевезені, без загороджених дворів, а то й зовсім без будь-яких хлівів. Новозбудована школа, як на хуторянські умови — показний будинок. До будови школи він не тільки порадою хуторянам, але й грішми причинився.

Хутір ніби, як хутір, але що сталось з його рідним братом і чому ніхто з хуторян не виходить йому назустріч — Бабак не міг зрозуміти.

Спускаючись з високого піщаного берега пересохлої річки, він зауважив жінку з відрами на коромислі, яка йшла йому назустріч до колодязя, що на низькому боці річки. Але коли вона його зауважила — зникла в якомусь дворі Воронців. Серед білого дня пройти пішком майже обидва хутори й не зустріти людини чи уникнути уваги хуторських собак — колись було неможливо. А тепер ніби хутір не тільки безлюдний, але й собаками не охороняється. І це

орденоносного Бабака дивувало, хоч гнів на брата не вщухав.

Сестра, як і всі сестри, не бачивши роками брата, зустріла його обіймами та сльозами. Сестрині сльози виявилися не тільки щирі, але й журливі. Чоловік повернувся з війни з кулею під черепом і не завжди й не до всякої праці був здібний. Вона й за господарство дбала й двох синів виростила. Тепер би жити та Бога хвалити, але влада за невиконання насильно законтрактованої хлібопоставки засудила Семена на три місяці примусової праці на торфо-розробці, де він застудився і тепер лежить при смерті.

Після довшого перебування на високих командних посадах у столиці та в товаристві високих державних достойників, орденосному Бабакові й сестрині сльози та жалі до свідомости не доходять. Сестра була певна, що брат перше зупиниться у брата Дмитра, а мешкатиме в сусідів Сердюків. Тому, щоб гостити брата ще не роздобула й чвертки горілки й не підготувала чогось смачнішого з їжі. Пісний борщ, забілений молоком та потовчена картопля нагадали йому дійсність, та стали наявним доказом, що бідним Бабакам-Калатушникам під “свою, народною” владою, життя не покращало, а ще погіршало. Він послав старшого племінника, Івана, на Білогривий хутір у кооперативну крамницю за горілкою, а меншого, Сергія, за моїм батьком. Заспокоївшись дещо горілкою, та вислухавши батька, не гаючи часу, написав власноручно від імені батька прохання до ВЦВК (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету), ще й особисту записку до Всеукраїнського старости Петровського залучив.

— Влада, яку я завоював, якій служу чесно і пильно обороняю, такого беззаконня над моїми родичами, над моїми друзями, над моїми хуторянами робити не може. Не сміє! Їдь негайно в Харків, віддай це власноручно Григорію Івановичу і скажи йому в очі, що оце я тобі кажу. Для мене він тобі й громадянство встановить і майно поверне і тих покарає, що таке безчинство роблять, — наказав Бабак батькові.

Батько того ж дня поїхав у Харків, а Бабак засів у сестри осамітнений “гостювати”.

Батька в Харкові й близько до Петровського не допустили, але телеграму-відповідь на хутір прислали раніше на день батькового повороту. Телеграма ні Бабака ні батька не задовольняла: “ВЦВК ваше прохання розглянув і матеріяли для розслідування переслав в нижчі органи влади”. Тобто: за рік чи за два прохання до найвищої влади в республіці, з дописками й помітками, прийде в сільраду, а сільрада без наказу вищої влади ніяких рішень виносити не може й справу знову поверне у ВЦВК. А там викинуть її до коша зо сміттям і на цьому бюрократична тяганина й закінчиться.

Бабак ще пару днів “погостював” з півлітрою в сестриній хаті, написав особистого листа Петровському і післав з ним батька в Харків. Сам же, ніби злочинець, вночі, городами навпростець пішов на розїзд Брюловицький до нічного потягу. Батька й з особистим листом до Петровського не допустили, але цього разу особистий чи підставлений секретар Петровського з батьком поговорив, як то кажуть, “по душам”;

— Радянська влада, тому й радянська, що належить місцевим радам. Якщо місцева влада вам щось зможе допомогти, напевно допоможе, а ні, то пристосовуйтеся до наказів влади. У вашій справі звертайтеся не далі як у райвиконком, — порадив батькові той секретар всеукраїнського старости і доброго приятеля орденоносного кума.

Батько, захочений кумом та “добродушністю” секретаря кумового приятеля, подався у райвиконком. У Шостці головою райвиконкому був друг молодості — Іван Калинович Шекера: влада радянська на місцях, керівниками влади не вороги й не якісь короновані благородії; злочинства, я проти влади не вчинив, окалічився на державній службі — ну, за що мене з даху над головою ограбували, — думав батько.

Шекера прийняти батька не відмовився. Вислухавши спокійно його скаргу та поради орденоносного кума Бабака, покрутив, покрутив головою та й каже:

— Я не полінився приїхати до тебе і доглянути, щоб

тобі туполобі комнезами кривди не вчинили при розкуркулюванні. І коняку тобі залишив на свою відповідальність, щоб ти з дітьми, тієї зими хоч не згинув. Узяв гріх перед владою на себе за твоє життя і до цього часу тебе ніякі зустрічні та додаткові пляни й контракції не турбували, як твоїх комнезамів і некомнезамів-хуторян. Так ні! Цього тобі не досить. Твій кум розумніший за мене і за совєтську владу. Попер вас чорт аж до Петровського зі скаргою. Ти маєш телеграму з ВЦВКу і я маю копію її. Бажаєш щоб я скоро полагодив твою справу, я зараз викличу вартового і до завтраго буде все вирішене: тебе повезуть білих ведмедів пасти, а кумові твоєму, його ж орденами морду натовчуть за змову проти влади. Бажаєш щоб твоя справа розглядалась по інстанціях органів влади, я й цю твою волю можу вчинити, але це забере дещо більше часу. Я видам розпорядження Воронізькій сільраді щоб скликала збори хуторянських комнезамів і на тих зборах ухвалила постанову про незаконне відібрання в тебе громадянських прав і в зв'язку з цим майна. Голова сільради цю постанову візьме до уваги і перешле мені у райвиконком. Я в свою чергу вишлю цю постанову вищестоящим органам влади, а там добре знають до чого такі постанови зведуть заходи влади по перебудові народного господарства на соціалістичній основі. Я, ти, твій орденоносний кум та ще пару хуторянських комнезамів, якщо не переселимось на лоно Авраама та Якова з дірками в потилиці за контрреволюцію, то принаймі помандруємо під охороною ліс рубати за Полярним колом.

Прийшов ти Трохиме до мене, як до давнього друга за порадою — сказав на останку Шекера — раджу ось я тобі: іди на свій хутір і забудь, що ти зі мною взагалі знайомий, не то що сьогодні ми бачилися. Забудь, що орденоносного кума маєш. Забудь, що колись буланями жеребцями та медалями за них своє прізвище перед людьми виставляв. Забудь взагалі, що ти колись був людиною з ім'ям. Змішайся з безіменною, сірою масою і не проявляй жодної ініціативи спротиву теперішнім заходам влади. Не висловлюй вголос своїх думок. Не плутайся під ногами теперішніх порядків, а то розтопчуть...

Не даремно влада взяла собі за гімн пісеньку п'яних французьких моряків: “Не ждїть рятунку від нікого”, подумав я, рвавши між бур'яном сочисту траву та підкладавши Лисій під морду.

До вечора Лиса в Займі дещо окріпла й перестала лягати на відпочинок. В мене виникло бажання з кимось поговорити, порадитись. Але з ким? Гашка з Варочкою ще не розуміють життя. Катерина, тітка Василина, дядько Клим і взагалі хуторяни, вчора дали до зрозуміння, що від них поради не чекати. Лиса — німа тварина. Люди взагалі застрашені, безпорадні. Влада забріхана, підступна, жорстока і людиноненависницька. Клин, кажуть, вибивають клином. Але як нам з Лисою та сестрами віднайти того клина, не згинувши — ум за розум зачепився.

Дома для нас з Лисою не кепська новина: приходила Мар'я Іванівна провідати нас і принесла вузлик кукурудзяного борошна та навчила Гашку, як ним забіляти борщ з зелені. Запас харчів в нас збільшився ще днів на три.

ПОРАДА БЕЗ ПОРАДИ

Романові Окальникові одружитись з нашою Катериною нарадили батькові хресники — сини вихреста Погорільського та дядькової Климової сестри. Вони ж спершу й влаштували її доглядати колгоспних свиней, коли вона опинилася в скрутному становищі після заслання Романа на каторгу на Біломорсько-Балтійський канал. І вони ж потім усунули її з колгоспного свинарника. Ті, що при свинях — рятувались від голодомору м'ясом “дохлих” свиней та харчами, що були призначені для них. Ті ж свояки записали Катерину в робітники крохмального заводу для отримання пайки кислого картопляного жому. А потім навели її “на розум”, щоб “не перевертала світ догори ногами” — язиком, а була розсудливою, спокійною та робила все розважно. Коли Гашка прибігла до неї з

повідомленням про захворювання батька та про намір Марї Іванівни примістити його у Воронізьку лікарню, Катерина звернулась за порадою до Погорільських і від них довідалась про заборону лікарням і лікарям давати будь-яку медичну допомогу голодом виснаженим людям. Але робити якісь заходи для рятування батька вони не радили, бо вважали розголошення причини можливої батькової смерті не тільки для Катерини, але й для нас небезпечним.

— Від Хрещатика до Вороніжа біля 20-ти кілометрів — пояснювали Катерині Погорільські — щоб дійти до Вороніжа тобі потрібно буде не менше п'яти годин. Тобто ти до лікарні прийдеш перед північчю. Якщо твого батька й справді приймуть у лікарню та дадуть йому першу допомогу, то тобі там нема чого робити. Якщо ж зроблять йому дезинфекцію та винесуть у трупарню, то тобі до ранку ніхто правди не скаже. А ранком ти, довідавшись правди, не стримаєшся зі сльозами та голосінням звернеш на себе увагу органів нагляду за “порядком” і тебе, якщо не заарештують там же біля лікарні, то зроблять це дещо пізніше. Своїми нерозважними кроками ти можеш нашкочити також братові та меншим сестрам. Ніччю виплач всі свої сльози та смуток, а на завтра приготуй себе до найгіршого — порадили Катерині Погорільські. Тому власне Катерина й була приготована зустріти повідомлення про батькову смерть.

В день похорону батька, я з Гашкою та Варочкою, з наказу Катерини, перекопували руками осипану зі стін в льохові землю, розшукуючи за картоплинами, переглядали по декілька разів закутки в Хомишиній хаті, в дворі та стайні, за можливими запасами харчів, захованими батьком. Тим часом Катерина з тіткою Василюною та дядьком Климом й іншими “радились” десь на хуторі про нашу сирітську долю. Наша доля, як і, в той час, доля наших рідних, хуторян і багатьох мільйонів наших земляків була дуже злиденна і майже безнадійна. У роді Сіриків ми були вже другими круглими сиротами. Максим та Катерина, побиті і пограбовані двадцятитисячниками, померли ще на провесні, залишивши п'ятеро малолітніх дітей, з яких найстарша,

Дунька, була ровесниця нашої Гашці. З батькових чотирьох племінників на Васильківщині залишився тільки один Іван і на його утриманні була стара мати з хворою дочкою Катериною, хвора дружина та три сини не старші восьми років.

Найстарший дядьків син, Василь, що був висланий з хутора під місто Уфу в 1927-му році, отримавши вістку про смерть брата Максима та братової Катерини, не знаючи обставин на Україні, повернувся на хуір і без великих заходів улаштувався працювати в пекарні на торфозробці. Але коли дійшло до прописки паспортів у міліції, йому й його дружині в цьому відмовили.

В дядька Маковця двоє малолітніх сиріт дочки Лукейки на утриманні а на сумлінні родина старшого сина Василя, якого запроторили за невиконання хлібо-поставки на три роки примусової праці на Дніпрострої. З Васильківщини допомоги в нашому сирітстві нема як сподіватися.

У селі Чеплівці родина Івана Сірика, не зважаючи на те, що він колгоспник, виснажена голодом і у Івана вже порозпухали ноги.

Тітка Василина мешкає в комунарському гуртожитку на ласці найстаршого сина Петра. Петро — парторг колгоспу ім. Комінтерна. Тітці видають щоденно 300 грамів хліба і суп з колгоспної кухні. Петро, залишивши свою першу жінку та дочку, відібрав дружину з двома дітьми в рахівника колгоспу. Рахівник з горя наклав на себе руки, повісившись на мотузковій таці в конторі колгоспу. Тепер Петро має клопоти не тільки з двома дружинами, але й з партійним начальством, бо рахівник був не тільки партійцем зі стажем, але й жидом. Тітка Василина не може опікуватися нами не тільки за браком приміщення, але й з огляду на Петрове хитке партійне становище.

Тітка Олена померла під час розкуркулення. Її молодший син, Михайло, з “краденою” Козівною, хто зна де. Старший, Андрій, з півкоюю дітвори немає й для своєї родини постійного даху над головою.

Нашої сестри Маньки свекри померли. Маньчин чоловік, Іван та син Федір, правдоподібно живуть у Чернігові.

Катерина нас у свою комірчину примістити не зможе. Тим більше, що вона тільки ускладнила б наше положення: не було б там приміщення для кобили та можливості заробляти на прожиток в'язанням мітел, роздобуванням дров на продаж на базарах та можливості заробітку між вороніжцями, використовуючи кобилу для оранки городів, підвозу сіна з Надесманських луків, вивозу бурякового жому з цукроварні тощо. Андроників хутір до Вороніжа майже в два рази ближче ніж Хрещатик.

Дядькової Петрової Нюрки чоловіка в осені несподівано покликали в Червону Армію. Тепер у неї одна дитина ще не ходить, а друга ще не народилася. Тітка Варка та Людька від початку весни працюють у Пирощинськiм лісництві, але 600 грамів хліба на день, майже на шість осіб — перед голодовою смертю не велика безпека. В дядька Петра вже налилось обличчя і попухли ноги.

В загальному, від Сірикового роду нам, сиротам, жодної допомоги не сподіватися.

Материн рід нам також не міг допомогти. Хрищений батько Федір та його дружина померли зимою. Окалічений дядько Прокіп, як і всі колгоспники, ділився з родиною супом з колгоспної кухні. Матуся Тетяна, хоча й мала свою хатину та могла взяти до себе котресь з нас, та в них з тіткою Оленою першою журбою була родина Панталеймона. Дядько Панталеймон з тіткою Лисаветою ще на провесні залягли, виснажені недоїданням. Старші їхні сини, Федір та Іван, комсомольці й червоноармійці, відмовились визнавати батькове та материне тяжке становище з харчами, щоб “не підмочити” своє комуністичне переконання, мовляв: в колгосп вступати відмовились, соціалізм будувати не забажали — ми про таких батьків і чути не хочемо.

Шістнадцятирічна Настя, якомсь семеро голопузих братів та сестер ще тримала вкупі, але не сьогодні-завтра дядько з тіткою помруть, тоді матусі Тетяні та тітці Олені треба буде перебрати опіку над братовими сиротами.

Деякі хуторяни могли б взяти нас до своїх родин по одному, але це, на їхню думку, означало б вирвання батькового роду та імені з пам'яті людей і коріння з рідного

грунту мовляв: — Трохим Матвійович та Мотря Петрівна жили між нами, трудилися, добром і лихом з нами ділилися, кумалися, родичалися, радилися, а їх не стало — між нами й пам'ять їхня не залишиться, родини їхньої не зуміємо зберегти. Цього не можна зробити — розгарячившись дядько Клим ніби на загальних зборах хуторян доказував Катерині та тітці Василіні. Грицькові вже п'ятнадцятий рік пішов. Він хлопець рослий, має силу, — а з розумом збереться в біді скорше ніж у розкошах. Він хлопець не пустий і не лінивий, нехай бере приклад з батька і дасть раду собі та сестрам. Крім поради, ви самі знаєте, що сьогодні їм ніхто допомогти нічим не може, а станемо радити кожний по своєму — сто голів, сто умів — і толку не буде. Будемо мішатися, можемо наробити помилок, які спричинять сиротам ускладнення. Залишимо Трохимових та Мотриних сиріт, так як їх батько залишив — порадив дядько Клим Катерині та тітці Василіні.

І вони залишили нас після похорону батька безпорадними. Залишили нас вrostати в рідний ґрунт самотужки.

ПОРАДИ Й СПРАВДІ НЕ ЗАВЖДИ КОРИСНІ

Щоб Лиса скорше позбулася курдюка — її треба пасти на росяній, сочистій і незабрудненій пилюкою траві. Роса промиває рану, а розчиненими рососою трав'яними соками, в яких знаходяться ліки, рану затягує новими клітинами.

Першого вечора нашого сирітства, коли я з сестрами повечеряв зеленим борщем, забіленим кукурудзяним борошном, і сказав їм самим вклататись спати й що я поведу Лису на нічну пашу, Гашка та Варочка мене не зрозуміли: Вони подумали, що я залишаю їх на поталу люди́дів, щоб якскорше позбутися їх:

— Ти нас не любиш! Ти нас ненавидиш а тому й лишаєш нас, щоб хтось вночі самих порізав та поїв — лементували вони.

І справді, подумав я: голодна людина страшніша за звіра, дорослі тепер, коли надворі смеркне, бояться самотно перебувати. Я не силач і не хоробрий, але якийсь спротив можу напасникові поставити, тим більше в Хомишиній хаті вікна малі й до половини позабивані дошками через брак шибок. Сокира та кочерга — в хаті не абияка зброя. Без Лисої я з двома сестрами не виживу, але коли й справді щось трапиться з сестрами — навіщо тоді мені й Лиса?

Безпеці сестер дав перевагу перед відживленням Лисої і став її на росу виводити тільки світанком. Попасши росою Лису, приводив її додому, снідав з сестрами, радився з ними, давав їм вказівки на найближчий день а потім знову вів Лису на пашу і там заготовляв два мішки трави для неї на ніч. Одного полудня коли я вертався з Лисою та мішками трави додому, навпроти свого двора, перестрів мене дядько Клим.

— Ну й що, Трохимовичу, кобилку підправив? — звернувся він до мене від розчиненої хвіртки.

Я зразу зупинився і, як належить між хуторянами, спершу привітався зо старшою людиною, а потім відповів на запитання:

— Курдюк в неї заживає дуже поволі, а так Лиса вже дещо набралась сили.

Дядько Клим, обійшовши мовчки Лису, підбив її ногою під коліно передньої-ноги, а потім, взявши за підборіддя, сказав мені допомогти йому розкрити рота Лисій, щоб оглянути рану під язиком.

Розглянувши курдюк, дядько Клим став повчати мене, як з ним обходитись.

— Отак, добре вичисти кожного вечора, помасти чистим березовим дьогтем і рана тижнів за два вже зовсім заживе.

— В мене нема чистого дьогтю — сказав я дядькові Климові.

— Як то, нема!? — вигукнув він так, як це він робить,

коли йому хтось чимось заперечить. — Батько твій мав, а в тебе вже нема? Я йому свою останню півлітру продав два тижні тому, а в тебе вже нема? Деж ти його подів?

— Я обшукав всі закутки в стайні і в Хомишиній хаті, але дьогтю ніде не знайшов — пояснив я спокійно дядькові Климові.

— Дьоготь там мусить бути! Ти добре пошукай. Інакше ти кобили скоро не вилікуєш.

— Я обшукав уже по декілька разів всі закутки...

— То здається, вона навіть у вас і дьоготь ukrала — перебив мене дядько Клим. — А харчі ще які маєте? — запитав він, не пояснивши хто в нас дьоготь вкрав.

— Дівчата рвуть щавель та зелень на борщ, а Мар'я Іванівна принесла нам вузлик кукурудзяного борошна...

— Ото ж то й є! — вигукнув голосно дядько Клим, не дослухавши мого пояснення.

— Здається не буде з тебе розумного господаря! Пропадете ви, як руді миші в зимку на виораній ріллі через ту твою Мар'ю Іванівну. Навіщо ти її до себе принаджуєш? Через неї та глуха Федорова дурепа до батька тих бандюг спровадила, щоб картоплю та хліб пограбували. Вона й батька з своєї дурноти до того бездушного лікаря на згубу відвезла. Вона вашого батька передчасно в могилу загнала! Вона й вас з останнього фунта проса ограбить!

— В нас вже більше нема чого грабувати. Проса ми мали пів горщика, то вже давно стовкли і куліш поїли.

З дядьком Климом говорячи, треба бути обережним і слухати його не противлячись. Інакше він, розгнівавшись, розкричиться на вес хутір, а такому співрозмовцеві, як я ще й вуха накрутить, або лозиною те місце чим сідаємо "поміряє". Почувши від мене про нестачу в нас проса, дядько Клим розгнівався і, вимахуючи руками, став ганьбити мене:

— Що ти дурницю дядькові в очі плетеш! Навіщо ти мене обмануєш? У вас ще мусить бути майже мішок проса! Більше пуда напевно має бути!

Мені не було чого перед дядьком Климом лукавити, чи говорити йому неправду, а тому до мене якось страх перед його вимахуванням рук не прийшов і я не став задкувати від

нього. Подивившись йому прямо в очі, та ще й дещо зверху, бо дядько Клим був малого росту і дрібної будови, я сказав йому упевнено:

— Ви, дядьку, на мене не гнівайтесь і не кричіть. Мені вас обманювати нема потреби. Ми з Гашкою та Варочкою всі закутки вже декілька разів переглянули і, крім сорока картоплин, що вмістились у моєму кашкеті, півжмені солі в солянці, з півгорщика проса, що нам вистачило на два рідкі куліші, більше нічого не знайшли.

Дядько Клим мабуть повірив моїм словам чи, може, здогадався з виразу мого обличчя та очей, що я дійсно йому не брешу та не боюся його крику і вимахування руками, тому перестав кричати і, зупинивши на мить вказівний палець правої руки біля своєї скроні, махнув ним перед своїми очима і вже зовсім лагідним голосом сказав:

— Ти бач, Трохимовичу, я таки помилився. Прибігала було, Гашка за порадою до мене, то я її до Катерини послав. В мене, бач, тепер, Трохимовичу, самі дівчата на господарстві залишилися. З баби який помічник у полі? Сам кручусь, як муха в окропі, а потрібно б було за кума подумати. Бач, Трохимовичу — сказав ще раз дядько Клим, хоч я й без бачення добре знав, що дядькові Климові й справді нема коли думати:

Наймолодшого сина Миколу три роки тому покликали в Червону Армію на Далекий схід і він там вирішив біля тітки в місті Благовіщенському залишитися та закінчити школу летунів. Грицько, повернувшись з Червоної Армії, поспішив одружитися та відійшов на своє господарство. Хата в Грицька ще належно не покрита, хліви не добудовані, дядько Клим Грицькові помагає. У Федора: “що кутя, то й дитя”, та все сини. Дядько Клим Федора, його дружину Марію та їхнє господарство з синами, береже ніби своє око. Найстарший син, Іван, хоч і не послухав батька, а пішов за волею дружини і першим пристав у комунари Білогривської комуні, і, хоч в нього наслідства — тільки одна дочка, але Іван — син, у батька душа болить, що й город не на час оброблений і дров на паливо привезти коня в комуні не завжди випросиш. Тому Іванові також потрібно своїм конем допомогти. Господарство в дядька Кліма було не з бідніших на хуторі

Радіонових. В революцію дядько Клим, після смерти брата Івана, деякий час керував Андронівською “незалежною республікою”, тому собі ворогом не був, розділяючи Бирварів маєток. Після революції в дядька Кліма земельки добавилось і в навколишніх лісах “свобода” була: хвійку зріжеш в Займі чи Давидівщині — на двох підводах завезеш в Конотоп а звідтіть телицю чи бичка приведеш...

Тепер “свободі хвоста врзали”, завели нові порядки з соціалістичним колгоспним господарством, з зустрічними плянами, доходовим й переходовим податками, хлібопоставкою, контрактацією і тому подібними викрутасами “соціалізму”.

В дядька Кліма комнезамське минуле і сини — колишні й теперішні червоноармійці. До часу московської навали двадцятитисячників-яничарів влада його не дуже притискала плянами, поставками та контрактаціями. Двадцятитисячники натомість не тільки дядькове Климове господарство пограбували з усіх запасів харчів, але й йому, зав’язавши за спину руки, щоб ними не розмахував, наштотхали під ребра. Три господарства дядькових синів, що від хутора відділені Ященковою дубиною, двадцятитисячникам не впали в очі а між хуторянами ніхто не посмів вказати на них пальцем. Вони й залишились не пограбовані. До весни дядько Клим одужав від побоїв “своїї” “народної” влади. Весною, ніби після проминулої пошесті, дядько Клим взявся відновлювати господарство.

— Пронько! Що ти там з тим конем не даси ради?! Запрягай швидше, а то й до півдня в поле не виїдеш!

— Манько біжи мерщій до хлопців! Що там вони зі своїми бабами нюнькаються?! Давно час в поле виїхати! — розпоряджався дядько Клим своїми дочками з самого ранку так, що його голос аж у другому кінці хутора було чути.

Батькова смерть дядькові Климові пригадала, що московська чума не проминула безповоротно. Час непевний і жорстокий, на сліпо поспішати нема куди. Помахавши руками та покричавши на мене, ніби то за неправдивість нашого харчового становища, присмирнів і лагідно почав мені ні то радити, ні то наказувати:

— Бач, Трохимовичу, я старий і от помилився. Треба було за твоею мачухою доглянути. Тоді як батька везла у Вороніж до того коновала і тоді як з хутора втікала з дочкою навантаженим возом. Та й кожуха батькового не треба було дозволити від вас забрати. Кажеш, вузлик кукурудзяного борошна принесла вам на приманку? А батьків кожух, що вартий не менше 300 карбованців, вкрала.

Зміст дядькової мови ставав для мене незрозумілий. Мар'я Іванівна безперечно могла забрати запас солі, дещо проса, можливо й обметиці і, навіть, пляшку з березовим дьогтем. Але якогось вартіснішого кожуха в батька не було.

— Ти не дивись на мене, ніби на якогось страхополоха — кивнув пальцем правої руки перед моїми очима дядько Клим і продовжував свою мову:

— Кукурудзяне борошно що варте? Раз чи два наїстесь. І більше нічого не залишиться. А кожух, підростеш, тобі одежина буде. Ото ж, небоже, гав не лови: кобилку підправляй, а з мачухою якийсь порядок роби. Навіщо вам чужа мати? Відпровадь твою Мар'ю Іванівну, туди звідкіль вона прийшла.

Я стояв перед дядьком Климом, спустивши руки, і ніяк не міг здогадатись, що саме говорить він.

— У неї свої діти сиротами. Що їй тут у вас потрібно? Забула ще щось, чи й вас по одному бажає до Разнатовського в трупарню спроваджувати? Просо та сіль, кажеш, сама забрала. Батьків кожух без твого відома, вона взяти не могла, а тепер знов прийшла за чимось. Чи ти, може, запросив її повернутися до вас у мачухи?

Я зрозумів дядька так, що Мар'я Іванівна прийшла до нас, щоб намовити сестер піти мешкати разом з її дочками. І цим заманути мене до своїх дочок і одружити мене з котроюсь, як попереджала мене Катерина. Тому я, не сказавши дядькові Климові дякую чи надобраніч, поспішно став тягнути Лису шляхом у напрямку Хомишиної хати.

— Обов'язково не забудь їй нагадати про батьків кожух, бо батько й у мене позичив один смух на нього — крикнув дядько Клим вже з віддалі мені вслід.

Минулої зими у батька коня не було, тому й у новому кожусі я його ніколи не бачив. Про те, що він, позичивши дві овчини в Мар'ї Іванівни та одну овчину в дядька Кліма до своїх чотирьох овчин, що залишились ще з-перед розкуркулення та пошив собі новий кожух, я не знав. Тому дядькову згадку про вкрадений Мар'єю Іванівною кожух, я вважав материною кожушанкою, а в мене й справді виникла зневага до неї та злість.

Яку батько мав спілку з нею — це було не моє діло. Я поводився з нею й справді як з порядною ма́чухою. Але батько ще не охолов, як вона поспішила вибратися з Хомишиної хати й забрала з собою що їй належало й що не належало, не зважаючи на нас, сиріт. Я не мав, одначе, на думці за це її питати чи на неї скаржитися. Але навіщо вона забрала материну кожушанку — однуку річ, яка нам нагадувала матір? Катерина, одружуючись, не посміла взяти її собі в придане, а вона забрала. Обікрала нас, сиріт, з материної пам'яті! Тягнувши Лису шляхом я вже був розлючений на Мар'ю Іванівну до безтями.

Батько материну кожушанку доглядав так, як ніби мати мала ще повернутись з далекої дороги. Першого весняного дня він виносив загорнену в ряднину кожушанку з комори на сонце просушити і пильно переглядав одним оком поміж довгою вовною чи, бува, не завелась міль. Вечором, щоб , бува, не одсиріла, згортав вовною в середину, обв'язував рядниною і заносив в комору, в куток що від печі. Там вона висіла до теплого осіннього дня, коли сушіння кожушанки повторювалось. В дні сушіння кожушанки мені завжди сльози витискалися з очей. Я відчував запах матері. Відчувалась сама присутність матері й нагадувалась історія цієї кожушанки.

Після ограблення нас злодіями, підісланими державною розвідкою “по боротьбі з бандитизмом” з участю комсомольця Федора Кравченка, мати в сім'ї, особливо для батька, була найважливішою особою. Він першу її забезпечив одягом та взуттям. Після пожежі нашого господарства, через дочок Анютку та Катерину, в забезпеченні одягом та взуттям мати втратила першенство: Анютка одружувалася через пів року після пожежі,

а Катерина була тільки одним роком молодша за Анютку. Спершу треба було справити кращий одяг та взуття дівчатам. Я став школярем то й мені потрібний був новий кожушок. Батько залишав кращі смухи для материненої кожушанки. Але їй довелося чекати на кожушанку аж до часу будови нової хати. Тоді мати в новій кожушанці з батьком поїхали говіти до церкви Пречистої у Вороніж. Днина була тепла й соняшна, в церкві було людно. Мати, щоб не спітніти, повернулася до саней біля церковної огорожі, скинула кожушанку і поклала в передкові під сіно, будучи певною, що під церквою злодії не наважаться грішити. Та якийсь бродячий кацап гріха не побоявся, Прослідивши матір до дверей церкви, повернувся до наших саней, посидів на них, щоб не впадати у очі тим, що базарювали на майдані навпроти церковної огорожі, накинув кожушанку собі на плечі й пішов, не поспішаючи, в напрямку станції Терещинської. Люди на базарі зауважили, що якийсь богомалець пішов від церкви в довгому кожухові, не чекаючи закінчення богослужби, але підозрілою особою ніхто ближче не поцікавився.

Після закінчення богослужби, батько з матір'ю виявили кражу кожушанки. Свідків, щоб напровадити на слід злодія, не бракувало. Батько з матір'ю поспішили на станцію Терещинську. Там також знайшлися свідки, що бачили кацапа в кожушанці, який, повертвшись дещо на станції, попрямував до вихідних стрілок у напрямку на Кролевець. Дороги понад залізницею зимою нема. Їхати сьнями залізницею заборонено і небезпечно. Від станції до першого переїзду, менше кілометра, а об'їздити дорогою більше двох. На першому переїзді залізничний сторож був певний, що бачив чоловіка в кожушанці з півгодини тому, тобто він міг дійти до переїзду "Коло дуба". Але закіль батько з матір'ю на жеребній Майці виїхали вулицями Вороніжа до шляху, та шляхом до переїзду "Коло дуба", кацап з материною кожушанкою правдоподібно вже був біля Писаревичів. Заїздивши на кожний переїзд по черзі, вони навіть бачили звіддала кацапа в кожушанці, але наздогнати його батько не міг з огляду на каліцтво, а матері бігти за ним батько не дозволив з огляду на безпеку.

На Писаревичах батько сподівався допомоги в дядька Петра, але Павло з дружиною був у тестя в гостях, а дядько Петро з тіткою Варкою, відговівши, заїхали до знайомих у Вороніжі і не спішили додому. Батько, залишивши матір дома, ще заїхав Майкою на два переїзди залізниці, але вже й Майка вибилася з сили, а на переїзд біля роз'їзду Брюловицького ще було кілометрів з п'ять дороги. Батько, підмінивши Майку дядьковим Климовим конем, швидше виїхав на переїзд перед роз'їздом Брюловицьким і там, з допомогою залізничного сторожа Подороги, відібрав материну кожушанку в кацапа.

До наступної зими, щоб одягати кожушанку, мати не дожила і кожушанка для нас залишилась ніби материн талісман.

Зайди та нероби пограбували наше майно та харчі. Людиноненависники та люди без сумління осиротили нас. Чому ще й Мар'я Іванівна забажала ограбувати нас з пам'ятки по матері? Повія вона! Злодійка вона!, а не добродушна жінка, яку перед батьком удавала — озлоблювався я.

Варочка, підтримуючи руками свій напухлий живіт, вибігла на шлях мене зустрічати. В її чорних очах — проблиски радості.

— Мар'я Іванівна нам принесли аж десяток отакених картоплин — показуючи обидва свої кулачки в купі, сказала радісно.

— Де вона? — запитав я Варочку суворо.

— З Гашкою на городі. В нас будуть буряки і молода картопля — добавила вона в radoщах.

Я не став питати Варочки як в нас можуть бути буряки та молода картопля, віддав їй поводок від оброті Лисої, а сам поспішив розшукати Мар'ю Іванівну. Мар'я Іванівна з Гашкою вже накопали грядку землі між Хомишиною хатою та стайнею і робили рядки садити бурякове насіння, коли я підбіг до них і, вирвавши сапку з Мар'ї Іванівни рук, закинув її в бур'ян.

— Тю на тебе! А то що з тобою сталось? Збожеволів чи що? — взялась вона обома руками в боки, як це роблять жінки, коли сваряться з сусідками й вважають себе правими.

Така її зневажлива постава мене злякала і я, втративши хоробрість, яку виплекав по дорозі злістю, замість того щоб вимагати повороту матеріної кожушанки, винувато пролепетав.

— Сама знаєш, що нашого батька тут більше нема, а ти нам не потрібна — перший раз у своєму житті вжив “ти” до старшої за себе, що між хуторянами рахувалось образою і соромом.

— Ти більше не бажаєш допомоги від мене? Ви більше не потребуєте тут мене? — здивовано запитала Мар’я Іванівна і злякано подивилась на мене.

— Непотрібна ти нам! — підтвердив я.

Мар’я Іванівна, скрививши обличчя від образи чи в ненависті до мене, опустила свої руки й швидким кроком попрямувала на шлях. Гашка, спершу не зрозумівши що трапилось між мною та Мар’єю Іванівною, деякий час стояла біля грядки непорушно, а потім, заголосивши ніби по покійникові, побігла за Мар’єю Іванівною.

Мар’я Іванівна певна, що мені хтось з хуторян так нарадив, не послухала Гашки і поспішила залишити хутір, обминаючи його стежкою.

Заплакана Гашка, підозріваючи мене в божевільлі, з віддалю почала мене картати, що я їх з Варочкою більше не люблю, бажаю скорше їх позбутися.

— Вона скривдила нас! Через неї в нас картоплю та харчі осінню пограбували. Вона останнє просо від нас забрала. Навіть солі нам не залишила а ти ще й матеріну кожушанку їй віддала без мого дозволу, — не то виправдовувався, не то картав я Гашку.

— Про просо я не знаю, а сіль Мар’я Іванівна нам з Вороніжа приносила. Сіль була її тому вона й забрала, — виправдовувалась Гашка все ще стоячи посеред шляху. — Ти збожеволів, тому й в тебе сорому нема. Мар’ю Іванівну образив і навіть на “ти” звав.

— А ти навіщо матеріну кожушанку їй віддала!?

— Дурень ти, от що! — розгнівалась Гашка. — Нехай хтось посміє від нас відібрати матеріну кожушанку, то я йому очі видряпаю, — погрожуючи кулаком сказала вона. Тебе вдома не було і тепер цілими днями десь у куцах

просиджуєш, аби з нами не бути, то й не говори того, про що не знаєш. Ми з Варочкою до матеріної кожушанки в комору щодня плакати ходимо.

— Дядько Клим мені тількищо сказав, що вона батьків кожух у вас за вузлик кукурудзяного борошна видурила.

— Мар'я Іванівна ніколи нас не дурили, а кожух не батьків був, — сказала упевнено Гашка. — Мар'я Іванівна тільки над батьком змилювались і свій кожух були зимою йому принесли, а тепер назад забрали.

— То чому ти мені про це раніше не сказала.

— Коли ти такий дурний та жорстокий, то я й Варці закажу щоб тобі ні в чому не признавалась.

Суперечку нашу з Гашкою перервав Петро Хомич зо своїм батьком Хомою, котрі заїхали на подвір'я з возом свіжого, березового гілля.

— Ти, каже мені Петро Хомич, почухрай оце гілля, з нього десятків зо два мітел буде, та час тобі навідатися до Петра Платоновича. Він для тебе якусь важливу пораду має.

Дядькове Петрове бажання порадити мені Петро Хомич переказував ще в день похорону батька, але я вважав першим своїм обов'язком запобігти голодоморові — вилікувати й відживити Лису.

Поки маємо чим харчуватися — Лиса мусить стати сильною і здужати хоч віз дров довести на базар у Вороніж. Потім вже стану роздивлятися за якоюсь працею, яка б оплачувалась харчами. Дядько Петро правдоподібно якусь нам, з Лисою, працю має в лісництві, — міркував я собі й не поспішав у відвідини до дядька.

Попасши Лису ще пару годин раненько росою, я поснідав половиною картоплини, що її вчора нам принесла Мар'я Іванівна й доручив сестрам пасти Лису в кінці хутора на облозі, а сам пішов на Пирощину відвідати дядька Петра.

Дядько Петро вже став “відходити на зеленій паші” та на тих 100 грамів хліба які діставались йому з тітчиної та Людчиної пайки за працю в лісництві. Він сидів з опухлим обличчям та жовтими плямами між зморшками, дримаючи на сонці під Кузьменковою хатою. Побачивши мене на

дорозі, дядько схопився, опершись на костур, але його ноги ще не зовсім окріпли. Він похитнувся і повалився боком на призьбу. Допомігши дядькові всістися на призьбі, я почав вибачатися, що зразу на його бажання не прийшов, роз'яснюючи чому саме. Він розплакався, ніби мала дитина, і крізь сльози почав мені висловлювати свої жалі, повторюючи по декілька разів одно речення:

— Був Петро Платонович здоровий та багатий, всі Петру Платоновичу чолом били. Був Петро Платонович здоровий та багатий, були у Петра Платоновича дітки, дякувати Богові, племінники, небожі і так добрі люди. Був Петро Платонович здоровий та багатий, Петро Платонович не забував сиріт, калік, удів і так бідних людей. Тепер Петро Платонович немічний, ограбований і голодний. Де мої діти? Де мої племінники та небожі? Де ті добрі люди до яких я довір'я мав? Нюрка в хаті лежить нездорова, та ще й зайвий рот не сьогодні-завтра добавиться. Людька з Варварою ліс полють за 300 грамів хліба на день.

Чуєш, Трохимовичу? Фунт хліба за день не можуть заробити, — схлипуючи, скаржився дядько Петро. — Куди це годиться? Які тепер це порядки завелися? І ти, Трохимовичу, від дядька відмовляєшся?

Я поспішив запевнити дядька Петра, що я від нього не відмовлявся, але після смерті батька я сам не знаю з чого починати.

Харчів в нас майже немає. Кобила захарчована й хвора. Катерина та тітка Василина після похорону батька залишили нас безпорадними. Одна Мар'я Іванівна навідувалась до нас та приносила дещо їжі, та дядько Клим порадив мені прогнати її від нас через якийсь батьків кожух...

— Ага, Трохимовичу, добре що оце нагадав, — перебив мене дядько Петро. — Я на те тебе й до себе кликав, щоб тобі сказати: ти тепер наш корінь на предківській землі. І щоб ти нас, наш рід, не осоромлював ніякими мачухами та пустими дівчатами. Добре будеш робити, коли Кліма Кириловича слухатимеш.

— Гашка каже, що кожух був не батьків...

— Ти не забігай поперед батька в пекло — зупинив

мене дядько Петро на половині пояснення. — Я тепер знаю навіщо тебе кликав. Знаю я про кожух. Знаю і про всі батькові справи. — Отож, — повернувшись з моєю допомогою другим боком до сонця та схилившись на свої руки грудьми поверх зігнутого костура, дядько почав:

— З кожухом то так, у батька ще з-перед розкуркулення було чотири чи п'ять смухів. У Марї Іванівни два, чи щось. Вони ще купили в Кліма Кириловича один смух і так батько наказав у мого свояка в Грузькій кожух пошити. Кожух можна вважати батьків і не батьків, бо я не знаю хто за роботу кравцеві заплатив, — батько чи мачуха. Піди до неї, поговори. Віддасть тобі кожух — добре, матимеш одежину і пам'ять по батькові. Ні, — Бог їй суддя. Сирітським ще ніхто не збагатів. До зими ще далеко і сам Бог знає, як воно буде... під якийсь заклад на покупку коняки твій батько позичив у Івана Климовича сто чи двісті карбованців і у Івана Семеновича, мабуть, також двісті. Про це тобі, Трохимовичу, потрібно спершу подумати і віддати батьків борг людям. Сірики ще нікому і ніколи боржниками не були і ти дивись — не сором нас з батьком. — Дядько над чимось задумавшись, мовчав декілька хвилин.

— У мирошника, Івана Кнуренка, в млині Зарудського, батько має 50 чи 60 карбованців завдатку на пуд обметиці. Ти піди на Зарудське і нагадай йому про це. Пуд обметиці для вас тижнів на два вистачить на галушки. Можливо й для мене хоч на горщик колотухи принесеш.

Дядько, нагрівши й другий бік, забажав прилягти на призьбі і перевтомлений розмовою зі мною, задрімав, час від часу вдихаючи більшу кількість повітря носом і потім випускаючи його ротом, при чому, чути було протяжисте: п-у-у-у. Я постояв ще декілька хвилин біля сплячого дядька Петра і, зрозумівши, що він більше поради для мене не має, пішов у Вороніж з думкою вибачитись перед Мар'єю Іванівною.

Вороніжці, так само як і хуторяни, не люблять ходити дорогами та шляхами від одної відстані до другої, а топчуть стежки навпростець, не зважаючи, що нива, город чи садок, — чиясь власність. Якщо людям ближче сюди чи

туди, — мусить бути й стежка навпростець. Коли власник ниви, городу чи садка перегородить стежку або насварить людину за користування стежкою — наразить себе не тільки на неприємності з сусідами, але й утратить довір'я громади. Але й людина, яка користується стежкою і надуживає доброзичливості власника, забажає покористуватися садовоною, або городиною, то наразить себе на сором та обмову на ціле своє життя.

— Та він (чи вона) над стежкою на морквину, (помідор чи яблуко) поласувався! Як піде про людину така поголоска по Вороніжі (та й по хуторах), тоді людині хоч на вулицю не показуйся. Тому у Вороніжі стежка може завести тебе на чийсь подвір'я чи під вікна хати і ніхто тобі цього за злочин не порухе і сварити не стане.

Від Пирощанської дороги, там, де до колективізації були цегельні, тепер тільки широка стежка залишилась у напрямку до Спадщини. Користуються цією стежкою правдоподібно пирощани, які йдуть до станції Терещинської, школярі з Льовшинської школи, вороніжці, що йдуть у ліс за в'язкою дров та вертаються з лісу з дровами. Стежка досить широка і добре втоптана. У Льовшиній березині стежка розгалузилася і я пішов тим відтинком, що виходив на шлях Криськовим городом. На городі дядько Грицько з тіткою Дунькою прополювали грядки і, зауваживши мене з віддаля, залишили працю й вийшли мені назустріч на стежку. По короткому розпитуванні: що та як, запросили мене до хати і вгостили ячмінним кулішем. Мої книжки, радіо, фотоприладдя та постіль на лежанці — поскладувані й чекають мого повернення.

Мешкати я до них, звичайно, більше не прийду. Ходити мені тепер до школи просто неможливо. Дядько Грицько Мар'ю Іванівну вважає майже тещею, але її поступків у відношенні до нас не одобрює.

— Вона не тільки повинна була бути з вами на хуторі до закінчення шкільного року, але й мала обов'язок вас допильнувати. Взятась бути біля вас мачухою, — повинна дати вам порядок після смерті батька, а не тікати з хутора ніби злодій. — Такої думки був дядько Грицько і порадив мені у Мар'ї Іванівни батьків кожух відібрати.

— Я тобі напишу записку до Потебні. Ти зайди в сільраду і там попитаєш за ним. Якщо там його не знайдеш, підеш на Покрівчину, до контори колгоспу “Пролетар”, він там тепер “головним економом” (порівняння голови колгоспу до кріпацького права) і тобі напевно допоможе, — порадив мені Грицько Крисько.

У сільраді, першим зустрічним чоловіком якраз і був Потебня, — батько мого одноклясника, Михайла, з яким я ближче товаришував коли мешкав у Марї Іванівни дочок. Потебня був знайомий з батьком і між ними були добрі, майже товариські стосунки. Коли він приїздив, у товаристві ще якогось вороніжця, списувати наше господарство перед розкуркуленням, до списку не були записані: корова з телям, декілька поросят, молотарка з приводом та ще дрібніші господарські речі, які батько продав, а вторговані гроші віддав біднішим хуторянам на схорону, будучи певним, що він вчинить самогубство перед вивозом на Північ, а малолітніх сиріт владі не буде розрахунку завозити в сніги Півночі на знищення.

Потебня правдоподібно про батьків задум під час розкуркулення здогадувався. І напевно знав про його трагедію тепер, бо, взявши від мене записку Криська, не став питати за кожух, а питався скількох нас залишилося сиротами, чому я залишив школу, які маємо засоби до життя, хто нами опікується і тому подібне. Задовольнившись відповідями, Потебня сказав мені почекати на нього в почекальні сільради, а сам зайшов, не стукавши, в бічні двері окремих кімнат працівників сільради та партійних керівників. За зачиненими дверима котрогось з керівників сільради Потебня довго не затримувався. Поспішно вийшовши з дверей показав мені Криськову записку з чієюсь резолюцією в рожкові і, кивнувши на мене рукою, також поспішно вийшов з сільради.

Потебня — високого росту чоловік, з довгою і розкуйовдженою чуприною, яка вже добре сіріла сивиною — ішов широким кроком, розмахуючи руками ніби й справді поспішав залагодити дуже важливу справу. Догнав

я його вже аж за базарним майданом і, щоб не відставати від нього, мені довелось час від часу бігти підтюпцем.

— Ти мені ніби знахідка з'явився — сказав Потебня не повертаючи голови, коли я догнав його. — З твєю мачухою та її сімейкою я маю багато чого до полагодження, та все якось не було причини завітати до них. А ти мені ніби знахідка — повторив він і продовжував ні то до мене говорити, ні то вголос розмовляти сам зо собою:

— Мар'я Іванівна — хитра жінка. Вона багато хитрує, але малу відстань перед своїм носом бачить. Ну, на якого чорта їй твого батька кожух здався!? Три копійки тепер ціна на базарі за кожух, коли в людей з харчами коротко. На хуторі — кожух, а у Вороніжі тільки зайва річ у хаті. Дівкою витівки витівала на всю Покрівщину, докіль байстрюка повила сама добре не знаючи від кого. Старого Ярошка передчасно зі своїми любовниками зо світу зогнала й, удовою ставши, не змінилася. Кажуть люди, що яблучко від яблуні далеко не відкочується. Свята правда. Дочки наслідують маму. Орина попрацювала в Шостці декілька місяців і вже втомилася: відібрала чоловіка від дружини і батька від дітей, сидить тепер дома на чужих харчових карточках. Дві менші — також вже дівки, а до праці — палець об палець не бажають вдарити. Ти мусиш виконати плян посіву буряків, плян зернових, кормових, мусиш виконати плян державної заготовки, кормів для скоту заготовити, людям працю оплатити, а їх купа молодих та здорових свій город доглядає та пирижками на базарі спекулює. В колгоспі лан буряків бур'яном заростає! Якщо й сьогодні мене не послухають по-доброму, я їм покажу на що Потебня здатний: переору город до самого двора, нехай тоді скаржаться на мене. По-доброму, — я не кепський чоловік, а по-поганому — вмію бути й поганим. Хитрувати з необхідности — одне діло, а хитрувати за чийсь рахунок — справа небезпечна. Хитрунам не тільки по пальцях попадало, але й черепи, бувало, провальювали...

— Так сказати Михайлові щоб тебе одноклясники більше в школі не очікували?, — звернувся до мене

Потебня, перервавши свою розмову про Мар'ю Іванівну та її родину.

— Сестри самі ради собі не дадуть. Харчі в нас — борщ з зелені. Кобила захарчована і її треба на росі пасти. В нас навіть солі вже більше немає — пояснював я Потебні, але він більше до мене не обзивався до самого двора Мар'ї Іванівни.

В хаті, Мар'я Іванівна з трьома дочками, саме чистили чугун відвареної картоплі і готувалися ліпити з суміші картоплі та борошняного тіста пиріжки на базар. Ми з Потебнею застали їх зненацька. Катерина з Галькою сховалися у запічку а Орина з матір'ю, засунувши в піч чугун з недочищеною картоплею, метушились по хаті закриваючи сліди свого рукоділля. На стук Потебні кулаком у двері не відповіли, а коли ми, не запрошені, зайшли до хати і привіталися, Мар'я Іванівна якось з сарказмом відказала:

— Ну, що ж, зайшли до хати, то добрий день і вам.

— Ми прийшли до вас, Мар'є Іванівно, за Сіриковим кожухом, то потрудіться, будь ласка, повернути його Трохимовому синові — сказав спокійно Потебня.

— Кожух мій стільки само як і Трохимів, — розгнівалась зразу Мар'я Іванівна. Він що, сопляк, знає? — показуючи пальцем на мене кричала вона. Порадितись з добрими людьми не вміє, а в сільраду дорогу знайшов!

— Ви мене, Мар'є Іванівно, криком не злякаєте. Я не з тих полохливих і ви про це добре знаєте. Я ось маю розпорядження голови народних засідателів і ви таки кожух віддайте, а потім ми ще з вами маємо багато про дещо говорити — з виразним наказом у голосі і не поспішаючи сказав Потебня.

Мар'я Іванівна зрозуміла, що Потебня прийшов у більш важливі справі ніж кожух і його відвідини матимуть важливіші наслідки. Тяжко зідхнувши і махнувши в мій бік рукою, правдоподібно подумавши, що ми й так голодомору не переживемо, сказала Орині щоб та принесла кожух з комори та віддала мені.

— Віддай йому, дочко! Однаково ні ми, ні він з нього користі мати не буде! Орина, не гаючись внесла з сінешної

комори згорнутий і зв'язаний міцно мотузком кожух і віддала мені. Я з кожухом поспішив з Мар'ї Іванівни хати. Слова Мар'ї Іванівни: “Однаково ні ми, ні він з нього користи мати не буде”, ніби застрягли в моєму мізкові і не бажали вступитися іншим думкам.

Навіщо мені цей кожух, коли тепер такий непевний час? Можливо Мар'я Іванівна не тільки велика хитруха, але й знає якісь заклинання, чого доброго напустить якогось нещастя на нас, до чого тоді мені кожух? — думав я.—

Обходячи станцію Терещинську я зауважив міліціонера, який тягнув за ноги через рейки залізниці до перону станції, мабуть, напівмертвого чоловіка. У мене в скронях стало стукати і приказувати: Ні ми, ні він користи не матимемо... Ні ми, ні він користи не матимемо...

Вийшов на польову дорогу, яка вела до Надесманського лісу, де розгалужувалося кілька об'їздок, що вели в гущу лісу між Зарудським та Писаревичами. Дорогою давно вже не їздили люди і вона заросла бур'яном навіть по коліях. Праворуч в напрямку Дорошенкового хутора воронів лан жита, вже вигнаного в стебла, площею, можливо, гектарів з десять, правдоподібно посіяного колгоспом ім. Серпа та молота. Ліворуч, між залізницею та дорогою, ніби нова латка на старій одежині, чорніла розміром з півгектара недавно зорана рілля, мабуть підготована одноосібником під посів проса, чи залишена як пар під посів гречки. Приблизно посередині поля, на якому до проведення залізниці між Конотопом та Хутором Михайлівським простягалась Соколітальна дубина з віковичними дубами, від коріння могутнього дуба чи з жолудя виріс одинокий розлогий, присадкуватий дубок, вже на людський обхват рук. Під дубком, трава добре прим'ята, мабуть колгоспними нічними пастухами. А може зім'яли її пішоходи, які бажали відпочити в безпечнішому місці. У затінок дубка зайшов і я, щоб подивитися на кожух та приміряти, чи він хоч менш-більш буде придатний на зиму. Розв'язавши кожух і накинувши його собі на плечі я прийшов до висновку, що кожух мені пасує так, як свині наритники з коня. Мені ще потрібно підрости сантиметрів з десять, щоб він не волочився по землі. І потовстіти не

менше стільки, скільки я тепер маю на собі шкіри разом з кістками.

Розчарований батьковим кожухом, спершу недбало кинув його на землю, потім без надуми розгорнув і ліг ниць на ньому. Кислуватий запах вичинки нагадав мені розчин у діжці. І це привело мене до згадки про батьків завдаток на обметицю в мельника Кнуренка на Зарудському. Я пригадав собі, що Кнуренко Надькин батько. Ми з Іваном Клипою не раз заходили до її батьків з запевненням, що по дорозі в школу й зі школи, вважатимемо на неї, як на свою сестру. Кнуренко — чоловік чесний і сумлінний. Піду до нього по обметицю. Він змилується над нашим сирітством і замість пуда обметиці, дасть дещо більше, а, можливо, ще й у борг дасть. Лиса оправиться, я грошей зароблю... З Лисою ми з голоду не згинемо...

Задрімав я, чи тільки замріявся в непевній надії, але коли я перевернувся на спину і простягнув омлілі руки, що були придавлені грудною кліткою, дубові віти вже не закривали соняшних променів над моїм обличчям. Сонце, скотившись з zenіту, сліпило мої очі, воно вже було на півдороги до обрію. Пригадавши собі чому саме я під цим дубком, що я на давно не їждженій дорозі, та що через Зарудське до Андроникового хутора більше десяти кілометрів я став поспішно згортати кожух та, зв'язавши його мотузком, закинув на плечі, оглянув навколо безлюдне поле й залишив приємну прохолоду дубка.

Польову тишу порушував жайворонок своїм щебетанням, а на західнім обрії паровий локомотив чмихав парою. Жайворонок піснею розвеселяв свою подругу, що сиділа десь під купиною нехворощі чи полину, чекаючи насліддя. А, можливо, вже співав своїм дітям колискової після поживного полуденку з хробачків та комах. Паровий локомотив чихкав, надриваючись тягнув вагони з заглиблення Есмані. Що було в критих вагонах? Хто його зна. А на відкритих платформах возили колоди та пиляний ліс до Чорноморських портів. На них сиділи виголоджені мої земляки, які, надіючись на милосердя залізничних міліціонерів, їхали випрошувати, “ради Христа”, свій, заграбований хліб на терені Російської республіки.

“У кожного своя доля, і свій шлях широкий” — чомусь на думку прийшли слова Тараса Шевченка.

Ліс, як і всякий ліс тихої й гарячої днини на початку червня: прохолода, пахощі, спокій. Попарувавшись птаство зайняте було долею майбутніх нащадків, безшумно перелітало з гілки на гілку, легенько цвірінькаючи, юркаючи, посвистуючи, воркочучи, запевняючи подруг про насиджені яйця, про спокій і безпеку в лісі. Тільки одна зозуля, об'ївшись маснистою гусінню, в безжурності порушує лісний спокій своїм голосним кукуканням.

На ліщині, де-не-де можна ще знайти торішнього горіха. Під дубами, в просохлому листі ще не всі жолуді почорніли й погнили. На галявинах, куди пробиваються у певну пору дня соняшні проміння, з-поміж гілок та листя повипинались тендітні але сочисті опуцьки. В лісі, в цю пору року, ще ситий не будеш, але й з голоду вже не згинеш.

Не знаю чи ходив батько босими ногами стежками та дорогами по лісах Надесмання в околиці Зарудського, але не раз мені при нагоді оповідав, що в цій околиці ще за його парубоцтва були праліси. Високий правий берег Есмані порізаний глибокими ярами і тут росли мішані ліси: дубина, хвоїна, рідше кущі берез та осичини. Далі, де тепер Оселедців та Дорошенків хутори, аж до пологого берега Чев'яді була Соколітальна дубина. За широким лугом лівого берега Есмані росли виключно хвої. Яка та хвоїна була висока та густа, що я тепер навіть уявити не можу. Батько не раз мене запевняв, та й від інших хуторян чув я, що на пенькові зрізаної хвої можна було розвернутися возом.

Після того, як москалі між собою встановили замир'я і “смутноє время” в них закінчилось, а поляки, опанувавши частину Сіверщини почувались певними і сильними, ватага козаків на чолі з отаманом Зарудським, не пішла на службу ні до москалів ні до поляків. Забрались вони над Есмань у праліс та біля високого правого берега насипали невелику гатку через ріку і, відгородивши її від розлогого лугу, збудували млина на два камені: на одному більшому переробляти збіжжя на борошно, на другому гречку на крупи та просо на пшоно.

Така невисока, неширока і недовга гатка була вигідна козакам, бо хоронила перед весняною повінню. Весняні води, піднявшись перед греблею до певного рівня, збігали на розлогий луг і навіть підташшя млина не затоплювали. Літом, коли Есмань ставала маловодною, та зимою, коли більша кількість води замерзала в ній, козацький млин Зарудського міг працювати тільки кілька годин на добу. Та козаки тим не журились: їм вистачало на прожиток, а багатіти не збирались. Ліквідувавши козацький устрій на Україні, москалі пригадали собі кривди, заподіяні козаками Зарудського під час “смутного врем’я”, відібрали від їхніх нащадків млин і праліс, тобто, згідно теперішнього розуміння, розкуркулили. Млин Зарудського і ліс на правому березі Есмані, москалі забрали в “государеву казну”, Соколітальну дубину продали воронізьким Пашенкам, а хвоїною на лівому березі нагородили рід Скоропадських за якісь заслуги перед царем-“батюшкою”.

“Казна” “свій” ліс вирубувала ділянками і поновляла новим насадженням, або залишала на заростання новим лісом самотужки. Соколітальну дубину Пашенки продали будівельникам першої вузькоколійної залізниці, зруб розкорчували і розпродали вороніжцям та хуторянам. Скоропадські, не зважаючи на заходи деяких свідоміших сіверців, щоб залишити хвоїну пралісом, як заповідник, продали її залізничникам на шпали, коли залізницю з вузькоколійної переробляли на ширококолійну. Хвоїну залізничники вирубали. Частина зрубу Скоропадські продали більшими ділянками, на яких нові власники побудували відокремлені господарства й на урожайнішій частині поселили колишніх своїх кріпаків хутором Скоропадщиною.

Піщані бугри знову позаростали хвоїною, а мочарі березиною, вільшиною, осичиною та лозою.

Млин козаків Зарудського “казна” переважно винаймала родині воронізького Панченка, а мирошникували в млині, мабуть ще від початків його існування, козаки Кнуренки. Москалі, розганяючи козаків Зарудського з пралісу й з хутора, що був біля млина, Кнуренків далеко не загнали. Вони осіли у володіннях

поміщика Пироцького на хуторі Пирощині, а коли “казна” винайняла млин Панченкові, вони повернулись мирошникувати на Зарудське. Тепер і орендарів млина розкуркулили та вивезли на Північ. Власником господарства Панченків і млина козаків Зарудського став воронізький колгосп ім. 1-го Травня, а нащадки козаків Зарудського — брати Іван та Андрій Кнуренки, все ще мирошникують у млині.

Нижче по Есмані — довгі й міцні греблі на всю широчінь річкового корита стримували силу Есмані вистачальну для двох-, трьох млинів по чотири-п'ять каменів в кожному. Млини на Пристані, Холодівщині та Мостах, влада поруйнувала, осушуючи болото для видобутку торфу, а млини на Пирощині та Писаревичах занепали через брак господарського догляду: повинь греблі порозривала. Козацька гатка на Зарудському, ще не стоїть на заваді, а повинь козацької хитрости не в спроможі перемогти. Назбирає сили, поламає кригу на Есмані, але крига козацькій гатці допомагає, а не загрожує. Лід, накопичений в кінці невеликого ставка, спровадить повинь на розлогий дуг і козацький млин продовжує існувати й працювати.

В лісі я не тільки підживився жолудями, горіхами та опуцьками, але й спокійно обдумав, як я маю підійти до Кнуренка, що йому сказати та які можуть мене зустріти у млині несподіванки.

З дороги, що йде глибоким ярмом на місток через Есмань нижче млина, не видно хто є біля млина і що там діється. Я звернув ліворуч і пішов на стежку, що вела до берега ставка. З берега, через гатку також не видно нічого. Біля млина з підташшям стоять, мабуть, підводи, там є хатка-почекальня для дядьків, для мирошника та господаря, чи тепер колгоспного наглядача, якого я б не хотів зустріти. Мені довелось сховати кожуха в кущі лози та розшукати покинуте кимось старе вудилище, щоб вдавати рибалку. Сонце вже закотилося за вершки дерев і мені вдавати пізнього рибалку було дуже підозріло. Але, на моє щастя, якийсь згорблений, невеличкий чоловік швидким кроком вийшов із-за гатки й попрямував на дорогу. Від млина хтось його гукнув і він, обернувшись, махнув рукою й відповів: — Завтра ранком! Я зрозумів, що

це колгоспний наглядач пішов додому у Вороніж. Я набрався сміливости й вийшов на гатку, аж до лотоків млина, ширхаючи старим вудилищем у воду, вдаючи рибалку.

Надьчин батько мене добре знав і здогадався чому я прийшов на Зарудське “рибалити”. Він кашлянув, щоб звернути мою увагу й пішов униз за млин на місток і станув там, обіпершись на поруччя. Я, закинувши вудилище на плечі, також вийшов на місток і став рядом з ним.

— Мені дядько Петро сказав, що вам батько дав гроші на завдаток на обметицю, — сказав я, дивлячись у воду через поруччя.

Кнуренко зразу нічого не відповів. Постоявши хвилинку непорушно, він вийняв з кишені кисет з тю тюном, насипав відповідну кількість його у відірваний кусень газети і, звернувши сигарету та припаливши її сірником, він, не повертаючи до мене голови, сказав:

— Грошей мені батько не міг дати, бо в нього цілу зиму коня не було. Обметицею торгувати це означає обкратати завіжчиків. Сором тобі й тому хто тебе післав до мене.

Кнуренко, не поспішаючи, пішов до млина, а мене й справді сором охопив. Не тільки за свою нерозважність і недосвідченість, але й за моїх дорадників та порадників. Дядько Клим порадив мені прогнати з хутора й образити Мар'ю Іванівну. В дядьковій Петровій, хворій голові, важливішою була журба за чистоту роду ніж порада для нашого скрутного сирітського становища. Грицько Крисько, необдуманно і не сподіваючись додаткових клопотів для Мар'ї Іванівни, порадив мені звернутися до Потебні. Потебня, маючи свої порахунки з Мар'єю Іванівною, використав мене, не тільки як причину до образи її, але й на шкоду дочкам. Кнуренко, заради своєї безпеки і добробуту його родини, сказав мені неправду, та ще й осоромив, ніби я ім'ям батька Кнуренка в злодій зараховою.

Обметиця була в млинах відколи вони стали переробляти збіжжя на борошно і буде докіль вони працюватимуть. Порохи, що осідають у закутках, завіжчикам належати не можуть, бо вони збираються не від

одного помолу. Навіщо мені люди неправду говорять? Навіщо мені фальшиво радять — подумав я, ніби поскаржившись Есмані, і розплакався на місткові.

ЯК НЕ ВЕЗЕ, ТО Й НЕ ЇДЕ

Надія на поради дядьків не виправдалась. Треба надіятись тільки на Бога, на самих себе та на Лису кобилу. Тиждень вже проминув, як ми остались круглими сиротами. Зелені навколо хутора росте досить. Можливо вже скоро клевер та липа зацвітуть. Але в нас вже сіль вийшла, щоб нею зелень посолити. Без солі зелений борщ не тільки смердючий та гіркий, але й нестравний. Теплим він в горло не лізе, а коли холодного з'їсти — по деякому часі на блювоти верне.

З надією, що за віз дров у Вороніжі на базарі роздобуду солі, в неділю, ще до схід сонця, помазав осі воза, наклав на нього ще батьком приготованих дров, запряг Лису й поїхав шляхом у напрямок Вороніжа. До правого берега Есмані Лиса тягнула віз не зупиняючись, а на правий, крутий і піщаний берег — відмовилась тягнути. Розпряг я Лису, вичистив курдюк та промив рану. Лиса, поскубавши дещо трави та напившись води, повеселішала. Я допоміг їй витягнути воза на рівнішу і твердішу дорогу. Вже був певний, що до базару вона таки віз з дровами дотягне. Але на залізничному переїзді “Коло дуба” знову пісок і узгір'я. В Лисої передні ноги від перевтоми затряслися. Довелося знову Лису випрягати та більше години пасти. Від “Коло дуба” до воронізького базару більше піщаних бугрів немає, Лиса віз з дровами до базарового майдану, не зупиняючись, дотягнула. Але купці на мої дрова, якщо й були на базарі, то вже порозходились, залишились тільки перекупки з картопляними пиріжками, відвареною картоплею, звареною кукурудзою запакованою в кульки

газетного паперу, борщем в маленьких горщиках, киселем чи якимись драглями, кусочками по 100 грамів хліба, солі в шкляночках по 100 чи 200 грамів. Взагалі це були тільки жінки та чоловіки, що ранком у когось купили чогось більшу кількість а тепер меншими частинами перепродують. Постоявши годин зо дві на базарі, і переконавшись, що бажаючих купити мої дрова нема, я пішов між перекупок пропонувати дрова на обмін, але більш, як три зварені картоплини, або три картопляні пиріжки, що по базарній ціні виходило 15 карбованців, ніхто не згодився дати. Я бажав хоч 200 грамів солі мати, але жінка, що мала сіль, дров не потребувала, а 200 грамів солі в неї коштувало 20 карбованців.

Повернувшись від перекупок до свого воза я застав біля нього незнайомого червонощогого, досить кругленького, низького чоловічка, що безупину блимав очами. Впершись спиною на дрова, він придивлявся до мене, ніби впізнавав:

— Ти, мабуть, хуторський і на базарах ще не бувалий. Твоїх дров сьогодні вже ніхто не купить — говорив той чоловічок скоромовкою. — Ти їх поклади отам у закутку, або попросись у когось у дворі скласти їх до п'ятниці або неділі. А як тобі потрібні гроші — привези мені пару дубових окоренків, і я тобі за них добре заплачу.

Хто це був, отой чоловічок, чому він такий червономордий та ситий на тілі — я не цікавився. Мешкав він на Покрівщині, над річищем пересохлої річки Гутянки. Заїхати до його господарства можна тільки від станції. За два дубові окоренки прямого і не сучковатого дуба, придатного на клепку, він запропонував десятку. За десятку мені зовсім не виплачувалось витратити силу навіть принести йому лозину з лісу на плечах, а не то що вкрасти дуба в лісництві й привезти його у Вороніж.

— За десятку я можу на базарі купити тільки дві варені картоплини, чим не поповню енергії, яку витрачу на доставку вам дубових коренків. А мені ще потрібно когось взяти на допомогу, щоб зрізати потрібного дуба, обійти якось лісника, та й коняку майже день мучити — пояснив я чоловічкові.

Чоловічок на мене розгнівався, заблимав ще швидше очима, обізвав мене хитруном та розумником і, зіскочивши з мого воза, поспішно пішов з базарного майдану. Відійшовши з сотню метрів, він зупинився, поляпав руками по своїх боках ніби перевіряючи кишені, вернувся до мене й запропонував за два добрих, на слові добрих, ще й ногою притопнув, окоренки 20 карбованців, з умовою, щоб я їх доставив у середу між четвертою та п'ятою годиною по полудні.

— Якщо ти чесний і справний хлопець, я для тебе більше заробітку маю — заохотив мене той чоловічок.

Я мав отже ще три дні часу подумати як вкрасти дуба в лісництві та доставити цьому чоловічкові на Покрівщину, до середи. А що робити з непотрібними дровами на базарі — треба було зараз подумати. І мені нагадалась остання поїздка з возом дров на Зойці для аптекаря. Аптека в кінці базарного майдану, навпроти зруйнованої огорожі церкви св. Пречистої. Аптекарь все ще той старий жид, що й був у 1930-му році.

— Зайди на кухню й скажи Хайці. Ти добре знаєш, що я дровами не торгую. Бачиш, що я зайнятий, то й не мішай мені — сказав не то гнівно, не то повчально старий жид. Яке було його прізвище — я чомусь не запам'ятав.

Стара Хайка, мабуть чула це крізь розчинені двері, бо не стала питати чого мені потрібно від неї коли я зайшов у кухню. Вона стала висловлювати свої жалі на теперішній непевний час та на нашу сирітську долю.

— Ай-яй-яй, що тепер робиться! До чого воно доведе? Ой, ой! Як ваші люди озвіріли. Викинути ще живого Трохима Матвійовича... Ай-яй-яй! Так вас троє? Ну, й до чого світ іде? І твоїх дров ніхто не хоче купити? Ну й кому тепер дрова потрібні? Ай-яй-яй! То вже завези, завези, я тобі ворота відчиню...

Хайка й справді дотримала слова. Коли я підїздив до двора аптеки — вона вже відчинила одну половинку воріт. Перед самими воротами мене наздогнали два хлопчак, можливо мого віку. Один скочив на мій віз з дровами і прищулився біля них, а другий забіг наперед Лисої, оббіг її і побіг назад в напрямку базарного майдану, де торгували

перекупки. Лиса зупинилась, а я від несподіванки обернувся. Жінки бігли купую з криком за тими хлопчачами. Де дівся той хлопчак, що вскочив до мене на воза, я вже не знаю, а жінки з криком про якісь пиріжки почали шарпати та штовхати мене. Котрась з них навіть наважилась вдарити мене в обличчя і потрапила кулаком в ніс. Хайка побачивши, що перекупки напали на мене безневинного, з мітлою і лайкою накинулась на жінок і відігнала їх від мене.

Ай-яй-яй, що ви, сучини дочки, робите! За картопляника готові людину вбити! Невинного хлопця покалічили! Кінець світу надходить! Ай-яй-яй, нема для Вас Бога, нечестиві! — вигукувала Хайка, втираючи своєю запаскою кров на моєму обличчі.

Підтираючи пальцями кров під носом, я заїхав Лисою на подвір'я і хотів розв'язувати дрова. Хайка, ойкаючи та ахкаючи, потягнула мене за руку до свого чоловіка й наказала йому припинити кровотечу з мого носа.

Подякувавши старому жидові за припинення кровотечі та за очищення моїх рук і обличчя з крові, склавши дрова в хлівець-дровітню, я завернув віз з Лисою й пішов відчиняти ворота. Хайка, все ще не заспокоївшись, ойкаючи, покликкала мене до себе і дала мені в ганчірці вузлик солі вагою, можливо, і з півкілограма й цілих 300 грамів хліба та 5 карбованців грішми.

— Це не багато. Це зовсім не багато, але я більше не маю. Дров мені більше до зими не потрібно, а зимою про нас не забудь. Я тобі й ворота відчиню. Їдь з Богом — бурмотіла Хайка. — Ай-яй-яй, такі люди тепер!

Виїхавши за Вороніж я таки не стерпів і поклав собі декілька разів на язик по кілька солин, щоб витворити смак правдивих харчів. Але на скибку хліба подивився, понюхав її а відломити собі крихітки не посмів. Правдивого хліба я не коштував більше тижня, а сестри не бачили хліба вже з півроку. Перший правдивий харч, роздобутий мною, мусить бути поділений з сестрами по рівній пайці і в їхній присутності — вирішив я, перемагаючи свою жажду.

До середини я пас росою Лису. Вдень, коли сестри рвали зелень на борщ, вони наглядали й за Лисою, а я

підготовляв галузки на мітли та обдумував: в якому то лісі зрізати потрібного вороніжцеві дуба, як обійти лісника, як замести за собою сліди. Мене мучила свідомість, що коли мене піймають на крадіжці дуба, то лісник не тільки забере в мене сокиру та пилку, але, можливо, й заарештує Лису з возом та відпроводить в лісництво на Пирощину. Лису з возом лісництво мені віддасть після списання протокола та моєї згоди заплатити кару за зрізаного дуба. Але сокири та пилки напевно мені не повернуть докіль не заплачу кари. Кари буде не менше 50-ти карбованців. Де я потім візьму стільки грошей? Що я потім робитиму без сокири та пилки? Навіщо я дав йому згоду? Я був неспокійний. Але ж люди крали й крадуть ліс, а мені й Бог простить, як поцуплю одного дуба — ліс від цього не порідшає. Той воронізький чоловічок, може й справді не лиха людина й мені колись у пригоді стане — заспокоював я себе і для дотримання умови, вирішив таки зрізати одного дуба в Морозівському лісі.

В середу, перед полуднем, коли, на мою думку, лісник йшов додому обідати, я підїхав до Морозівської дубини, залишив запряжену Лису в куцах по другу сторону дороги, а сам з Гашкою, вибравши найпрямішого дубка, заходився підрубувати його та пиляти. Пилка, хоч і вигострена ще батьком, нас не слухалась і ми майже півгодини вприсядки й на колінах пиляли аж докіль дубок, похилившись, затріщав і впав на землю аж луна пішла лісом. Упоперек перерізати два рази нам пішло краще, так що ми впорались з цим можливо й за п'ятнадцять хвилин. Гашку я зразу вирядив додому з сокирою та пилкою навпростець кущами щоб, бува, ніхто не перестрів, а сам, підганяючи Лису, скоренько навантажив на віз окоренки, прикрив накошеною травою і заїхав у лози біля Писаревичів щоб Лиса відпочила, попаслась. Я тим часом роздивлявся чи, бува, лісник не натрапить на слід і не розшукуватиме за мною.

Десь за годину робітники та робітниці Пирощинського лісництва з граблями та сапами пройшли дорогою по правому березі Есмані в напрямку на Зарудське. Лісник правдоподібно також пішов з ними. Я, запригши Лису,

лісовими об'їздками та польовими дорогами об'їхав піски, високий переїзд "Коло дуба" та більшу частину Вороніжа і без труднощів під'їхав до двора того чоловічка на Покрівщині, що замовив дубові окоренки. Чоловічок мене мабуть зауважив з віддалі і вийшов за ворота зустрічати.

— А чому ти з порожнім возом до мене приїхав? — здивовано запитав він.

— Краденої дубини на показ не возять — відповів я йому, будучи впевнений, що дубові окоренки з найкращого дуба.

Чоловічок, відкинувши сіно в задкові воза та оглянувши окоренки, висловив незадоволення:

— З них і на півбочки клепок не буде.

— В лісі тепер грубших дубів немає. Ми домовились на два окоренки з дуба — я вам і привіз.

Чоловічок знову заляпав по своїх кишенях руками і почав мене картати:

— Ви всі хуторяни — обманці! Кожний як не брехне, то й не дихне! Через тебе я день втратив, а ти мені й на спички матеріялу не привіз!

— Ви бажали два окоренки — я й привіз, як ми домовились.

— Ми домовились, що ти привезеш мені два добрі дубові окоренки та віз добрих дубових дров, вимахуючи руками ніби підбитий птах крилами, кричав чоловічок і зі злістю замкнув за собою хвіртку.

— Ви про дрова нічого не згадували, сказав я голосно щоб він почув і через хвіртку.

— Вези те барахло (непотріб) комусь дурнішому від мене — гукнув він через зачинену хвіртку, не відходячи від неї далеко.

Я був у напруженні щоб не спійматись з краденим. В дорозі допомагав Лисій тягнути на піскових відтинках дороги воза. А тепер отримав за це зневагу та лайку від цього дивного чоловічка. В мене не тільки затряслись ноги в колінах, але й потемніло в очах. Я схопився руками за било воза, щоб не впасти, а потім спромігся лягти на воза горілиць і закрити долонями очі від яскравого проміння сонця. Запах прив'яленої трави та теплота сонця зупинили

тремтіння в колінах. Чоловічок, мабуть, здогадався, що я обезсилений через недостаток харчування. Він підійшов до мене й лагідним голосом сказав.

— Я можливо й помилився, але й ти слова не дотримав. Я тобі дам за ці два відрізки п'ять карбованців, а то ще сусіди подумають, що я обманець.

— Робіть як знаєте — сказав я йому і, злізши з воза, сів у затінок.

Чоловічок, відчинивши ворота, заїхав Лисою на подвір'я, скинув окоренки, потім вивів Лису знову на дорогу та, зачинивши ворота, мовчки ткнув мені в руки п'ять карбованців і знов сховався за своєю хвірткою.

Доїхавши до вже пересохлого корита Чев'яді, біля залізничного мосту, я випріг Лису та прив'язав за віжки, щоб попаслася, підживилася прив'ятою травою, що на возі. Сам я ліг у затінку воза і з півгодини поспав.

Торгівля на воронізькому базарі дровами та краденим лісом мені не тільки не виправдалась, але й настрашила. На базарі перекупки через своє озлоблення мені безпідставно носа розбили, а цей невеличкий, червономордий чоловічок — спекулянт, прохвост чи просто безсумлінна людина. Він мене не тільки обманув, але й образив.

— Треба подумати про інше джерело роздобутку засобів на існування — подумав я, пробудившись під возом у пересохлому річищі Чев'яді. Батько торгував з шостенським заводом Но 9 мітлами і мав непоганий прибуток з цього, то я спробую навчитись в'язати мітли. Березових гілок роздобути в лісі легше ніж збирати дрова і безпечніше ніж красти дубину. Волокна конопель в батька був загас, який вистачав від осені до осені. Останньої зими він не мав коня то мусіло його бути на горищі більше ніж досить. Сам процес в'язання та обрізування у належну форму скопіюю з тих мітел, що батько заготував перед смертю — вирішив я під возом і став поспішно збиратися домів.

Зв'язати одну мітлу для свого вжитку — справа дуже проста: наобрізає березових віток відповідно до розміру мітли, зв'язав їх два рази мотузком, настромив на мітлище

і — замітай собі на здоров'я. В'язати ж мітли на продаж, а до того на замовлення в більшій кількості — не так вже просто. Треба щоб вони відповідали бажанням замовника, щоб виглядали належно. І витрачувати на їх виробництво, якнайменше часу. Для в'язання мітел батько змайстрував своєрідний “станок”. На вигляд це щось подібне до терниці для очищення волокна конопель і до чинбарського м'яла, на якому розтягують і виминають смухи та видублену шкіру, чи до саморобної січкарні для шаткування соломи та кропиви на харч коням. Набувши звички, зв'язати мітлу на “станкові” — справа декількох хвилин: наклавши відповідну кількість березових віток між чотири роги “станка”, ногою притиснув коромисло з вирубаною круглою формою для мітли, обвів два рази навколо мотузком, затягнув його міцно і зав'язав гудзем, звільнив ногу з коромисла, відрізав решту мотузка і один кінець мітли готовий. Перевернувши мітлу другим кінцем і знову затиснувши її на зв'язаному місці коромислом, корінці віток треба розділити на дві рівні частини і, скрутивши їх в кожній руці окремо, з'єднати разом та, не випускаючи з рук, посунути під дещо відпруженим коромислом до кінця гузна мітли. Знову притиснути коромислом, зав'язати мотузком і не відпускаючи коромисла, вирівняти гузно косою, що також привязана до “станка” мотузком.

Недосвіченому, як я, “майстрові”, загрожує небезпека розчавити палець під коромислом, а то й обрізатися косою. Призвичаїтись в'язати мітли, щоб не відрізнялися від батькових, забрало мені майже два дні. Врешті мітли стали виходити скручені і тугі ніби мотузок, а сам віник широкий і розтопирений. Задоволений своїм “майстерством” та підрахунком, що наступного дня я вже матиму не менше на 50 карбованців мітел, і що за них з Шостки привезу цілий кілограм справжнього хліба, якого нам вистачить не менше, як на три дні до борщу, я не послухав перший раз Гашки коли вона через вибиту шибу у вікні сказала, що борщ вже зварився і дещо охолов у мисці на столі. Почекавши, Гашка прийшла до мене під розлогу черемущину подивитись чому я не йду до борщу і також захопилась моїм запевненням про завтрашній кілограм

хліба. Вона взялася рахувати мітли, щоб бути певній моїх слів. Порахувавши, не стала чекати коли я таки дов'яжу останню мітлу на кілограм хліба, мовчки поспішила в хату і там заголосила ніби хтось її різати зібрався:

— А, Бо-о-о-же мій, братіку! Що Ти наробила!? Я з тебе шкуру здеру!

Не знаючи що між сестрами трапилось, але передбачаючи, що їх треба буде мирити, я, для “страха на ляха”, залишивши недов'язану мітлу, схопив березового прута і поспішив до хати. Варочка, вискочивши з сінешних дверей, побігла на шлях. Я кинувся доганяти її, Варочка з розгону спіткнулась об колію дороги на свій опухлий живіт аж бекнула ніби овечка з повним ротом сіна в ньому.

З Варочкиного рота та з-під задертої сорочки пиркснула жовто-зелена смердюча рідина. Варочка лежала непорушно, підпливаючи смердючою рідиною. Ми з Гашкою стояли над нею і обвинувачували одне одного:

— Через тебе я вбив Варочку?, кричав я на Гашку.

А вона навіщо наш борщ з'їла? — боронилась вона. Ти знаєш, що вона ненажерлива, то чому не прийшов, як я тебе гукала!

Хто з нас був прав, а хто винуватий — на шляхові не місце було полагоджувати. Будучи певним, що Варочка вже мертва, я її перевернув і, взявши за руки, наказав Гашці взяти Варочку за ноги і так ми занесли її в Хомишину хату. В хаті ми виявили, що Варочка ще дихає і взялися роздягати її та обмивати. Чисту Варочку ми замотали в ряднину і занесли на ліжку за Хомишину перегородку.

До вечора Варочка не померла. Ранком вона навіть випила з півшклянки перевареної води. Вечором Варочка вже вставала з ліжка, коли прохолов борщ на вечерю і з'їла майже половину своєї частини. Того ж вечора я, знявши ікону святої Параскевії, що залишилась одинокою від пожежі, поставив її на столі і зробив щось на зразок присяги — перед сестрами і перед іконою.

“Від цієї хвилини, нехай мені рука всохне, якщо я за будь-який проступок на котрусь з вас чи взагалі на безборонну людину підйму руку. Нехай онімію, коли котру з вас картатиму і ображатиму непристойними

словами за будь-що. Примушувати вас, щоб мене слухались і повинувались мені, більше не буду, але прирікаю вам перед Богом і цією іконою, яка тільки чудом врятувалася з пожежі, що вас напризволяще не покину, аж котрась з вас сама забажає відійти з-під моєї опіки, або хтось з наших родичів заопікується вами краще за мене. Все що роздобудемо з харчів, разом чи поосібно, мусить бути розділене між нами по рівній частині та за згодою нас трьох. Коли виживемо, то всі троє разом. Не виживемо — всі троє згинемо”.

Після цієї моєї “присяги” ми плакали, цілували шкло ікони св. Параскевії, божилися і більше в нашому сирітському житті образливих слів та фізичного насилля між собою не вживали.

Варочка перестала бути “ненажерливою” і стала задовольнятися такою самою пайкою харчів, яка й нам з Гашкою діставалась. Згодом позбулась опухлості живота і перетворилася в слухняну й охочу до допомоги сестру.

Випадок з Варочкою затримав мене на два дні з поїздкою у Шостку з мітлами, але зате у мене збільшилось десятків а три мітел та замовлення від лісничового сина Івана на другий том творів М. Гоголя за чималий кусень гречаника. Іван, старший син лісника Петра Хомича Радіонова, за мене молодший на три роки, але бажав наслідувати мене в шкільній науці, радіо та фотографії. Минулого літа я йому приобіцяв роздобути дроту на антену та проводку, за зиму, познайомити з процесом проявлення і закріплення негативів і позитивів та підготувати його до п'ятої класи воронізької школи. Але зима для мене, і взагалі всіх людей була дуже турботлива і закінчилась для нас сирітством. Я не міг дотримати домовлення, але книжки, які я мав чи міг між друзями роздобути, давав Іванові читати, починаючи, мабуть, “Чорною радою” П. Куліша. І цим призвичаїв його до постійного читання книжок. Перший том творів Гоголя я купив ще перед навалом двадцятитисячних яничарів, коли тільки твори Гоголя появились друком. Прочитавши сам та поділившись з друзями, дав почитати Іванові. Тепер він не тільки обіцяє частково повернути гроші за другий том, але й свою денну пайку гречаника дати, а Іванова пайка

гречаника на день, мабуть більше півкілограма. За мітли я матиму біля 60 карбованців та вже десятку маю за дрова від жидівки та за окоренки краденого дуба. Після поїздки в Шостку ми матимемо: кілограм справжнього хліба і з півкілограма гречаника, харчів нам майже на тиждень — плекав я рожеві надії, виїздивши до схід сонця з Хомишиного двору.

Віз з мітлами Лиса, тягнула майже не зупиняючись, аж за Вороніж. Між Вороніжем та Шосткою поле рівне, родюче. Шлях широкий і з твердим ґрунтом. Тільки на передмісті Шостки-Петухівці невеликі піщані бугри. Лису я не підганяв, ішов рядом з нею таким кроком, який їй подобався. Сонце викотилося із-за вершків лісу позаду нас з Лисою на правому березі Есмані, а за Вороніжем на полі вже добре пригріло і на Лисій замокріли здуховини та грудина між передніми ногами. Поспішати мені не було чого, бо заводууправління працює починає о дев'ятій годині, а потрібне мені начальство зразу на початку праці не любить, щоб його трубували такими пустими справами, як мітли. Облюбувавши місце біля лану цукрових буряків радгоспу ім. Петровського, де бур'ян виріс високий, я звернув Лису з дороги, випряг і пустив її вільно, щоб покачалась на вже сухому споришеві, щоб, розправивши спину, прохолола, попаслася і відпочила перед піщаною і бугристою дорогою. Буряковий лан радгоспу ім. Петровського починався майже від самого Вороніжа і простягався більше половини дороги до Шостки. Полосами бур'ян між рядками буряків був притолочений кінним ралом, або тракторним причепом, але більшість лану заросла бур'яном, що годі навіть знайти де ті рядки буряків були. На тій частині лану, де я зупинився, були висаджені висадки буряків на насіння. Буряки висаджували правдоподібно машиною, бо більша частина, за браком прикриття їх землею, погнила і повисихала на сонці в поморщені кульки завбільшки з куряче яйце. Ті буряки, що були встромлені в землю і прийнялися, відпустивши гичку, почали відрощувати бадилля для квіту та насіння. Бур'ян поспішив перегнати їх в рості і затінюючи, примусив гичку та де-не-де вже відросле бадилля передвчасно пожовкнути.

Для чого люди бажають багато, а користі з того мають мало? — міркував я, оглядаючи радгоспний лан з висадками буряків. Навіщо було затрачувати працю, насіння та висадки на такому просторі, що ні вшир, ні вздовж оком не оглянеш, наперед знаючи, що воно бур'яном поросте і користі з нього не буде. В школі, нам день-у-день товкли, що вузькі ниви, порізані межами — спричинники злиднів людей, а для врожаю розплідники бур'яну. Широкий лан та трактор, от де наше світле майбутнє! От і маєш, — світле майбутнє! Люди з голоду припухають та мруть ніби мухи восени, а широкий лан бур'яном заростає разом з поламаним трактором на ньому.

В заводоуправлінні чоловік, що сидів біля самих вхідних дверей відділу транспорту заводу Но 9, без затримки і заперечень виписав мені перепустку на прохідну брзму заводу, коли я сказав йому хто я і що я привіз.

На прохідній брамі заводу, також без затримання забрали від мене Лису з возом мітел і повернули її з належними паперами не більше, як за півгодини.

Повернувшись до заводоуправи та розпрігши Лису, я поставив її під розлогим кленом на відпочинок. По шостенських заводах та майстернях почали обзиватися гудки, свистки та дзвінки, повідомляючи робітників та службовців про перерву на обід. Службовці заводоуправи також мали цілогодинну перерву. Я всія під кленом, обпершись спиною в його стовбур, задрімав, але не так щоб не почути кроків людини, що підійшла до мене. Я підняв насунутого на очі кашкета і побачив перед собою рижобородого, щуплого чоловіка з усмішкою на поморщеному обличчі.

— Після базарювання відпочиваєш? — спитав мене той щуплий чоловік не змінюючи виразу усміхненого обличчя.

— Ні, — відповів я йому — мені на базарі діла не було.

— А що ж ти тут з конем отаборився? — поцікавився він і присів біля мене під кленом.

Між нами зав'язалась дружня розмова про погоду, хто ми, звідкіль, чим займаємось і через короткий час ми стали

майже родичами. Він родом з села Ображіївки. Прізвище його — Макуха, а зветься Іваном. На Ображіївському хуторі (Першій Васильківщині) одружена з Вареником Овсієм його рідна тітка Явдоха. Явдоха — знана в околиці знахорка і доводилась тіткою моїй покійній сестрі Анюті.

Макуха, по його словах, працює у пекарні, що випікає хліб спеціально для так званих “закритих розподільників”. Хліб багато кращий ніж з хліб-заводу і на базарі тепер коштує сто карбованців кілограм. Коли зайшла мова за ціну хліба, я сказав правду Макусі, що я таки й приїхав у Шостку купити хоч кілограм хліба, але сто карбованців на кілограм сьогодні мати не зможу.

За годину часу, коли я вже став збиратися іти в заводоуправу, Макуха, зжалівшись над нашим сирітським становищем, запропонував мені три двохкілограмові буханці хліба тільки за 60 карбованців.

— Я маю можливість тобі з сестрами тепер допомогти, а ти мені допоможеш в чомусь коли я прийду до тітки Явдохи на ваш хутір — з усмішкою на обличчі говорив Макуха, підтверджуючи свою ласкавість легеньким поштовхом долоні по моєму плечу.

Несподівана можливість заpastись хлібом на добрих два тижні мене так розрадувала, що я не станув у кутковій коридорі, щоб не заважати працівникам управи в їх походеньках з одних дверей в інші по справах і без них, а станув на видному місці навпроти дверей транспортного відділу. Я хотів таки бути, як стій, перед столом, як тільки повернеться потрібний мені для підпису рахунку службовець. І я напорівся на неприємності, а вірніше на неприхильну до мене особу Ведмедева. Ведмедев широколиций, присадкуватий, завжди з насупленими бровами літній чоловік. Орденоносний партизан громадянської війни чи щось подібне. Його огрядна і з бородавками на обличчі дружина завжди ходила у військовому білому кожусі. Коли нас перевели на постійне в Льовшенське училище минулої осені, вона там була не то сторожихою будинків училища, не то партійним наглядачем школи колгоспного активу. Ведмедев з дружиною мешкав в тому самому будинкові що й колгоспники, парубки — комсомольці. Їхні помешкання

розділяв тільки неширокий коридор. Ми з Іваном Наумовичем Родіоновим мешкали в кінці коридору, в колишньому закуткові сторожа. Сварка Ведмедевої дружини з тими колгоспними парубками розпочиналась зразу, як вони прокидалися ранком, і закінчувалась пізно вночі, коли вони після вечірніх лекцій задовольнились дошкульною витівкою Ведмедевій дружині. Ведмедева дружина не соромилась обзивати колгоспних парубків найбруднішими словами, яких не завжди насмілювався б вживати в злості чоловік. Ведмедев, розлютившись, завжди викрикував. — Постреляю, паразити! Але погрози своєї чомусь не здійснював, чи, можливо, він і не мав чим стріляти.

Після опанування Вороніжа двадцятитисячниками, та передчасного припинення лекцій в школі через арешт вчителів, школу колгоспного активу ліквідували і з будинку Льовшинського училища кудись зникла й родина Ведмедева. Тепер Ведмедев виявився працівником відділу транспорту заводоуправління, куди й мені потрібно зайти полагодити оплату за мітли. Ведмедев мабуть зауважив мене ще тоді коли я ранком заходив за перепусткою, бо тепер, увійшовши з дверей відділу, підійшов до мене й запитав:

— Звідкіль я тебе знаю?

— Ви мешкали в Льовшинському училищі, а я туди ходив до школи — відповів я йому, здержуючи хвилювання.

— Ти мешкав разом з тими колгоспними пройдисвітами-паразитами? — насупивши лице перепитав Ведмедев.

— Ні — заперечив я. — Я був учнем шостої класи, а мешкав у сторожовому закуткові з секретарем школи Родіоновим.

— Я так і знав — сказав Ведмедев злісно і пішов назад у транспортний відділ. По деякому часі покликав мене той працівник, що мав виписати мені ордер на отримання грошей за мітли, але замість дати ордер на гроші, почав випитувати мене.

— Начальник бажає знати — сказав він не дивлячись

мені в обличчя, що мене зразу навело на думку, що вже Ведмедев зробив своє Юдине діло — чому твій батько не дотримав умови з нами і вже пів року не постачав нас мітлами?

— В нас зимою не було коня — сказав я правду, але приготувався збрехати, якщо зайде потреба.

— Твій батько добре знає, що по умові він нас мусив повідомити, якщо він буде неспроможний нам регулярно постачати мітли.

— Я вже про це без поради батька сказати вам неможу — уже збрехав йому.

— Чому у вас зимою коня не було? — запитав він по надумі, перекидаючи без потреби папери, що перед ним на столі.

— Про це я також без батька сказати не можу. Зимою перемерз чи можливо захворів і здох. Батько купив другого, але він був захарчований і з курдюком, а тому ми мусили чекати коли кінь на зеленій паші оправиться.

— А влада, бува, не конфікувала вам коня за якусь провину?

— Ні — поспішив я з відповіддю, знаючи, що завод Но 9, військовий і “ворогам народу” до нього й близько наблизитися небезпечно. — З конем якась сталась приключка і він сам пропав.

— Однаково — розвів руками чоловік за столом — начальник відділу відмовився підписувати ордер на гроші, поки буде певний, що твій батько й далі постачатиме нам мітли регулярно, або зовсім відмовиться. Скажи батькові, нехай сам приїде і з начальником справу полагодить.

Здогадавшись, що я тут неправдою нічого не виграю і не отримавши грошей, прогавлю дуже добру нагоду привезти сестрам хліба.

— Батька я більше не маю — сказав і не стримався зі сльозами. — Тато померли... два тижні тому... Я та сестри... Чоловік за столом пильно подивився на мене і кивнув рукою, щоб я замовк, показуючи кивком голови в сторону, де сидів за столом Ведмедев. Чоловік за столом удав, що він за чимось пильно розшукує, позиркуючи на мене, мабуть бажаючи щоб я заспокоївся. Хвилин за

декілька, взявши якийсь папірець зі столу, махнув ним, щоб я ішов за ним і на коридорі став мене випитувати.

— Матір маєш?

— Матері ми вже давно не маємо — відповів йому спокійно.

— Скільки тобі років?

— П'ятнадцять.

— А сестри?

— Сестри молодші за мене.

— Якусь посвідку при собі маєш?

— Не маю.

— Мені ти на п'ятнадцять не виглядаєш. Ти вже маєш, чи будеш мати? — Перепитав він.

— В листопаді матиму п'ятнадцять — сказав я правду.

Чоловік, перекосивши обличчя, ніби вкусив щось кислого, чи гіркого, постояв з хвилину втупивши зір у підлогу і, махнувши рукою з папірцем, сказав мені зачекати на коридорі, а сам повернувся в кімнату транспортного відділу.

Десь через півгодини приніс мені на коридор підписаний начальником відділу ордер на отримання грошей і вибачився за свою неспроможність допомогти мені.

— Жаль мені, що ви малими посиротіли, але контракту ти підписати не можеш, бо малолітній, а начальник відділу без контракту більше не згоджується виплачувати тобі гроші. До того він думає, що ти з розкуркулених, а наш завод військовий, що до чого, то й тобі небезпечно вештатися біля брами, чи тут в заводоуправі.

Відмова заводоуправління купувати в мене мітли — чергова невдача в моїх плянах утримання при житті мене й сестер. Затримка з виплатою грошей, утрата надії на щасливий збіг обставин і знайомство з Макухою, від кого залежало наше харчування наступних двох тижнів, міняли мій настрій.

Що ж робити, думав я, стоячи в черзі перед касою за грошима. Стіни головою не проб'єш. В багатого та розумного — ціла купа дров у печі палахкотить, а в сироти — одне поліно й те ледь тліє. Куплю кілограм хліба за 60

карбованців — добре. Не куплю — куплю для Івана том Гоголя і ми з сестрами куснем гречаника наразі будемо задоволені. По дорозі додому обов'язково заїду до тієї жінки, що вз'яла віз з мітлами за віз хворосту й готова була заплатити за нього 12 карбованців і в придачу ще дати кусень хліба і шклянку солі. Якщо дотримає та жінка слова, то ще й завтра заробіток і хліб буде.

Отримавши гроші я поспішив до Лисої, а там все ще Макуха на мене чекає. Вдаючи розгніваного почав викрикувати і тупцювати навколо мене.

— Я для тебе, як сироти й родича моєї тітки Явдохи, велику ласку роблю, а ти як пішов, то й забув про все. Де тебе так довго носило? Давай скоріше гроші поки пекарня не зачинилась! Мішок маєш?

Я перенявся Макухиним поспіхом, не спитавши як я отримаю від нього хліб, відрахував йому 60 карбованців, ще й вибавчився за брудний мішок, що в ньому була трава для Лисої.

— Мішок то я маю, але не сподівався мати стільки хліба то чистого й не взяв.

Макуха ніби мого вибачення недочув, вихватив з моїх рук мішок, зім'яв його, взяв під руку і підтюпцем побіг не вулицею, де мала бути пекарня, а у ворота двору заводууправи. Мені ніби хтось підказав: у дворі навіть хвіртки на задвірки немає, не то що до пекарні. Обманув мене Макуха! І я чим дужче кинувся його доганяти; забіг в один закуток, забіг в другий, забіг під возовню, аж дивлюсь із-за воріт стайні за мною чоловік слідкує.

— Ви, дядьку, не бачили тут чоловіка з мішком?

— Макуху? — перепитує мене дьдько за воротами.

— Так, Макухою він себе звав.

— Я так і подумав, що він щось у когось поцупив, і на плоті його за ногу притримав, але у мішкові він нічого не мав і забожився, що хоче тільки спокійно в бур'яні заснути, то я й відпустив його. Що ж він в тебе вкрав, синку, — звернувся до мене сивоволосий й горбатий чоловік, вийшовши до мене із-за воріт.

— Він запевняв мене, що хліб на продаж має, я йому й дав 60 карбованців.

Два молодші робітники, що доглядали заводських коней, поцікавились розмовою їхнього співпрацівника зі мною і також вийшли з вилами до воріт.

— Макуха знову втяв якусь штуку? — поцікавився один з них.

Ось у хлопця 60 карбованців видурив — сказав сивоволосий.

— Щасливий, що він його ножом під ребро не ковирнув — озвався той самий робітник з вилами.

— Цей Макуха, такий худий, рижобородий і старший чоловік... , — сказав я, думаючи, що вони помилились і Макуху порівняли з якимось пройдисвітом-вбивником.

— А ти думаєш хто? Ото ж тобі й рижий Макуха — постішив пояснити мені той робітник з вилами. Хто ж у Шостці не знає Макуху. Він з того й живе, що довірливих та нерозважних людей обкрадає.

Я одним вухом слухав робітників, а обома очима слідкував за вихідними воротями, чи, бува, Макуха не був у змові з робітниками на стайні й чи не вискочить незауважений з подвір'я.

— А коли я перелізу через забор, де там є вихід на вулицю?

— Е-е-е, синку — сказав з жалем у голосі сивоволосий чоловік — за 60 карбованців втрачати тобі життя не варто. Лізти через забор не забороняю, якщо тобі життя не миле. Якщо Макуха й справді в тебе взяв 60 карбованців, то він напевно попрямував вже до гастроному за півлітрою. Ти краще — радив мені сивоволосий чоловік, — піди у гастроном, але коли зауважив Макуху — близько до нього без міліціонера не підходь. Міліція його добре знає і знає як з ним поводитися.

Колишній базарний майдан чотирикутником гектарів з двадцять був розположений в східньому розі перехрестя Воронізького і Новгород-Сіверського шляхів. Після встановлення советської влади в Шостці майдан названо іменем Карла Маркса і стали вживати його виключно на мітинги та святкові збори шостенців 7-го листопада та 1-го травня. А базар примістили на піщаних буграх біля залізниці над Воронізьким шляхом. Кращі будинки та

крамниці на північній стороні майдану спершу використовували державними установами. Під час НЕПу деякі будинки та крамниці передали споживчим та виробничим кооперативам, а з пляном перебудови народнього господарства на соціалістичну основу, південну сторону майдану очистили від крамничок і збудували фабрику-кухню. Західню сторону, усунувши з неї кіоски, ларки (тимчасові буди для продажу газет, пива, сітра, мороженого тощо) та так званий літній театр залишили відкритою алеєю до самих головних воріт заводу Но 9, та казарм 21-го піхотного полку і над нею почали будувати багатопверхові будинки для працівників влади та заводу Но 9.

На північній та східній стороні майдану крамниці споживчих та виробничих кооперацій влада тепер усупільнила і, замість них, повідчиняла: — “гастрономы”, бакалейные”, „скобяно-жестяные” і їм подібні магазини. Рядом з гастрономом влада залишила й міліційну станицю.

Послухавши поради сивоволосого чоловіка в дворі заводууправи я перше зайшов на станицю міліції і поскаржився на Макуху.

— Злодій зо злодієм водиться, а до нас скаржитись іде! — сказав міліціонер, не дослухавши мого пояснення про Макухин обман. — Украв у когось гроші — треба було Макусі не признаватися. Геть звідсіль — показав мені пальцем на вихідні двері. — Нам нема тепер часу з вами возитися — почав він пристукувати пальцем по прилавкові, коли побачив, що я не вступаюсь і бажаю йому пояснити, що я не злодій, а гроші виплатила мені заводууправа за чесну працю.

— Геть мені звідсіль! — повторив він і добавив: — Ви всі злодії! Поналазили з села й обкрадаєте нас і самі себе. Геть!

Та й справді, подумав я, вийшовши зі станиці міліції, Макуха напевно в селі тепер би сіяв чи орав, як би влада не вимусила його покинути Ображіївку. Я б також оце ще з друзями закінчував науку в школі... А так дійсно ми тільки мусимо бути злодіями, наслідуючи злодійську владу.

Івана Макуху й справді в Шостці майже всі знали і його

розшукати було не так то й трудно. За рік, чи щось, я з ним знову зустрівся випадково. Він за цей час більше схуд, заріс рижою бородою з сивиною, обірвався і погорбатів. Побачивши мене дещо вирослого і набравшого на силі, Макуха поспішив перепрошувати мене та запевняти, що він тепер працює сторожем в якійсь установі й гроші мені поверне при першій можливості.

— Не ви мене, дядьку, осиротили. Не ви мене голодом морили. Я з сестрами, дав Бог, пережив лиху годину. Ви сумління тоді не мали, то тепер носіть наші сльози на своєму сумлінні — сказав я Макусі, а пізніше при зустрічі з ним обходив його.

А СВІТ ТАКИ НЕ БЕЗ ДОБРИХ ЛЮДЕЙ

В поворотній дорозі з Шостки я був озлоблений на злодійську владу, злодіїв і так несумлінних людей, що через власні вигоди не хочуть співчувати нашому лихові-сирітству. Замурзаний сльозами та пилюкою, виголоджений я підїхав до перехрестя Глухівського шляху та Кільцевої вулиці у Вороніжі, і зауважив гурти воронізьких школярів. Вони перекликувались між собою, мабуть після отримання свідоцтв про закінчення чергового шкільного року. Не поспішаючи розходитись додів, посувались від базарного майдану, в напрямку Осоти, Глухівським шляхом. Посоромившись зустрічатись з друзями та однокласниками в такому вигляді я звернув Лису на Глухівський шлях і погнав її тюпком через міст на Осоті, геть від руху учнів, жертвуючи можливістю зговорення з тою жінкою, що бажала ранком купити в мене віз дров.

Обїхавши Бабаківкою, на Путивельському шляху я вже не застав учнів. До Грицька Криська мені заїздити також не бажалося, раз те, що мене сором мучив за таку нерозважність з Макухою в Шостці, а друге те, що дядько

Грицько нерозважно порадив мені щодо Мар'ї Іванівни за батьків кожух. Під'їздивши шляхом до Криська і зауваживши Миколу та Проньку, що гралися на шляхові навпроти свого садка, я приліг ниць на віз й прикинувся сплячим, але Микола з Пронькою перехитрили мене: без галасу та крику взяли Лису за вуздечку і спровадили її у ворота свого садка. Я прокинувся коли відчув затінок над собою і підняв голову, вдаючи здивованого.

— Я вже другоклясниця! Я вже другоклясниця! — ляпаючи в долоні й підскакуючи раділа Пронька біля воза.

— Ми матимем обновку — перехилившись через біло воза лепетала вона майже мені над вухо, — Ми матимемо обновку. За те, що я другоклясниця, тато нам купить радіо, таке саме, як ти маєш...

Микола, щоб і собі чимось приподобитись переді мною, не чекаючи, коли наговориться сестра, з другої сторони воза повідомляв мене про те, що його батько має для мене важливу новину. Мати, доївши ранком корову, зауважила мене, коли я їхав з мітлами в Шостку. Вони з Пронькою кожної перерви в школі вибігали на шлях, щоб мене повідомити про добру батькову новину. Їх сьогодні перед полуднем відпустили від науки на літо й сказали хто переведений до вищої кляси, а хто ні. Учителі та старші учні, ті, що були у Льовшинському училищі і в нашій (Спаській) школі, по полудні пішли до Ліщинського школи, де містилась канцелярія Політехнічної Трудової Семирічки, на збори і по довідки.

Тітка Дунька, задоволена радістю і успіхами своїх дітей, прийшла до мене з города і, запевнивши дітей, що все те що вони мені говорили — правда, сказала мені зайти в хату і почекати докіль дядько Грицько прокинеться, бо йому на ніч йти на працю. В хаті тітка Дунька насипала мені в миску борщу з молодими бурячками заправленого гороховим борошном і склянку молока. Микола та Пронька не пошкодували мені по кусникові хліба зі своїх пайок. Дядько Грицько пробудився ще від лементу Проньки і, зачекавши докіль я спожую борщ та молоко, покликав мене самого до себе в другу кімнату.

— Я — каже притишеним голосом дядько Грицько —

маю певні відомості, що сільрада отримала тиждень тому вагон проса і, не розголошуючи, багато видає по 10 кілограмів тим, в кого городи ще не посіяні, тому завтра напиши заяву і піди в сільраду.

— В нас городу немає.

— Хто про це знає?

— В сільраді знають, що батько був розкуркулений.

— Ти все тримаєшся хуторянської невинності. Чудаком більше не будь. Тепер хто кругло не збреше, не вкраде — не виживе. Не обробленої та запущеної землі тепер досить всюди, а до тебе, на хутір, хто піде перевіряти — маєш ти город чи ні. Заяву нехай хтось зі старших хуторян тобі підпише, а ні то завтра прийди до мене, я серед тутешніх колгоспників когось для підпису знайду. 10 кілограмів проса — сьогодні цілий скарб. Кілограм-два десь і справді посієш, щоб осінню було чим віддати, а решта вам на куліш буде.

Попасши Лису на Писаревичах та напоївши її в Есмані я заїхав у Терещинків ліс, накопив трави їй на ніч і обдумував, що мені завтра робити з заявою на просо. Скільки потрібно площі, щоб розсіяти 10 кілограмів проса — я не знав. Запитати про це я міг в будь-кого перед написанням заяви, але хто з хуторян підпише її, щоб у сільраді його підпис мав довір'я — ось була для мене проблема.

Уповноваженого хуторяни більше не вибирали з-поміж себе, а Федір Іванович Радіонів чи то сам себе накинув хуторянам, чи то його назначили в сільраді бути хуторянським уповноваженим. До нього я з заявою не піду бо це була б наша певна загибель. Його глуха і придуркувата дружина спроводила до нас двадцятитисячників, щоб ограбували нас з харчів, що й було причиною батькового виснаження й смерті. Вона є одним з причинників нашого сирітства і голодної безнадії. До цього часу навіть не спромоглася принести нам хоч глечик молока. Не вибачився Федір з дружиною перед нами. Нехай наше сирітське горе і можливу смерть, спокутують у своєму сумлінні. Тож до них не піду за підписом.

Хуторянські комунари-колгоспники з Воронізькою сільрадою спілки не мають, бо їхній колгосп тепер рахується бригадою Білогривського колгоспу. Симанцьові сини, що тепер керівниками бригади, до батька ставились недобррозичливо за те, що він наймолодшому з них, Левкові, навіть костурем грозив. Причиною цього було те, що Левко відмовився одружуватися з Маковцівною Уляною після того, як його хресник, Улянин брат Ягор, помер від простуди, а Левко ніби побоявся заразитися якоюсь поганою хворобою від родини Маковців. Котрий з Симанців у колгоспній бригаді тепер старший — розвідаю, а потім піду до їхньої сестри Насті, або до їхнього дядька Петра Івановича Воронця.

Так я вирішив зразу, а потім, підїхавши майже до самого Хомишиного двору, передумав: тож Петро Хомич, лісник — державний службовець, а лісництво тепер замінило куркулів та експлуататорів: придатну землю для обробітку винаймає хуторянам за половину врожаю. Його й в сільраді добре знають.

На подвір'я я заїхав, вже в сутінках вечора. В Петровій Хомичовій хаті блимав якийсь каганець в передній половині хати. Сестрам у Хомишиній хаті було чим світити і я був певний, що вони, замкнувши сінешні двері, поховалися десь у куткові й поснули. Але я помилився: не поспів злізти з воза, зупинивши Лису біля стайні, як Варочка вискочила з хати й кинулася мені на шию:

— Братіку! Дорогенький! Де ти так довго барився? Ми вже думали, що ти нас покинув — лебеділа вона крізь сльози, обціловуючи мені щоки, вуха і навіть потилицю.

— Ми тебе, братіку, обманули, ми слова не дотримали. У Займі ми назбирали цілий кошик сиріжок та маслюків, суп був дуже смачний і ми з Гашкою побоялися, щоб, бува, нас вночі хтось не ограбував і ми твою частку зїли.

Варочку, і заплакану Гашку, я заспокоїв, сказавши їм про вечерю в Криськів. Не розпрягавши Лисої я поспішив постукати в двері до Петра Хомича, щоб запитати його про згоду підписати мені заяву на отримання проса в сільраді для посіву. Петро Хомич був уже в ліжку, але не полінувався встати й вийти до мене на ганок. Вислухавши

мене, Петро Хомич не розгнівався, що я його пізно ввечері потурбував, але став пояснювати, які можуть виникнути неприємності з позичкою проса, та дораджував, щоб я задовольнився не більше п'ятьма кілограмами.

— 10 кілограмів проса вистачить на посів пів гектара ріллі. Якщо я тобі підпишу заяву на таку кількість проса, я мушу тобі виділити десь пів гектара землі і про це повідомити лісництво. З цього півгектара та муситимеш віддати половину врожаю, а в мене вже такої землі, де могло б вродити просо, більше нема. Я твого батька записав у список на п'ять соток новини в Давидівщині, і він там щось вже розчистив і насапував. Дещо вже пізно з посівом проса, але як добрий дощ піде — воно дожене. Ото ж, як ти матимеш п'ять кілограмів проса і докінчиш розчищати ту латку новини, тобі потрібно буде з кілограм проса для засіву а решту матимете на куліш. Таким чином тепер дещо підживитесь і восени матимете чим сільраді борг повернути, лісництву за землю заплатити і вам дещо залишиться на харчі.

Петро Хомич радить з свого розрахунку, а по пораді дядька Грицька в мене свій розрахунок: восени вродить просо — то добре, але як нам до осені вижити? П'ять кілограмів проса — це для нас запевнення на життя на не менше двох тижнів; десять то й на місяць вистачило б. Не спиться мені на який я бік не перевернусь. Обманути мені Петра Хомича, чи спробувати перше щастя в Симанців? Сестрам, мабуть після надмірного спожиття супу з сиріжками та маслюками, також не до сну. Спершу Гашка підійшла до ліжка і стояла з хвилину, не насмілюючись мене збудити, докіль я сам спитав її:

— З тобою що?

— Живіт болить. Проведи мене на двір — сказала вона хлипаючи і, мабуть їй вже було не до страху на дворі, поспішила сама відмикати двері.

За Гашкою і я вийшов на двір, оглянув навколо Хомишиної хати і на подвір'ї. Ніч тиха. Небо мерехтить зорями. В сусідів у хатах не світиться. Ні звуку, ні підозрілого шороху не чути і нічого підозрілого не видно. Я, не дочекавши Гашки з подвіря, повернувся в хату й ліг на

ліжко. Варочка з просоння стала плакати. Я розбудив Варочку й сказав, щоб вона пішла на двір та спорожнилася. Варочка послухала і мені було чути як вони з Гашкою запевняли одна одну про те, що нема чого боятися на дворі.

Гашка, помивши руки, лягла на своє місце на лаві. Я це виразно чув. Але чи повернулась Варочка — не був певний і, зачувши якийсь ні то стук у шибу вікна, ні то спробу відірвати дошки, що були прибиті батьком замість двох вибитих нижніх шиб у вікні та вигнилого підлокотника. Я зіскочив з ліжка і став будити сестер.

— Гашко, Гашко! Варочко! Вставайте! Ховайтесь! Ховайтесь, хтось до нас в хату лізе — кричав я, побачивши біля вікна чоловічу постать з білою накидкою на голові.

— Тихо будьте — обіззався чоловічий голос. Хтось, прихилившись до шиби вікна і заглушуючи голос згорнутими навколо рота долонями сказав: — це я, Іван Климович. Не кричи і не роби галасу, щоб сусіди не почули. Я вам борошна приніс. Відчини двері, будьте спокійні.

Голос справді був подібний до голосу Івана Климовича, старшого сина дядька Клима. Білий мішок за плечима чоловіка, що я спершу прийняв за накидку на голові, так як малюють для страху дітей безсмертного Кощея або смерть, також, можливо, був з борошном, якого нам було потрібно, як самого життя. Зі страхом в душі, тремтячи, я пішов відчиняти Іванові Климовичеві сінешні двері.

Іван Климович, зайшовши в хату, станув у темряві посередині Хоминої половини, і, поставивши клунок з борошном перед собою, почав вибачатися перед нами, відчуваючи тільки нашу присутність у хаті:

— Пробачте, що я до вас не прийшов раніше, та не подумав, що ви можете перелякатися моїми відвідинами. Приніс я вам той пуд (16 кілограмів) обметиці, що ваш батько дав мені в заклад за позичені ним в мене 200 карбованців на купівлю коня. Не послухав своєї Параски (дружини) і не приніс вам зразу. Але послухав батька, Клима Кириловича. Батько хотів примусити й дядька Івана (Івана Семеновича — Климового двоюрідного брата), щоб він вам не тільки повернув той заклад, що ваш

батько дав йому так само як і мені, позичавши гроші на коня, але й допоміг вам і картоплею. Адже через його дурну невістку у вашого батька картоплю ті тисячники пограбували. Не хоче дядько віддати — Бог з ним, а ми з Параскою вашого сирітського присвоювати не бажаємо і ті 200 карбованців, що батькові позичили на коня, також вам даруємо. З молоком в нас самих коротко, бо Федорову стару корову влада минулого літа законтрактувала, а молода виявилася яловою. У Федора (Іванового молодшого брата) купа дітей, ще менших за вас, їм потрібне молоко. Дасть Бог, підросте молода картопля, тоді буде інакше... Говорив це все Іван з жалем, крізь сльози... Постоявши ще з пару хвилин мовчки він, поспішаючи, вийшов з хати не зачинивши навіть за собою дверей.

Щедрість Івана Климовича Радіонова та його дружини Параски Іванівни була для нас ніби манна з неба від самого Бога.

За скнарість Івана Семеновича Радіонова я у своєму серці до нього злоби не мав і не маю. Навпаки: перед його смертю, що наступила щось за два роки, батькового боргу я не мав можливості йому повернути. А після його смерті — злукавив, за що й до сьогодні маю свою провину на сумлінні. Гроші й можливості мав, але батькового боргу Івановим нащадкам не повернув. Сьогодні виправляти мою провину нема як, а в майбутньому не відомо, бо й зі мною час лукавить.

Розбурхані несподіваною появою Івана Климовича та розрадувані його щирістю, ми довго не могли поснути — радились між собою, як краще використати обметицю. Варити галушки — скоро витратимо. Тільки забілювати борщ — навіть не знатимемо як справді смакувала Іванова обметиця. Варочка конче бажала спеченого коржа, але Гашка не знала як його замісити та спекти. Я пропонував розділити обметицю на рівні чотири частини і четвертину занести Катерині. Варочка та Гашка на це не згоджувалися, мовляв, Катерина про нас забула, то й обметиці їй не належиться. Поснувши, я проспав вивести Лису на росяну пашу.

Ранок був похмурий, безвітряний. З двох шибок Хомишиного вікна не можна було встановити: світанок це, чи вже початок дня. Годинник на перекошеній стіні давно вже не тикав: від перекошення на стіні, чи вже відробив своє і зупинився на заслужений відпочинок. Хотів я перевірити пору дня по хуторських димарях, але також не міг встановити: чи частина хуторянок вже порались біля печі і, загрівши жар попелом, заслонили челюсті, чи ще не розпалювали, бо рідко в кого звивався низько дим з комина.

Мене найбільше цікавило чи, бува, Петро Хомич не пішов у лісництво, не підписавши не написаної ще мною заяви до сільради на просо. Дим з комина в Лисавети в'ється і чути як мала дитина плаче, але руху в хаті не чути. Стукати мені в двері та довідатися чи Петро Хомич ще дома — без готової заяви ніяково. Спішити з написанням нема як, бо біля стола з двох шибок дуже мало світла.

Від клопотів виручив мене Хома Якович, що, вийшовши заспанним на ганок, поскріб обома руками свою сиву розпатлану чуприну, дещо покрякавши та відкашлянувши поправив сиву і довгу свою бороду. Пішов до стайні щоб вивести сіру кобилу до колодязя напувати. Хома Якович таку “фіззарядку” проробляє щоранку, не зважаючи на погоду. А це певна ознака, що невістка Лисавета ще не зварила сніданку і його син Петро ще також у ліжку. Упевнившись, що я таки з заявою справлюся, докіль Петро Хомич встане та поснідає я розбудив сестер, підсунув стола ближче до вікна і всівся писати заяву до сільради на просо з таким розрахунком, щоб з п'яти соток гектара зробити опісля пів гектара, а з п'яти кілограмів проса, зробити п'ятнадцять.

Спершу написав пером і спробував підправити, але папір клочкуватий і поправка видалась дуже помітною. Довелось переписувати олівцем.

Коли вже моя заява була готова, Гашка перший раз у своєму житті місила тісто на галушки. Варочка в сінешніх дверях вважала на появу Петра Хомича на подвір'ї, але його все ще не було. Змінивши Варочку “на пості”, я напоїв Лису і спутав її, щоб попаслась попід огорожею на шляхові.

З Гашкиних галушок вийшов не то кисіль, не то пійло, як колись мати запарювала малим поросяткам. Як нам не бажалося спробувати ще не їджених нами харчів, але ми вирішили чекати докіль Петро Хомич не підпише заяви на просо. В чеканні хвилини розтягуються на години, але нарешті Петро Хомич показався на ганкові і на моє прохання підписати заяву не став дораджувати чи розраджувати, а повернувся до хати і написав так, як я йому підказав, заздалегідь обдумавши: “Указанная в заявлении площадь земли у гражданина Сирика имеется”. І Петро Хомич завірив написане своїм повним титулом та ім'ям: Лесник второго участка Воронежского лесничества — Петр Хомич Радионов”.

Справивши в Хомишеній хаті в заяві п'ять соток на пів гектара та перед п'яткою поставивши одиницю, я посьорбав вже добре прохололу свою частку похльобки, що мала бути галушками, сказав сестрам щоб пасли Лису на полі, щоб в Займу за грибами далеко не заходили і одна одної близько не трималися так, щоб на випадок коли нагодиться зла людина, не могла схопити їх обох. Тоді запхав мішок за пазуху і поспішив у Вороніж.

В сільраді стояла вже довга черга вороніжців з заявами на просо для посіву. Ставши в чергу я прислуховувався про що говорили між собою вороніжці, а особливо після досвіду тих, що вже були в голови сільради з заявами і повернулись з дозволом на видачу проса або без нього. Тих, яким відмовлено дати проса було більше ніж тих, яким дозволено. Причини були різні: небажання працювати в колгоспі тих, що в колгосп записались, а працювали деінде. Невистачальна площа городу для посіву проса в тих, що мали дуже обмежені городи. Найбільше було тих, що просто нарікали на голову сільради:

— Та хіба ти не знаєш Скиби? Він куска льоду серед зими людині пожаліє дати, а не то що державного проса! Каже — я живу на картках і тобі вистачить.

Скибу Федора я дещо знав ще з того часу, як перший рік ходив до школи у Вороніжі та мешкав в Микити Розкаріки над Путивельським шляхом на Троєщині. Скибине господарство було через два двори від Розкаріки.

Розкаріка в той час вже був колгоспником і доглядав колгоспних коней, а Скиба був головою колгоспу ім. Т. Шевченка. Розкаріка Скиби чомусь недолюблював і називав його не інакше як псиною, але запобігав перед ним, як тільки міг, можливо з тієї причини, що, вступаючи в колгосп, віддав тільки сіру кобилу з лошам, а лошичку-стригуна залишив у себе. Зі стригуна виросла гніда лошиця, яку Розкаріка любив ніби дитину. Скиба знав про лошицю і час від часу нагадував Розкаріці, що через лошицю можуть бути їм обом неприємності. Однак старий Розкаріка, по старій звичці батракувати в попа Богуславського, пробував батракувати й у Скиби: звелів батькові завести ті дрова, що мали бути оплатою за мій постій у Розкаріки — Скибі. Зимою сам ходив допомагати Скибиній дружині поратися у господарстві, а весною, коли чомусь довший час на Троєщині не було чабана для овець, Скибин Іван пас вівці зранку, а я від полудня.

Скиба Федір, років сорока чоловік, кривоплечий, з перекошеним обличчям на короткій шиї завжди мені здавався сердитим і я уникав з ним зустрічі. Федорова дружина — повнолиця, життєрадісна і весела молодиця здавалася мені більше доброю сестрою ніж матір'ю дорослій дочці Наталці та синові Іванові. Наталка, як то кажуть — викапана мати. Навіть в будний день, пораючись по господарстві, носила червоні чобітки на високих підборах, білу вишиту кохту, вузьку, тільки до колін, спідницю, літом червону або синю корсетку, а зимою з дрібними і густими хвостами юпку. При зустрічі на вулиці, біля колодязя, чи коли я приходив до Скиби за якимись справами від Розкаріки, Наталка чомусь мене вважала за Розкарікиного приймака і все жартувала якщо не про мій поступок то з Розкарікиної Женьки.

Іван був ровесником Розкарікиної Женьки, тобто двома роками старшим за мене, але вони з Женькою ходили до п'ятої класи, а я до четвертої. З Іваном я не товаришував, коли жив у Розкаріки. Наступного року в родині Розкаріки зайшли зміни і батько знайшов мені мешкання у самотній дівки, Кушнірової Тетяни, що мешкала в старому жидівському будинкові майже в самому центрі Вороніжа.

Тетяна в день працювала на цукроварні, а вечорами дівувала. В хаті я порядкував, як сам знав. Скибин Іван, використовуючи моє неконтрольоване помешкання в Тетяни, запропонував мені спілку в підфальшовуванні прибуткових купонів від облігацій державної позики Першої п'ятирічки. Облігації мали 10 купонів на кожний рік позики, починаючи з 1930-го року, по 3 чи 5 відсотків річно. Продавались ті облігації ще перед початком розкуркулення, тому в тих хлопців, яких батьки брали участь у розкуркуленні з початком навчального 1931-32-го року, появилися купони від облігацій, які на пошті, без будь-яких запитань, вимінювались на гроші. Хто саме зі школярів додумався підфальшовувати купони облігацій на попередні роки, чи взагалі звідкіль ця ідея між школярами взялася, я не можу напевно сказати але, мешкаючи в Тетяни, я мав місце і час зайнятися вирізкою одиниць та нулів з дрібнішого друку піонерської газети "На зміну". Хлопці радо ділились зі мною вирученою готівкою за підфальшовані купони. Скибин Іван відрізані купони мав за повних 10 років. Тому, наліпивши одиниці на 4 та 7 і розрізавши окремі купони, з одної облігації ми мали три купони виплачувані з початком листопаду 1931-го року і сім купонів за 1930-й рік.

Воронізька пошта містились у старому будинкові колишньої подорожньої станції. Кімната пошти була дуже велика, а вікна були тільки в двох стінах. Чоловік, що приймав купони, ставив на них печатки і виплачував за них гроші. Він сидів біля облавка за столом спиною до ближчої стіни з вікнами, а до того він, мабуть, недобачав, бо носив окуляри. Електричне світло в той час у Вороніжі влучав електрик Білик у трансформаторній будці на базарному майдані і, незалежно від погоди, в назначені години вечора. Враховуючи ці обставини ми в похмурий день, зразу після закінчення занять у школі, збирались в гурти по три-чотири учні, мінялися кашкетами та верхнім одягом і йшли на пошту міняти купони. У погідний, ясніший день ми чекали до вечора, одначе до появи Білика біля базарного майдану. "Набіг" на пошту ми робили не більше, як два рази на тиждень і я учасником "набігів" був до пізньої осені, аж

докіль Мар'я Іванівна не забрала мене мешкати до своїх дочок на Покрівщину. Старші дочки Марї Іванівни не тільки вважали за моїм кожним кроком, але й прикріпили до мене наймолодшу свою сестру, Гальку, що була третьокласницею в Земській школі. Без Гальки я ні до початку навчання, ні після не мав можливості спілкуватися з хлопцями, а тому так поплатну справу з підфальшованими купонами облігацій мусив залишити і з Іваном перервати відносини.

Садиба Федора Скиби, як і більшість садиб вороніжців на Троєщині, була стиснута з обох сторін сусідськими дворами. Хата нова, простора, на чотири кімнати з великими вікнами, з широким ганком, коморою та сіньми. Двір та хліви для худоби не гірші ніж у пересічного заможного вороніжця. Скільки землі мав Федір Скиба до революції і чому він пристав до комнезамів, — напевно не знаю, але й не став він комнезамом через злидні або ледарство. Більш правдоподібно комнезамом зробила Федора людська нерозважність та зазнайство — через його каліцтво. Говорили ж люди: “Що ти, кривов'язий та косоокий, рівня мені, чи що?”

Багаті, розумні, сильні здоров'ям та гарні на вигляд не бажали Федорового товариства, а голота, біднота та покривджені людьми чи природою, Федорові довірилися спершу в комнезамі, потім в СОЗі, а потім і влада довірилась Федорові і назначила головою колгоспу ім. Шевченка, запропонувала пристати до партії і тепер довірила керувати сільрадою...

Обмірковуючи добрі й погані, знані й здогадливі звички й потягнення Скиби, стоячи в черзі, я прийшов до висновку, що краще мені й не йти з заявою на просо, бо він напевно здогадається, що батько був розкуркулений, не повірить підписові Петра Хомича стверджуючому, що: “Указанная площадь земли” у мене “имеется”. Моя черга наблизилась, той, що пропускав у двері, не поцікавився мною, як деякими попередніми в черзі, і сказав мені зайти.

Скиба сидів за нешироким, довгим столом, спиною до вікна, що виходило на подвір'я Кауфманового млина. На моє привітання: “Добрий день вам, Федоре Івановичу”, Скиба мовчки, не піднімаючи голови простягнув руку по

мою заяву. Прочитавши її, Скиба всім тілом витягнувся, повернув плечі разом з головою і лівим плечем взад і до верху. Вп'яв у мене свої косі очі ніби побачив давно не бачену рідкість і так, мабуть, хвилин зо дві, чи більше, дивився на мене не ворухнувши жодним м'язом обличчя.

— А ти, бува, не той хлопець, що мешкав у Розкаріки? — запитав він з суворістю в голосі.

В мене тілом пройшла дріж аж до самих п'ят. Ну, подумав я, дядько Микита не даремно називав тебе псом. Такий не дасть проса — аж кольнуло біля серця. Але як відповісти на його питання я чомусь наперед не подумав і з відповіддю завагався.

— Ти мешкав у Розкаріки? — запитав він другий раз, все ще не зводячи з мене свого впертого погляду.

Мені нічого не приходило на думку, щоб щось йому збрехати і я сказав правду:

— Я той самий.

— Коли той самий, то почекай коло мого секретаря. Управляюсь з рештою, тоді й тебе покличу — сказав якимось лагідніше Скиба і, відпружившись, нахилив голову над стіл, взявши в руки мою заяву.

Секретар, той чоловік, що відчиняв двері до Скибиної кімнати та впускав людей з черги, мабуть чув розпорядження Скиби, бо показав мені пальцем на протилежний від вихідних дверей кут кімнати. Чим я міг провинитись перед Скибою чи кимось іншим, для чого він мене затримав? — я ніяк не міг придумати. Я став думати і про інші справи. Думав про Розкарікину лошицю, яку, можливо, й продав дядько Микита, а хтось доніс про те колгоспному керівництву або владі і тепер дядька Микиту судити будуть. Я жив у Розкаріки, ходив у школу, а що в нього було в хлівах — не заглядував.

Думав про те, як потайки від влади помагав дядькові Микиті смалити та розбирати кабанців перед різдвяними святами.

Помагав, але кому саме — тепер уже не пам'ятаю. Думав про Розкарікиного і Скибиного сусіда — кривого Федора Чайку. Чайці, через комнезамство, вороніжці навіть ногу викрутили. Федір від звички покористатись

чужим не відмовлявся. Коли СОЗ ім. Шевченка перенесли з подвір'я попа Богуславського в Пилипів Мітлін двір і перейменували на колгосп ім. Шевченка, в попівських коморах залишилось багато доброї зброї, мотузок і різного господарського реманенту, награвованого у вороніжців під час розкуркулення, а ключі від комор доручили Федорові Чайці. Федір потихеньку та помаленьку все те попереносив через Богуславського сад до свого господарства. З Богуславського садом межувало господарство і город Розкаріки. Помагаючи порятись Розкаріці на господарстві чи городі я невільно був свідком Чайкиного злодійства. А коли про це появилась в шостенській газеті “Зоря” стаття — авторство приписали мені. За це попало мені не тільки від Чайки та Розкаріки але й батько погрожував потрошити своїм костуром пальці. Статті я не писав і про Чайку навіть нікому не згадував. Статтю до газети написав Чайчин племінник, Іван Наумович Радіонів, за порадою старшого брата, Миколи.

Добро розкуркулених вороніжців Чайка зносив на своє господарство. Андронівські хуторяни приїздили з дровами у Вороніж на базар і, їдучи додому, заїздили до Чайки. Чайка був одружений з сестрою бартів Кириловичів а тому фактично був родичем всім Радіоновим. Купували хуторяни у Чайки що порібно для свого користування або для перепродажу іншим. Справа проста і зрозуміла, але яке я маю відношення тепер до цього? Коли про це запитає Скиба — скажу: Я чув про статтю і навіть мене обвинувачували в написанні її. Але я з Чайкою не торгував, бачить не бачив щоб він крав. Говорили люди, але мені до того діла не було і я нічого не знаю. Вішать за таку відповідь не будуть. Що було між нами, школярами — дорослим нема ніякого діла до того. Ми були діти, а дітей за дитинство хіба можна карати?

Школа, згідно пляну такого чи іншого року п'ятирічки, мала плян збору залізного брухту, паперу, ганчір'я, кісток, грошей на позику. Кожна група мусила брати зобов'язання соціалістичного змагання той плян виконати й перевиконати. Школярі Покрівщини розглядались щоб щось украсти на залізниці. З Троєщини на цукроварню

заглядали. В Спащині були два колгоспи — ім. Леніна та ім. Сталіна, а під церкву св. Спаса воронізькі колгоспи ввозили господарський реманент до майбутньої колгоспної кузні, що мала бути в церкві св. Спаса. Троєщани, Микільці та так звані базарні, що мешкали в центрі Вороніжа та навколо, “виконували плян”, як уміли на “своїй” території: тягнули що тільки було можливо з-під Кауфманового млина — знімали отеси з возів колгоспних активістів, що приїздили на наради в сільраду, витягували шворні, знімали черезсідельники з голоблів, вишукували віжки під соломою, а навіть не цурались свиток, кожухів, мішків з вівсом і тому подібних речей, за які на збірному пункті утильсировини жид Дубовицький видавав посвідки про виконання пляну.

“Позичена” утильсировина даремно не пропадала: ми, учні, були переможцями у соцзмаганні по збору утильсировини, а Дубовицький теж мав користь. Отеси, шворні, віжки, свитки, що було йому непотрібне, він продавав за відповідну плату. В нього була родина і він мусив чимось торгувати, щоб жити самому і втримати родину. А колгоспні активісти? Вони на цьому вчилися нової господарки.

— Не зівай, Хомка, на те ярмарок! — говорили люди тим сусідам, що не вміли свого пильнувати! П'ятирічка якраз і була пляном господарювання. Нам у школі щоденно торочили про майбутнє соціалізму. Так нас вчили, так ми й до життя пристосовувалися. Мого в цьому злочину бути не може...

Покликавши мене в кімнату, Скиба мовчки почекав закіль секретар зачинить за собою двері, а потім знову, випроставши своє тіло і повернувши голову, щоб бачити моє обличчя, почав випитувати:

— Скільки вас залишилось?

— Троє — відповів я, здогадавшись, що він питає таки про наше сирітство.

— Ти що, найстарший?

— Так.

— Скільки тобі років?

— П'ятнадцять буде в осені.

— То ти, значить, за мого Івана на два роки молодший. А ті двоє?

— Старшій сестрі дванадцятий, а меншій дев'ятий.

— То ти, значить, задумав в лісництві сіяти просо? А скільки проса потрібно на гектар?

— Я напевно не знаю, але як люди мені радили, пуда мабуть вистачить — відповів йому не підготовано.

— Ну от — сказав Скиба, вмощуючись вигідніше на стільці. — Сказав ти, що знаєш, що на гектар пуд вистачить. А хіба п'ятнадцять кілограмів не пуд без кілограма?

Я роззявив рота, щоб вибачитися, але Скиба змінив позицію своєї голови і продовжував говорити:

— Пуда проса вистачить посіяти цілий гектар, а ти прохаєш 15 кілограмів на півгектара.

У нас нема ніяких харчів — почав я виправдуватись, але Скиба зупинив мене помахом руки.

— Я в тебе не питаю, чи ви маєте харчі чи ні; я й сам добре знаю хто має, а хто ні. Я в тебе питаю навіщо ти в заяві написав неправду? Маєш підготованої новини півгектара — вистачить тобі 8 кілограмів проса. Так треба було у заяві й написати. А ти те, що лісник тобі посвідчив, ще й підправив. Спершу в заяві написав, що маєш підготованої новини п'ять соток і потрібно кілограм проса для посіву, а коли лісник посвідчив, ти справив на півгектара і на 15 кілограмів. Ти надужив довір'я лісника і його довір'ям ти прийшов обманювати мене. Деколи збрехати — великого гріха за це немає. Але обманювати людей у очі? В Розкаріки ти не був таким. Де ти шахрайства навчився? — запитав Скиба якимось по батьківськи. І, не чекаючи моєї відповіді, продовжував:

— От що, голубе. Для твого добра. Щоб це було тобі наукою на майбутнє. За те, що ти прийшов до мене з наміром обманути, я тобі й грама проса не випишу! — сказав він з притиском, показуючи пальцем на мою заяву.

Спіймавшись, як то кажуть, на гарячому, в мене не вистачило сміливости прохати вибачення в Скиби і я, проковтнувши гіркоту, що назбиралась у горлі, стримуючись щоб не розплакатись, пом'явши в руках

кашкета, відступив до дверей, не знаючи, що сказати Скибі: “дякую вам, дядьку, за науку”, чи мовчки вийти з кімнати. Та ось Скиба сердито до мене обізвався, знову повернувши голову разом з плечима: — А ти куди? Сказав я тобі щоб відійшов? Я ще з тобою розмови не закінчив і ти не лізь поперед батька в пекло. Чи тобі куди спішно? Я сказав, що тобі за обман не підпишу на просо. Але ти не один сиротою залишився. В тебе ще дві сестри дома. Чи вони також вже навчені обману та неправди? Вернись ось сюди і сідай — показав на стілець в кінці столу — та починай розповідати мені як на сповіді. Ти коли був на сповіді?

— Минулого року — відповів я, всівшись на стільці і все ще не здогадуючись що насправді хоче від мене цей кривов'язий службовець советської влади.

— Отакої! аж здивувався Скиба. Як же ти так ухитрився, що тебе за це зі школи не вигнали?

— Ми з батьком в Грузькій говіли.

— О-о. То ти бувалий! А заяву за згодою лісника підправляв, чи по чийсь пораді?

Переконавшись, що від Скиби брехнею не відв'яжуся, розказав йому поправді як прийшло до написання заяви і чому я підфальшував її.

— Крисько, в якого я мешкав цього року як ходив до школи, порадив звернутись до вас за дозволом на просо, а про те, що, як не вкрадеш та не збрешеш, то сьогодні тяжко жити, ви самі добре знаєте — сказав я відверто Скибі, але в нього й цього разу на обличчі не поворухнувся жодний м'яз. Він, всівшись вигідніше на стільці і нагнувши голову майже на стіл, притишеним голосом почав мову на зовсім нову тему:

— А ти знаєш, що ви, мерзотники, — сучини сини з моїм Іваном, своїми дурними головами невинному чоловікові життя вкоротили? Котрий з вас додумався фальшувати купони облігацій? Іван чи ти?

Мені зразу здалося, що випадок з якимось чоловіком через облігації трапився недавно. Туди був замішаний Скибин Іван. Тому я сказав:

— Я вашого Івана вже майже два роки не бачив.

— Тому й не бачив, що я йому, пройдисвітові, поклявся

шкуру живцем здрати, якщо не перестане водитися з такими обманцями як ти. Я в тебе питаю: хто з вас перший додумався до такого вчинку, а не коли це було. Котрий з вас домудрувався до такої підлості? — перепитав він.

— У мого батька забрали облігації ще на початку тридцятого року. Я навіть не знав, що біля них були купони, докіль мені хлопці в школі не показали на початку минулорічного навчального року. А про вашого Івана не можу нічого сказати, бо він до мене звернувся за допомогою пізніше, коли я став мешкати в Кушнірової Тетяни.

— Я знаю де ти мешкав і мене це не цікавить. Я в тебе питаю: хто з вас до того домудрувався перший?

— Хто перший приніс у школу купони і кому прийшло в голову вирізати нулі та одиниці і заліплювати номери на кінцях років — я напевно не знаю. Ви сказали, щоб я вам говорив правду, я й говорю те що знаю.

— Я й хочу знати лиш правду, — згодився Скиба.

— Хлопці мали купони, я мав місце де без підозріння можна було вирізувати потрібні номери і наклеювати. Хто продавав купони дешево — я, або хтось з моїх друзів, купували, а потім на пошті обмінювали на гроші.

— По твоєму — поцікавився Скиба — ті, що мали купони, самі боялися ходити на пошту, а от ти чомусь не боявся?

— Одні боялися батьків, якщо піймаються з фальшивими купонами; інші знали, що облігації дістались батькам даремно, тому не шкодували поділитися з друзями. В більшості, ми так робили, щоб не викликати підозри на пошті, що купони міняють одні й ті самі учні. Одного дня ішла одна група, а іншого друга, або в змінених кашкетах та одежі.

Коротше кажучи ви були собачі сини, чортячі сини, а спілка у вас була одна.

— Товаришуючи з хлопцями ми не ділилися на класи, а в школі нас так і вчили — один за всіх і всі за одного.

— Чорти б ваших батьків учили! — гнівніше висловився Скиба. — Як би начальник пошти схаменувся раніше — мудрували б ви в дитколонії. А ти так мені й не скажеш хто між вами мудриганом був?

— Я не знаю.

— Упираєшся, що не знаєш, то й я свого слова не зміню: сказав проса не дам, то так і бути тому. Як твої сестри зуться? — поспішив з запитом він, бо я піднявся зі стільця, вважаючи, що Скиба однаково мені скаже забиратися з кімнати.

— Старша Гашка, а менша Варочка.

— О-г-а-ф-і-я — пробурмотів Скиба, виписуючи на кусникові паперу Гашкине ім'я.

— В-а-р-в-а-р-а — написав на іншому і, подаючи два ордери на 10 кілограмів проса кожний, справжнім батьківським голосом сказав:

— Про те, що ми тут з тобою говорили, подумай добре і запам'ятай. Та й язик учися тримати за зубами. А днів через два-три навідайся до мене, ми, мабуть, ще й гречку на посів матимемо. А я Івана ще раз перепитаю.

— А мені здається, що Іван минулого року поступив в рабфак вчитися — вирвалось мені зненацька, пригадавши якусь прикличку про Івана, яку минулого року переказували учні, коли Іван на початку навчального року залишив сьому клясу.

— Учився — якось нехотя сказав Скиба — а тепер збирається батькувати та волам хвосту крутити в колгоспі. Молоко на губах не обсушивши, парубкувати затіяв. Замість якогось толку з науки — в голову женитьба влізла. З мого Івана — приклад поганий — махнув рукою, показуючи на двері.

Отримавши в колишній Ніженцьовій крамниці 20 кілограмів проса, я не міг повірити, що за моїми власними плечима таке багатство. Увійшовши стежкою на ставище, звернув під чийсь огорожу, поставив мішок у траву, розв'язав його і, набравши в жменю, понюхав: дійсність! просо в жмені пахне просом. Лизнув язиком з десяток просин у рот і розім'яв їх на зубах — добротне, сухе і запашне просо.

Сниться мені, чи це дійсність: стою над мішком з просом і ніби бачу поросле буйною зеленою травою ставище, що хвилюється під подихами легенького вітру, бачу розірвану Драгилевичову греблю, що чорніє вирвою

та виленялими палями, ніби пашею якоїсь потвори з рідкими білими зубами. Чий це город, де я затримався біля нього — Купрашів чи Рябухин, не пригадую, а он далі огорожа Калюжних, огорожа Розкаріки, а там далі й хата Фалька. На протилежному березі ставища крислаті верби розпустили аж до землі віти, як і розпускали над ставом в перші роки мого школярства у Вороніжі. Стежка понад ставищем тепер дещо вужча, ніж була колись понад ставом, але втоптана взутими й босими ногами вороніжців. День похмурий і невеселий, людського гомону й дитячого крику над ставищем не чути. Стежкою мимо мене пройшло вже декілька осіб, не поспішаючи, по ту сторону ставища видно декілька згорблених жінок, що пораються біля городів. Вороніж навколо ставища в зелені кучерявих верб та садків, такий, як і був три роки тому, як я його пізнав і, правдоподібно, давно до того, тільки на мене чомусь якесь дивацтво найшло:

“Говорив той кривов'язий і страшний на перший погляд Скиба зі мною, ніби батько з нечемним сином. Картав мене за обман, підступ, фальшування і взагалі за нечемність, чи наставляв на дорогу теперішнього хибкого життя? Покарав мене Скиба, чи змилосердився над нами, осиротілими?

Марив я, стоячи над мішком з просом на воронізькому ставищі. Марив дорогою, обходячи польовими та лісовими об'їздками шлях і залізницю. І, аж присівши на окопі під Займою, будучи певним, що до Хомишиної хати проса в мене вже ніхто не відбере, прийшов до переконання, що світ таки не без добрих людей. Я з сестрами голодомор переживемо і нашим запасом харчів поділимося з Катериною. Люди до жнив не всі вимруть і ми між людьми виживемо.

КОЛГОСП Ім. ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Наступного дня, після повернення з просом додому, я цілий день поправляв насаповану ще батьком новину на Давидівському вирубі та сів просо. На людських латках просо вже попроростало зеленими вушками, а я таки не пошкодував з кілограм розкидати в пересохлу землю, надіючись на сирітську долю та на Бога, щоб післяв якскорше дощу. І Бог, мабуть, нашу молитву вислухав — наступної ночі, згустивши низькі, сірі хмари, що напливали з північного сходу, дав їм заряди грому і стріли блискавок, напоїв землю рясним і довготривалим дощем.

По двох чи трьох днях була неділя. Я не був певний чи застану Скибу в сільраді. Державні установи та підприємства дотримувались шестиденного тижня праці, а колгоспники все ще по старій звичці не працювали по неділях, а то й у значніші релігійні свята. Як мене не манила Скибина обіцянка за гречку, але я вирішив спершу поділитись з сестрою харчами і нашою надією на краще майбутнє — узяв вузлик проса і вузлик обметиці й пішов до Катерини.

Катерина поралась біля свекрового городу і, побачивши мене звіддала на дорозі, кинула сапу і в сльозах вибігла мене зустрічати.

— Я й думала... Мені й Погорільські радили... Що з вами, братіку? — лепетала вона, обнімаючи мене і обтираючи об моє обличчя свої буйні й солоні сльози. Вона була переконана, що Варочка вмерла. Вона не вірила, що Гашка з Варочкою живі та здорові. А я навіть приніс їй харчі. Катерина розв'язала вузлик з просом та, передсвідчившись в правдивості мого запевнення, почала про покращення своєї долі розповідати.

— А мені, братіку, в моєму нещасті, людське нещастя допомогло. Я й не рада, але можливо, дасть Бог тепер свекруху на розум наставить. — І вона розповіла:

По велінні Катериної свекрухи — старої Окальнички — щоб була, Катерина не заходила не поміченою в її

город, старий Окальник ремонтував хвіртку з садку на город і, поклавши її на землю з незагнутим старим цв'яхом, кудись відвернувся. Стара Окальничка несла лантух зілля з города для поросят чи корови і наступила босою ногою на той заржавілий цв'ях. У старій виникло зараження крові і її мусили відвезти в Крелевець до лікарні. Спершу Катерина, не прошена, взялась свекрові допомагати біля господарства, а згодом одинока Окальникова дочка, Антонина (Тоня) своєю відмовою допомагати батькові на господарстві, примусила його примиритися з Катериною.

— Бачте, тату, як воно є — сказала Антонина батькові, коли він звернувся до неї за допомогою. — Мій чоловік, так само, як і Роман, засуджений на каторгу, але мої свекор та свекруха мене з хати не виганяють, як ви Катерину вигнали. А ви до того ще й свою онуку-немовля передчасно в могилу спровадили. Нам з Катериною біда, що чоловіків від нас забрали. Чоловікам нашим біда, бо мусять нізачо в болоті гнити, копаючи канали. Хто зна кому потрібно того каналу від Білого моря. Катерині ви закидали, що не допильнувала чоловіка, а ви, от не допильнували матері. Видужає мати без ноги, то ще не біда. А якщо не видужає? Навіщо тоді вам господарство? Біда не по лісі ходить, а по людях. Нам з Катериною біда, вам з матір'ю біда. В людей тепер біда на біді іде й бідою поганяє. Навіщо вам з Катериною ворогувати? Вона вас не ображала і Романові сама не нав'язувалася. Роман її посватав, а ви її з хати вигнали. От тепер і перепросіть її.

Старий Окальник послухав дочку і прийшов Катерину перепрошувати. Катерина свекрові не стала виказувати свою кривду, але забажала від нього допомоги на випадок, коли свекруха, повернувшись з лікарні, не захоче її визнати невісткою на господарстві до повернення Романа.

— Добре, тату — згодилась Катерина. — Я вам буду їжу варити, одяг прати, хату, город і господарство доглядати. Житиму в своїй комірчині, аж докіль мати видужають і повернуться додому. Згодяться мене визнавати за невістку, — будемо мешкати разом в хаті й чекати на повернення Романа. А не згодяться — ви мені

допоможете обзавестись господарством і для цього, до осені, перенесете до моєї комірчини той хлівець, що стоїть в кінці города. Вам він тепер не потрібний. Віддасте мені теличку-сисунця, двоє поросят з теперішнього опоросу, одну курку з виводком курчат, та поділитесь тим, що виросте на городі.

Старий Окальник згодився без застережень і Катерина тепер не голодує, має подостатком молока і надію на краще порозуміння з Романом та забезпечення себе, необхідним хуторянам на прожиток, господарством.

Погорільського хлопці радять Катерині використати випадок окалічення свекрухи не тільки для себе, але й для нас. Радять Катерині переселитися до старого Окальника в хату, а нас поселити в комірчині і приписати в члени колгоспу на Хрещатику.

— Старий Окальник тепер зрозумів свою помилку, — дораджували Погорільські Катерині. — Окалічена стара, якщо й видужає, не менше року належно господарства доглядати не зможе. Роман, як повернеться, повернеться не з заробітків і не з курортів, а з каторги; виснажений, обірваний і, можливо, хворий. Йому потрібна буде допомога й догляд. Ти це матимеш можливість зробити найкраще в Окальниковій хаті. Брат та сестри, раніше чи пізніше муситимуть змінити спосіб життя. Коня, як приватну власність, якою користуються для експлуатації, в них, як нащадків лишенця громадянства і куркуля, вивласнять, відберуть і ніякі закони їх не охоронять, бо вони фактично під жодні закони в теперішній час не підлягають. Докіль вони малолітні, докіль є можливість, вони мусять приписатися в члени колгоспу і цим набути право на існування в соціалістичному суспільстві, набути право на перебування в країні робітників та селян. З колгоспною довідкою Грицько зможе влаштуватися восени на крохмальному заводі, а потім деінде. Колгосп може післати його на курси трактористів для МТС (машино-тракторних станцій) і там, між працівниками він може “загубити” своє соціальне минуле.

Взагалі, Погорільські мені радять якскорше зникнути з хутора, можливо і змінити прізвище і відмовитись від батьківського способу життя.

Комусь радити — справа одна, але пораду проводити в діло, — справа зовсім інша. Переселитись Катерині до старого Окальника в хату і потім переселитися назад в комірчину, якщо стара Окальничка, по видужанні, буде напастувати знову Катерину, справа можлива. Якщо стара не видужає, то й нам на Хрещатику біля Катерини було б краще ніж в Хомишиній хаті. Але коли стара видужає і знову відновить напасті на Катерину, почне знову скаржитися Романові, чого доброго донесе в сільраду, тоді що? Замріємось про журавля в небі, а синицю з рук випустимо. Зима прийде, а в нас ні даху над головою, ні засобів до існування.

— Тимчасово нам покращало, молимо Бога, щоб не погіршало — каже мені Катерина. Як уже й вам потрібно до колгоспу приставати, то там же, на Воронцьовому хуторі, існує якийсь колгосп і в ньому Воронці та Симанці верховодять. Батько з ними дітей не хрестив, але й не ворогував, на сиріт мусять змилюватись. А ні, то там, кажуть, якийсь Божок на Васильківщині в Орини (Анютчиної зовиці) на квартирі мешкає і колгосп організує. Орина тобі доброї поради не відмовить. Погорільські радять, щоб ти “загубився”, то так ще краще буде, побудете в колгоспі там, а потім сюди перенесетеся. Порадсья, братіку, з дядьком Климом, розвідай у Орини, кажуть, в Кролевці, якісь німці та чужинці крамницю з хлібом відчинили. Тепер тільки за золото, срібло, царські медалі та за свої гроші хліб продають, а по жнивях, кажуть люди, й за советські рублі продаватимуть. До жнив ми тепер вже витримаємо, а після жнив, можливо, знайдуть зміни на краще.

Від Катерини я повернувся не тільки зі своїми вузликами проса та обметиці, але й з літрою молока та новими надіями.

В понеділок вирядився до Скиби за гречкою. По дорозі зайшов до Криська подякувати за добру пораду. Цього разу Крисько радить мені краще й не заходити до приміщення сільради, бо вагони з гречкою з Терещинської забрали в Шостку, а про розподіл Воронізькою сільрадою

проса Райвиконком чи якийсь чорт чи диявол ніби робить вияснення.

Як розвідати коли в сільраді “переполох та пороша”, а коли “добра погода” — за два роки спілкування з так званими базарними школярами я дещо був навчений, і, не послухавши Криської поради, пішов обережно до сільради. Знайомі зустрічні школярі запевнили мене, що в сільраді “мир і тишина”. Сховавши мішок у бур'яні за склепом утильсировини Дубовицького, витративши дещо часу на спостереження і, не зауваживши якогось настороження чи хвилювання у працівників, почекавши в куткові закіль Скиба сам залишиться в кімнаті, а його секретар відвернеться, незауважений я зайшов до Скиби.

Скиба, не відриваючись від тих паперів, що переглядував на столі і не підіймаючи голови, не відповів на моє привітання, а почав говорити ніби з папірця читати.

— Про тебе я вчора говорив з Божком. Він там у вас на хуторах колгосп організує і йому таких шмаркачів, як ти, потрібно. Він з вами у школі комсомолів і тепер тобою заопікується. А як що, то нагадай, що я тебе до нього послав. Він і гречку скоро матиме. Гречку Райземвідділ видаватиме тільки колгоспам та по заявах організацій. Будеш ладити з Божком — кривди не матимеш. Та не забувай, Божок вороніжець і добрий чоловік. Підправлених і підфальшованих шпаргалок (заяв, довідок тощо) йому не піднось, бо утратиш довір'я. — Збудься навику до шахрайства, покрутись біля Божка на хуторі хоч років зо два, а потім буде видно до чого ти здібний. На останку махнув рукою, щоб я забирався з кімнати без будь-яких запитань чи зауважень.

Про Андрія Божка у Вороніжі хіба той тільки не знав, що був глухий і сліпий. В сільраді він був писарчуком з молодих літ і своєму дядькові Божкові, що секретарював довгий час в сільраді, допомагав “вінчати” новоженців, про що було у Вороніжі безліч сміховинок. Між комсомольцями Андрій також був більше весельчак-комік ніж жорстокий буквоїд закону і насильник. Під час школярських політ-годин та мітінгів комсомольці вчили нас партійної політики та соціалістичної моралі, Колоскова, Паламаренко чи якийсь інший активний

комсомолец своєю настирливістю, погрозами і, як тоді водилось, “крилатими висловами”, нас озлоблювали проти себе і проти цілої державної системи, яку вони проповідували і боронили своїми промовами та настановами. Андрій Божок, навпаки, свою лекцію чи промову переплітав жартами, приповідками. Його було приємно слухати і те, що він говорив, залишалось у пам'яті для обдумання.

Якось на провесні 1931-го року, під час чергового “рейду” за утильсировиною для виконання квартального пляну Першої п'ятирічки, ми зауважили у дворі сільради більше скупчення підвід колгоспних активістів. (Сільрада в той час ще містилась в колишніх приміщеннях Земської лікарні, де був просторий двір зі стайнями, високим забором і міцними воротами). Ми, як завжди, розділились на дві групи, — одна група учнів пішла “виставляти комедію” навпроти вікон сільради (галасувати, зводити удавану бійку і тому подібне), а друга непомітно прокралася на подвір'я за утильсировиною (отіс, шворні, свитки і взагалі все, за що Дубовицький міг видати посвідку).

Але цього разу нас колгоспні активісти перехитрили: ті, що були ближче воріт ще вспіли вискочити на шлях, а ті, що були під повіткою, кинулися до хвіртки, що на город, але вона була забита цвяхами. І ми попалися в руки активістів. Двері у будинку на подвір'я були невживані, щоб у сільраду чорним входом не закрадалися “вороги народу”, чи, можливо, з якихось інших причин їх забили дошками. Тому нас, спійманих на подвір'ї, активісти мусили вести в будинок сільради через ворота на шлях а потім у вхідні двері сільради. І тут активісти помилилися: не врахували нашої учнівської відваги і солідарності. Ті, що “виставляли комедію” під вікнами сільради, не злякались активістів і не розбіглися, ніби сполохані горобці. Коли активісти вели нас на шлях, вони змішалися з нами і всі разом увійшли в приміщення сільради. Від входу будинку, до колишньої почекальні для хворих, а теперішньої “Ленінської” кімнати, де відбувались наради активістів, довгий і темний коридор. Ми й використали це: обмінялися шапками, торбами з книжками, а хто навіть і верхнім одягом.

У “Ленінській” кімнаті “судити” нас взявся Андрій Божок. Але на кого не покажуть колгоспні активісти, він виявиться як не дівчиною, то сином когось з вороніжців, що важливіші для влади і сільради ніж колгоспні активісти. І Божок “суд” над нами, школярами, перетворив на жарти над активістами.

Божків у Вороніжі, на Пробитовці, ще, мабуть, від дохристиянських часів залишилось багато і я не був певний чи в тітки Орини на квартирі той Андрій Божок, якого я знав, як веселого комсомольця, чи якийсь інший. Тому спершу треба було порадитись з Дядьком Климом, щоб не надуживати Катериненої поради і дядькового самолюбства. Другою причиною стримання безпосереднього зв'язку з Божком чи організованим ним колгоспном ім. Другої п'ятирічки, був відділ ім. Заповіту, колгоспу ім. Коминтерна, який тут у мене, “під боком”, за Ященковою дубиною, між Воронцьовим та Андрониковим хуторами. Якщо Божок прийме нас до “свого” колгоспу і згодиться поселити нас в недобудованій половині нашої хати чи, навіть, пообіцяє віддати нам комору та частину двора на хату, то до колгоспу на Васильківщині варто пристати. Ходити до праці буде дещо більше кілометра. Але, коли Божок відмовиться пов'язувати справу прийняття до колгоспу з нашим місцем мешкання, то це більше чотирьох кілометрів дороги від Хомишиної хати до осідку колгоспу, що в дворі Василя Павловича Вареника. Таке “підприємство” дуже непоплатне для моїх ніг.

На нараді з дядьком Климом, ми не тільки не згодилися з поглядами щодо порад Катерини, Погорільських (дядькових племінників) та Скиби, але дядько Клим на мене ще й насварився і розгнівався:

— На якого чорта тобі в'язатися з різними босяками божками та злиднями-неробами омеляновичами (Михайло Омелянович Вареник, нероба-комнезам, був в той час головою організованого колгоспу ім. Другої п'ятирічки), показувати їм стежку до нас на хутір. Твій батько якось давав собі раду і ти мусиш! Жнива вже не за горами а тобі в колгосп забажалося! — викрикував дядько Клим і погрожував забуттям про те, що я йому небіж.

Бригадиром бригади ім. Заповіту, Білогривського колгоспу ім. Комінтерну був на той час Грицько Полікарпович Симанець, другий по старшенству між братами Симанцями. Грицько, відбувши термін в Червоній Армії, одружився з Бабаківною, близькою подругою моїх сестер та дядькових Петрових дочок. Він був досить розважним чоловіком і до мене ставився дуже прихильно.

— Ми вже про вас радились, пояснив мені Грицько, коли я звернувся до нього зі справою прийняття нас у члени колгоспу. Івана Кресановича Воронця сиріт навіть вже взяли на облік, але твій же двоюрідний брат, чи як він тобі доводиться, Петро Воронець, з тим придуркуватим Божком, що думає спілку з Марахоньками заводити, завели між собою гризню і змусили Івана Кресановича сиротам відмовити не тільки членства, але й допомогти. Ти краще порадься з Петром, або звернись до Божка — порадив мені Грицько Симанець.

До Петра мені радитись не було чого йти, бо як би була якась можливість нам допомогти через Петрову ласку чи його приналежність до партії та керівництва колгоспу ім. Комінтерну, тітка Василина нагоди не прогавила б. А до Божка не було чого поспішати.

Тепер, з віддалі часу, коли нагадується мені ця справа з моїм членством у колгоспі ім. Другої п'ятирічки, і взагалі колективізація хуторян у великому згибі річки Есмані, то, на фоні великої трагедії колективізації селянства України, колективізація хуторян виглядає як погано відіграна саркастична оперета.

Ще під час так званого “землеустроювання”, влітку 1927-го року, коли землеміри обмірювали землю Воронізької сільради на лівому березі Есмані та робили пляни, чимала частина хуторянської землі відійшла під лісо-охоронну смугу Есмані, Пирощинському лісництву, а ще більше, включно з новинною землею в Займі, Воронізькому лісництву. Відрізаною лісництвом землею хуторяни багато не журились, бо лісничі ще не знали, що з нею робити, а влада, згідно до нових плянів, звільнила їх від податків за отриману землю. Отже хуторяни

продовжували обробляти свою землю, але податків не платили.

Коли влада вирішила ліквідувати НЕП а непманів та куркулів позбавити так званого “права голосу”, а фактично громадянства, їхньої власності з життям включно — найзаможніші хуторяни, брати Петро та Олександр Воронці, зі своїми племінниками Симанцями та свояками Савченками намовили комнезама Семена Ворону та двох удів Радіонових, щоб вони заснували відділ ім. Заповіту, Білогривської комуні ім. Комінтерну. Відділ комуні примістили в садибі братів Савченків: в Миколиних коморах та дворі тримали збіжжя та реманент, в Івановій stodолі коней а в сирітській половині хати найстаршого брата, який в час революції разом з дружиною Воронцівною згинув з невідомих мені причин, влаштували контору відділу. Комунарською працею ініціатори комуні займались не стали. Петро Іванович Воронець продовжував виконувати обов'язки експедитора крохмального заводу, Олександр Іванович поновив обов'язки службовця Шостенського заводу Но 9, Микола Савченко влаштувався завідуючим харчівні на торфозробці, а його брат, Іван, підмайстром на під'їзних коліях там же. Найстарший з братів Симанців, Іван, керував будівельною бригадою в Конотопі.

На Андрониковому хуторі брати Андрон та Іван Сердюки пристали безпосередньо до Білогривської комуні ім. Комінтерну і зразу взялися за самоліквідацію своїх господарств. Андрон продав навіть сїни від хати разом зо стайнями та двором, а Іван свої будівлі розбирав і сам продавав лісоматеріал. Іван Семенович Радіонов, розділивши господарство між синами, пристав також до комуні на Білогривому, а Бурима Грицько та Павло Хомич Радіонів пристали до комуні заагітовані пропагандою старої Хомихи про повернення “доброго часу” коли вона була в барині Бирварші дівкою.

Дві вдови-сестри по братах Кириловичах: Івана та Якіма Радіонових, що залишились власницями крамниці, пшонодерки, вовнодерки, великого під бляхою будинку та розлогого двора на хуторі і двохквартирного будинку з

великим, прибутковим садом у Вороніжі, на пораду своїх синів-комсомольців, Василя та Михайла, пристали до воронізького СОЗу ім. Серпа та Молота.

Молоді господарі Бабаки та Коломійці, що були активними членами товариства крохмального заводу на Білогривім, але в комунари приставати не забажали, продали коней та реманент, відмовились від землі і покинули хутір та родини. Дехто з них влаштувався на працю по містах, а дехто тільки “не був дома”; кудись вночі відходив і звідкільсь вночі приходив, але що вони робили, я не можу сказати. Хлопці, з якими я товаришував, чи діти, з якими ходив до школи, твердили, що батька “нема дома”, хоч його присутність в хаті чи на господарстві була очевидна.

На Другій Васильківщині три брати Лазненки-Марахоньки та три брати Андрусенки, на зразок Воронців та Симанців заклали на господарстві старого Стукала відділ комуни ім. КІМ, але з трохи інакшою ідеєю ніж Воронці. Для Марахоньок, як хуторяни називали комунарів Васильківщини, обидві Васильківщини стали їхньою власністю по формулі — що твоє — то моє, а що моє — не руш”.

Хуторяни Пирощини, Гречкиного, Холодівщини та Пристані, чії хутори були в лісоохоронній смузі Есмані а основна частина землі та городів на полі, яке відійшло під відділ ім. Чубаря, радгоспу ім. Петровського, з цієї причини залишились безземельними одноосібниками.

Лишившись землі і в багатьох випадках навіть городів, хуторяни не стали збувати коней, а навпаки — тяглову силу збільшували і використовували на різні послуги торфо-розробки, маючи з цього більшу користь ніж з обробітку землі.

Під час першої хвилі розкуркулення, літом 1929-го року, комунари відділів комуни ім. Комінтерну, ім. Заповіту та ім. КІМу на зборах “перекричали” хуторянських комнезамів та представників Воронізької сільради і відмовились від участі в розкуркуленні хуторян. Пирощани стали на “неутральну” позицію, а гречки дали свою згоду, гадаючи, що тільки покористаються

дядьковою крамничкою, вип'ють в нього доброго могорича і на тому розкуркулення закінчиться. Але Драгель, отримавши згоду гречківських комнезамів кулачити Федора Гречку та лікаря Лукашова, не радившись більше з хуторянськими комнезамами, приїхав на хутір зі своїми так званими тоді гицелями та шостенськими міліціонерами, заарештував їхнього ж таки дядька Федора з родиною, ключі від крамниці передав представникові кооперації а хату й господарство торфо-розробці. Комнезами тоді спохватилися і коли другого дня Драгель прибув розкуркулювати лікаря Лукашова, вони сховали його родину. Господарство Лукашова перебрала торфо-розробка, а Драгель на хутори більше побоявся показуватися.

Переорганізувавши СОЗи та комуну на колгоспи, влада розпочала другу хвилю розкуркулень на провесні 1930-го року. Розкуркуливши батька, дядька Петра, Івана Федоровича Воронця та Задорожного, викликала непорозуміння між воронізькими та хуторянськими колгоспниками і між Білогривською та Воронізькою сільрадами. Хуторян розкуркулювали воронізькі колгоспники, а територія, згідно законів, належала, чи мала б належати хуторянським колгоспам, а значить майно розкуркулених, а особливо дядьків Петрів млин на Писаревичовій греблі, мусили б також належати хуторянським колгоспникам.

Колгосп ім. Серпа та Молота, привласнивши дядьків Петрів млин та господарство, прислав колгоспників усуспільнювати й господарство своїх членів — удів Марії та Гашки Радіонових, чим зовсім розгнівили хуторянських колгоспників і вони, прогнавши вороніжців з хутора, не питаючи згоди колгоспу ім. Сталіна, якому, ніби по закону розкуркулення, належало батькове господарство — розібрали нашу стодолу і перевезли під Ященкову дубину, а частину двора з коморою до хуторянської школи.

Колгосп ім. Сталіна відмовився розкуркулювати батька і приписаної йому землі та господарства не бажав. Колгосп ім. Серпа та Молота міг обійтися й без господарства вдів Радіонових та їхньої пшонодерні,

вовнодерні, бо добра пшонодерня була в дядьковому млині, а овечок, яких відбирали в розкуркулених, активісти перетворювали на шашлик та кожухи.

Справа непорозумінь хуторянських колгоспників з воронізькими колгоспниками та з сільрадою заторкувала інтереси Білогривської сільради і білогривського колгоспу. Білогривська сільрада складалась з шести невеликих хуторів розкиданих на вузькій території, подібної до перев'язаної ковбаски між межею Воронізької сільради Шостенського району, Дубовицької сільради Глухівського району та Грущанської сільради Кролевецького району. Щоб утриматись Білогривській сільраді, як адміністративній одиниці і колгоспові ім. Комінтерна, як рентабельно-господарській одиниці, потрібна була територія і населення. Можливість поширення території та збільшення населення Білогривської сільради існувала тільки коштом терену Воронізької сільради, тобто хуторів на лівому побережжі Есмані. Втративши лівобережжя Есмані, Воронізькі колгоспи втрачали розлогий і родючий луг біля Зарудського, доступ до млина на Зарудському, до одного млина на Писаревичах та до Пирощини взагалі. В загальному, Вороніж втрачав призначений пляном для місцевого вжитку масив лісу. Пряміше сказавши, — Вороніж залишився б без сіна, дров і будівельного матеріалу.

Советська влада, як і всяка бюрократична влада, неповоротка і не рішуча. Шостенський та Глухівський райони домовились про тимчасове примирення білогривчан та вороніжців, а рішення вищої влади зтягнулося аж до початку 1934-го року. Білогривчани своїх колгоспників в не своїй сільраді не обтяжували колгоспною дисципліною та зустрічними плянами. На трудодні виплачували не з загального колгоспного розрахунку а від врожаю в бригаді. Білогривські колгоспники мали ось такий жарт на свої колгоспні злидні: “Копа (голова колгоспу ім. Комінтерну) грає на гармошці, Катерина (голова білогривської сільради в той час) гопака, в “Комінтерні” заплатили по сто грам на їдака”. Колгоспники того ж колгоспу на терені Воронізької

сільради отримували не менше кілограма на трудовень.

Воронізька сільрада, в свою чергу, полегші хуторянам дати не могла і вони мусили платити високі податки як одноосібники, мусили виконувати “пляни до двору”, “до хати” чи які там влада видумувала назви терору для селян, відробляли примусову працю, годили, як тільки могли, Йосипу Богомазу, що був на хуторах уповноважений з необмеженою владою і міг безкарно не тільки застрелити курку собі й Коломійцевій Маньці на печеню, але й підстрелити власника курки, якщо той протестував. Але пляну суцільної колективізації на хуторянах не виконували. Білогривчани, згідно розпорядження Глухівського районного керівництва, хуторян в члени свого колгоспу не приймали, а Воронізька сільрада чекала на остаточне вирішення вищими інстанціями влади справи лівобережжя Есмані в свою користь.

Пізньої осені 1932-го року московські яничари — двадцятитисячники, не зважаючи на соціальний стан хуторян і приналежність їх до колгоспу, всіх пограбували з запасів харчів і спричинили приблизно двом десяткам хуторян передчасну смерть.

Дружина Бабака (криворотого), Грицько (Грицун) Сердюк, Артем Сердюк з дружиною, Бабак Панас, Іван Кресанович Воронець та Карпо Радіонів померли вже на “зеленій паші”, весною. Марія, Гашка та Олександр (Сашко) Радіонові загинули десь по дорозі в Москву до сина Марії, Михайла, що все ще вчився там у якійсь вищій школі. Максимові Сірику з його дружиною Катериною та Стегнієві “допомогли”, мабуть, померти ті хуторяни, що “не були дома”, за спілкування з двадцятитисячниками. А може самі двадцятитисячники до цього спричинилися — я напевно сказати не можу, бо про це між хуторянами було декілька міркувань, а перевірити їх я не міг і не можу. Петро Сірик, дружина Малишка Тимоша, Лупик та Панталеймон Савченко померли вже перед самими жнивими. Я також не можу сказати напевно скільки померло від голодового виснаження в 1933-му році дітей у хуторян.

Весною 1933-го року Воронізька сільрада вирішила організувати з хуторян на лівому березі Есмані колгосп ім.

Другої п'ятирічки і прислала на хутір кандидата в члени партії Андрія Божка з обов'язками парторга і рахівника колгоспу. На провесні 1934-го року, на загальних зборах колгоспників бригад ім. Заповіту та ім. КІМу, колгоспу ім. Комінтерну, колгоспники бригади ім. Заповіту однозгідно чи одноголосно вирішили приєднати свою бригаду до колгоспу ім. Другої п'ятирічки, а колгоспники бригади ім. КІМу на чолі з комсоргом, косим Митрухою, (Дмитром Лазненком-Марахрньою, який був сліпий на одно око. Марахоньки між хуторянами вирізнялись не тільки повільністю, підступом та гумором, що завжди виходив їм на користь, але й іменами. Івана Марахоньку звали Ванюхою, Петра — Петрухою. Дмитра — Дмитрухою, Михайла — Михалем і так далі). об'явили “неутралітет і невмішательство”.

Бригаду ім. Заповіту перейменували на бригаду номер 1, бригаду ім. КІМу, без згоди Митрухи та Марахоньок і Андрусенків, “розкуркулили” і приєднали до бригади номер 2. Перед жнивими 1934-го року тим хуторянам, що ще все не пристали до колгоспу ім. Другої п'ятирічки, був доведений до відома плян так званого експортного податку, який визначався в подвійному стосунку до терміну і суми. Наприклад 100 карбованців експортного податку призначувалось певному господарстві-односібникові з терміном 48 годинної сплати, або подання заяви про вступ у члени колгоспу. Якщо податку господар не сплатив і заяви про бажання вступити в члени колгоспу не подав — земля господаря автоматично відходила на власність колгоспу, а господарство продавалось з так званих прилюдних торгів, включно з сіними біля хати. Участь у прилюдних торгах за експортний подток, у відміну від розкуркулення, колгоспам, колгоспним автивістам і взагалі колгоспникам заборонялось. Купувати хуторянське майно, будівлі та реманент дозволялось загальнорайонним установам та організаціям, з правом перепродажі колгоспам і окремим особам. Наприклад: жилвідділ райвиконкому, накуповувавши хуторянських дворів, комір, сіней, стодол, перепродував їх робітникам та службовцям шостенських установ та підприємств на

будівництво хат у визначеному робітничому селищі біля Петухівки. Райземвідділ, накуповувавши хуторянських коней, перепродував їх шостенським установам та організаціям. Ті господарі, що сплачували перший експортний податок у визначений термін, отримували подвійну суму у скороченому на половину терміні. І так дотіль, докіль господар не був спроможний на час заплатити податку, або не подав заяви про прийняття його в члени колгоспу.

Климові Кириловичу Радіонові (дядькові Климові), як найупертішому “експортникові”, суму податку підвищували п'ять разів і термін сплати зменшили до одної години і врешті продали не тільки господарство та сіни біля хати, але й саму хату, чим і було закінчено суцільну колективізацію хуторян в колгоспі ім. Другої п'ятирічки.

Я, не послухавши застереження дядька Кліма, пішов на Першу Васильківщину розвідати ближче за організований там Божком колгосп та порадитися, як казала Катерина, з Ориною, Іваном (Анютчиним чоловіком), або з кимось з наших ближчих родичів.

Осідок колгоспу ім. Другої п'ятирічки був, як і казали люди, в дворі, чи радше біля двора Василя Павловича Вареника. Контора і помешкання Божка у Васильовій хаті. Головою колгоспу був щойно демобілізований з Червоної Армії Михайло Омелянович Вареник. Членами колгоспу на Першій Васильківщині був Василь Павлович та Михайло Омелянович Вареники. На Другій Васильківщині Михайло Стукало, на Пирощині Василь Прохорович Кузьменко, а на Греччиному хуторі колгоспників було аж шість: малий і великий Адріяни та їх дядько Влас Гречки, Іван та Грицько Коломійці і Явтух Корж.

Після довгоочікуваного дощу хуторянам треба було підготовляти ґрунт під посів гречки, хуторянкам виполоти городи перед початком сіножати, малечі сидіти тихо в запертому дворі чи в хаті, щоб , бува “кацап не цап”, а більшим рвати щавель на борщ та збирати сиріжки та маслоки.

Ворота “осідку” колгоспу ім. Другої п'ятирічки були зачинені, хвіртка замкнута з подвір'я, вхідні двері в

“контору” також були замкнуті і на мій стук в них ніхто не обзивався. Город та стодола Василя та Орини, (далі я їх буду називати Василем Павловичем та тіткою Ориною, хоч вони, через споріднення по Анютці, мали бути сватами) не за двором, як у більшості хуторян, а через дорогу. На городі і біля стодоли також нікого не видно й не чути. Господарство їхнє дещо відокремлене від хутора. Отже сусідів питати нема чого. То я, не чекаючи на появу когось біля колгоспу, пішов до голови.

Дружина Михайла Омеляновича жила на хуторі лиш декілька років і мене не знала. А стара Омельчиха пізнала мене мабуть по природі ще на вулиці, бо тільки я зайшов до хати і привітався, вона почала журитися нашою сирітською долею:

— І мусіло таке нещастя навалитись на Сіриків?! У Максима п'ятеро залишилось, ніби п'ятеро сліпих мишенят, викопаних лопатою на городі, а вас скільки? Троє, чи четверо? І то ж у вас ні хати, ні двора, ні кола. І круглі сироти! Та воно й ваш батько, ну, який же з нього міг багач бути? За що його Бог і люди покарали? — я й сама не придумаю. Мій Омелько слабосилий був, то яка з нього праця була? Як сама з дітьми не зроблю, на полі чи дома, то й не зроблене.

А Трохим таки був зовсім калікою. Кривий і сліпий, яка ж з такого чоловіка робота? Коні, правда, мав, що й втримати годі, але ж він навіть парубком з багачками не водився. На гулі чи на вечорниці, було, приїде, візьме, котора йому до вподоби, та як прокатає, то аж дух запре. А тепер дітям і власної стріхи над головами не залишилось. Та у вас, мабуть, із харчами тяжко? Максимовим мій Михайло з Божком проса постаралися, то добре, що ти прийшов, вам, можливо, також дещо знайдеться. Сироти є сиротами і різнити їх гріх, а за Трохимових я вже сама Михайлові накажу і Божка упрохаю, щоб вам кривди не сталося. Посадили того лайдака у вашу хату, а він, кажуть, тепер так розпанів, що й до вітру на двір ходити не хоче. Дірку, кажуть, у сінешній підлозі прорубав і так засмородив, що й до сіней приступити — дух забиває. Загадив половину — то вже нехай і має. А вам нехай другу половину віддадуть. Не добудована — люди допоможуть.

А не то — мій Михайло порядкуватиме тепер на хуторах по-справедливості. Я вже за вами догляну. Я вже за Трохимових сиріт не забуду.

Так запевняла мене стара Параска — удова по Омелькові Вареникові і мати першого голови колгоспу ім. Другої п'ятирічки — Михайла Омеляновича.

Як батько зі старою Омельчихою парубкували та дівували — я напевно сказати не можу. Чути про батькове парубоцтво від старших жінок не раз й мені доводилось. Згадували добрим словом. Хресників та хресниць у батька було дуже багато не тільки в родичів але й в хуторян. У Омелька та Параски старший син, Іван, також був батьків хресник. Про Омелька та Параску між хуторянами були різні, видумані чи правдиві, сміховинки. Мені навіть запам'яталася материна “колючка” батькові, за поселення на Першій Васильківщині.

— Ти й мене сюди навмисне запроторив, щоб на Параску хоч сліпим оком моргнути.

Але батькове парубоцтво було не за моєї пам'яті. Батько взагалі спиртних напитків не вживав. Одружившись з матір'ю, напевно по чужих молодицях волочитись не мав можливості, та й з неробами спілки не мав.

Омелько з Параскою любили горілочку випити та голосно погуляти. Любили довше поспати, щоб в росу ніг не замочувати. Любили в холодочку побути, щоб потом очей не заливало під час праці на полі. Мали стару, похилену ще батьківську хату над самим заливом озера та плетені хліви без дверей для корови та коняки, й були тим задоволені. Аж старший син Іван підріс та став по своєму господарювати. Роздобув кращого коня, збудував нову хату, нові хліви для худоби. Аж хтось йому порадив молоду вдову у Вороніжі. Іван пристав у прийма, а Омелько з молодшим сином, Михайлом, так і залишились у новій хаті без сіней і в не догородженому дворі господарювати. По відході брата Михайло не квапився добудовувати те, що брат залишив. Він спершу забажав одружитися. Михайлові посватали також Параску в селі Грузькій. Але діло з господарством і в одруженого Михайла не пішо на краще! У свято треба з молодого

дружиною до тестя та тещі в гості поїхати. Після свята треба дещо відпочити. У спеку — піт очі заливає, працювати перешкоджає. Ранком — роса холодна, простудитися легко. Вечором комарі заїдають. Років через два після одруження, Михайла покликали в Червону Армію, а через рік Омелько помер. Дві Параски — свекруха й невістка — господарювали, як уміли докіль Михайло не повернувся з Червоної Армії. Тут і нагода Михайлові Омеляновичові трапилася — “порядкувати хуторянами по справедливості”.

В Михайлове “справедливе порядкування” я не вірив, але мати прихильність матері та дружини голови колгоспу — мало свою вагу для мене, з огляду на моє соціальне походження. До того вони згадали про повернення нам хоч половини батькової хати.

Подякувавши обом Параскам за прихильність та поради і, довідавшись від них, що Михайло та Божок пішли в напрямку Другої Васильківщини, я подався розшукувати їх.

По дорозі вступив на подвір'я Івана порадитись, як і казала мені Катерина. Іван саме приїхав з плугом з поля і ще не встиг зачинити воріт. Розпрягав коня і, мабуть, вислухував якісь жалі на мачуху від Анютчиних дочок. Присівши навприсядки біля них підставляв їм для поцілунку своє заросле рудоватою бородою обличчя. Дунька і Варочка, зауваживши мене у воротях, чкурнули від батька, ніби сполохані горобці, до діда Павла під повітку. Сиротам гірше ніж відкраденим телятам: телятам, зразу після народження, надівають колочі намордники, щоб не висисали матиного молока без дозволу, але ласки матеріної не позбавляють. А сиротам не тільки мачуху примушують звати матір'ю, але й бажають, щоб вони взагалі про матір не мали своєї думки. Після одруження Іван перестав з нами родичатися. Я деколи, йдучи через Васильківщину зі школярами, знаючи неприхильність до Анютчиних родичів Іванової нової дружини, коли й бачив Дуньку та Варочку, то не пробував їм нав'язуватися, як дядько.

Старий Жандар за три роки нового Іванового

одруження помітно постарів і його довга борода та давно не підстригуване волосся на голові стали зовсім білими, ніби щойно на весні крейдою побілена хата. Зауваживши мене, також заметушився і сховався в затінок під повіткою. Я зразу здогадався, що я тут небажаний, але завертати з подвір'я було ніяково і я, підійшовши до Івана, вияснив йому чому я до них зайшов. Іван у будь-яку організацію колгоспу на хуторі не вірив і ніякої можливості на існування колгоспу не бачив.

— Засновувати колгосп — потрібний лан землі, а в нас тут земля латками поміж лісом. До Марахоньок приставати забороняють. Без їхньої землі хіба в лісництві землю оброблятимуть з половини. Що ж то за колгосп буде на чужій землі? Та й Омеляновича головою призначили, ніби нам, хуторянам, на посміх. Мати та дружина, якщо не посіють та не пожнуть, то Михайло в холодкові від сну та голоду околіє. То й нам до такого стану доведеться дійти? Тобі вже більше втрачати нічого. Пристанеш до Омеляновичого колгоспу то, можливо, хоч недобудовану половину батькової хати вам повернуть. Запишись, спробуй, але нікому не говори, що зі мною радився — сказав на прощання Іван.

Михайла Омеляновича та Андрія Божка я знайшов на полі між хутором та Дібровою, на тій нашій ниві, де батько пропонував хуторянам збудувати школу, кооперативну крамницю і сам потім бажав там поселитися. Груша, що батько посадив зразу після пожежі, як зародок майбутнього садка, розрослася і давала досить затінку на чималий гурт. Божок з Омеляновичем стояли в затінку груши і, розмахуючи на всі сторони руками, мабуть плянували майбутній осідок колгоспу.

Не послухали хуторяни батька, не забажали мати собі приємність і своїм дітям вигоду — тепер зовсім чужий чоловік, з Омеляновичем, плянує тут, на перекір їх волі, колгосп заснувати — подумав я. Підходячи до груши й привітавшись я звернувся безпосередньо до Божка.

— Я — Грицько Сірик. Мене голова сільради, товариш Скиба, прислав у ваше розпорядження — сказав я упевненим голосом з метою, щоб не викликати в Божка підозріння про моє соціальне походження.

— Тебе!?! — здивувався Божок. — У наш колгосп? — розсміявшись, перепитав він. — Ти чув, Михайле Омеляновичу, що він сказав!?! — звернувся Божок до Михайла і, не чекаючи відповіді, від сміху аж за живіт схопився. — Ха-ха-ха! Скиба його в наш колгосп прислав. Отеси та шворні красти! — Ха-ха-ха! А хіба у Вороніжі більше отіс не стало? Чи ти підрядився Скибі хуторянськими задобритися? Візьми його в колгосп то він і втулки з коліс повидовбує та Дубовицькому в утильсировину позаносить. В нас на хуторах і своїх злодіїв досить! Навіщо нам, Омеляновичу, воронізькі? — звернувся Божок до Омеляновича і, не зважаючи на моє заперечення, що я зовсім ніякий вороніжець, а хуторянин з Андрониковаго хутора, став йому оповідати наші учнівські витівки під час збору утильсировини для виконання плянів.

— Ти — знову розсміявся Божок, штовхаючи в бока Михайла — як він десь близько, йдучи до вітру мусиш оглядатися, щоб паска тобі з шиї не поцупив. А він стоїть перед тобою і, не красніючи, каже, що не вороніжець — базарний злодій!

Михайло Омелянович не міг помилитися у тому хто був я і йому Божкова насмішка наді мною була незрозуміла. Тому він зауважив:

— Товаришу Божок, ні, він таки наш, тутешній, хуторянський.

Божок, споважнівши, насупив брови, і з недовір'ям переводив зір з мене на Михайла і здивовано запитав, звертаючись ні то до Михайла ні то до мене:

— Ти кажеш, що він хуторський? Ти з базарними злодіями у спілці не був?

— Моїх базарних друзів до цього часу ніхто злодіями не називав і ми нікому ніякої кривди не чинили. Між нами, школярами, злодіїв не тримали...

— Він — кривого Сірика син, поспішив пояснити Божкові Михайло. Я ж вам про це розповідав, що його батько тут будуватися бажав.

— Он, я-к-о-ї! Протяжно й здивовано вигукнув Божок. Син хуторянського куркуля у спілці з базарними безбатченками-босьяками. Добра мені компанія, як не говори!

— Мої друзі босяками не були, а що в них... — я хотів сказати: “не було батьків”, як тепер і в мене, але мені заткало в горлі і витиснулись не бажані сльози на обличчя, а тому, я, не закінчивши своєї думки, відвернувся від Божка. Божок перестав насміхатися і, постоявши з хвилину мовчки, вже поважно запитав:

— Так ти кажеш, що тобі Скиба порадив пристати до нашого колгоспу?

Я, все ще не позбувшись сліз не обертаючись, покивав на підтвердження головою, а Божок ніби сам до себе продовжував:

— Га. До колгоспу. Діло не погане, але... Ти сам надумав? Ну, та... А ти щось умієш робити, окрім... Божок мабуть хотів сказати: — на базарі щось поцупити, але стримавшись, обвів навколо себе руками і заховав їх собі в кишеню. — Ну, скажемо, на полі — добавив.

— Батько привчав мене землю орати, боронити перед тим... — Я мав сказати: як розкуркулили, але тільки, помовчавши хвилинку, добавив — косити траву також вчив. Я думаю, як сила буде, робити все в колгоспі зумію.

— О, я й забувся, спохватився Божок. Вас скільки залишилось?

— Я, та дві менші сестри.

Божок, подумавши над чимось, виняв з кишень свої руки, потер ними, ніби вони померзли на холоді, і сказав почекати на дорозі на відповідь.

— Іди, постій там на дорозі, а ми з Михайлом Омеляновичем закінчимо обговорювати почат у справу, а потім і про твою долю поміркуємо.

На дорозі, біля колишньої нашої ниви мені стояти довго не довелося, бо Божок з Омеляновичем, покивавши дещо головами під грушею, залишили її і пішли полем поза новозбудованою хатою Василя Сірика. Це на тій десятині, що він з батьком обмінявся за півгектара городу на хуторі і звідкіль нас фактично прогнав Яків Вареник після від'їзду Василя з родиною під Уфу.

Йдучи назирцем за Божком та Михайлом, мені гірко нагадувати події, що привели нас поселитись на хуторі Перша Васильківщина і потім покинути його, але й

діватись нікуди. На Васильовому господарстві й городі не тружено, не стужено Яків з чорноротою дружиною господарює, а Василеві після “гостювання” між татарами довелось ні то хату ні то хлів з братової Сашкової стодоли тулити.

Не даремно Михайлова мати казала, що на Сіриків нещастя навалилось — подумав я, обходячи Васильову хату.

Маковцьовим городом вони пройшлися аж до Горбачової стодоли а потім завернули назад. Маковців город це колишня наша земля з прадівського козачого наділу, що була відібрана від прабаби разом з її козацькими правами, а потім була повернута дідові Матвієві після звільнення з кріпацтва. Над Пироцинською дорогою дід Матвій бажав закласти свій хутір для дочок та синів. Але тільки тітка Лисавета, одружившись з незаможним Павло Маковцем, залишила свій наділ для майбутніх дітей, а тітки — Василина, Олена та Мотря, свої наділи попродали братам та Вареникам. Павло Маковець на третині свого городу поселив вже господарством середнього сина Івана. На Грицьковій та Васильовій частинах городу, або на наших п'яти десятинах, Божок з Омеляновичем плянують закласти осідок колгоспу. Зручнішого місця для заснування нового хутора в околиці тяжко й найти, бо тут чимале озеро з чистою водою і добрими карасями та удидкою. Вода не глибоко в ґрунті. Чималий масив лісу для випасу худоби. Недалеко від шляху, а тепер ще й від залізниці.

На колгосп, чи взагалі загально-хуторянське підприємство, тут також добре місце. Перша Васильківщина, приблизно, в середині навколишніх хуторів. До найдалшого Андроникового хутора звідціль навпрошки біля трьох кілометрів, а до найближчого, — Другої Васильківщини — неповний кілометр.

Перелівши через Маковцьову загороду на дорогу, Божок покликав мене до себе кивком руки і ще з віддала почав мене випитувати:

— Все ще до школи ходиш?

— Школярів вже відпустили на літо, але я залишив школу зразу після батькової смерті.

А що ж ти робив до цього часу?

— Пробирав в'язати мітли та продавати в Щостці, але мені там відмовили. Возив дрова на базар...

— То ти коня маєш? Можливо плуг та борона також залишилися.

— Кобила в мене дуже захарчована і з курдюком.

Божок поцікавився, що це таке курдюк і де він міг взятися в кобили. Я йому розповів, як умів і що знав про курдюк від батька та дядька Кліма. Чи мав батько плуга та борону — я напевно не знав і чи Лиса ходила над борозною — також не міг напевно сказати.

— Батько вчив господарювати, але...

— Навчишся, як забажаєш — перебив мої пояснення Божок. — Кобилу свою за ці два-три дні добре напаси, плуга, як знайдеш, нагостри, заяву про вступ у колгосп на ім'я правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки, напиши і в понеділок приїзди до двора Василя Павловича на наряд. В понеділок розпочнемо під посів гречки орати — сказав Божок і, взявши під руку Михайла Омеляновича, відійшов у напрямку Першої Васильківщини.

Згодою Божка прийняти мене до колгоспу я не дуже перейнявся. Як цей осідок колгоспу має виглядати, задумався я, стоячи на дорозі. Божок, зауваживши мою задуму, подумав, може, про наше сирітське становище, забажав додаткових пояснень від мене і, зупинившись на дорозі, знову позвав до себе хивками руки:

— А харчі ви які маєте? — запитав він, коли я став до них наближатися.

-- Дещо проса маємо.

— Скільки це “дещо”? — знову усміхнувшись запитав Божок.

— Пару тижнів тому нам у сільраді виписали 20 кілограмів проса. Кілограмів зо два я посіяв, а решту товчемо в ступі і варимо раз на день куліш.

— То, значить, цього “дещо” на як довго вам вистачить?

Я напевно сказати не міг на як довго нам вистачить проса, а тим більше не бажав сказати йому правди, надіючись на його ласку, коли колгоспники отримають гречку на посів, а тому тільки знизав плечима.

— А ще щось з харчів, окрім “дещо” проса, маєте?

— Дівчата тепер вже назбирають досить сиріжок та щавлю на борщ, а скоро й ягоди в лісі будуть — поспішив я з поясненням.

О-о-о-! — весело засміявся Божок, — то ви аж такі багаті! В нашому колгоспі наразі й такого обіду на полі варити не зможемо. То ти вже там сам подумай, з кулішем чи з сиріжками, а в понеділок не забудь приїхати, а ми тим часом з Михайлом Омеляновичем та з правлінням колгоспу подумаємо що з вами робити.

Повернувшись з Васильківщини та поділившись з сестрами новиною про вступлення до колгоспу, що й могло означати вступлення нами в якесь невідоме майбутнє, що могло змінити спосіб життя селянам, взявся за розшуки плуга, борони, обарків, посторонків та досліджувати в якому вони стані.

Плуг і борону знайшов під чималою купою старої соломи за переділом в стайні. Декілька обарків, висіли на стіні не ховані, а посторонки та різне мотуззя було порозвішуване на бантинах над Хомишиними сінцями.

Наступного дня, привівши з ранкової паші Лису та поснідавши, запряг її в плуга і виїхав на піщаний обліг під Займу спробувати вміння Лисої ходити над борозною і мою справність ходити за плугом. Плуг виявився в доброго стані і добре налагоджений. Лиса, можливо, ходила раніше в плузі чи призвичаїлася вже до мого обходження з нею — скоро зрозуміла що від неї я хочу. За другим заходом пішла понад борозною.

У неділю вечором в мене вже була приготована прив'яла трава на завтрашній полуденок Лисій. Віз помашений дьогтем і на ньому приміщено плуг, борону, обарки та посторонки. Замість вечірнього борщу з щавлю, грибів та обметиці, Гашка зварила кулішу з пшона і ми його розділили на чотири рівні частини, з розрахунком, щоб одна частина була мені на сніданок.

З завтрашнього дня у нас з сестрами має початися нове життя і нова система харчування: зварений ранком борщ — моя частина буде залишена мені на вечерю, а зварений вечором куліш — моя частина буде мені на сніданок.

КОЛГОСПНИКОМ У КОЛГОСПІ

ім. ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Господарство Василя Павловича Вареника було під Терещенковим лісом, відділене незабудованими городами заможніших хуторян, на піщаній віднозі озера. Раніше за Василевим двором ще були два двори незаможних братів Вареників та мала бути хуторянська школа, але дерево, приготоване на школу ще перед закінченням НЕПу, хуторяни продали й пропили та прогуляли. Брати Вареники свої господарства також попродали коли комнезами їм запропонували господарства Василя Сірика. Я не пригадую імени того Вареника, який з Василем їхав на “добровільне” поселення в Белебей під Уфою. Терещенкову хвоїну вирубали в перші роки Першої п'ятирічки. Тепер Василеве господарство виглядає ніби острів на цьому оголеному і сипучому піскові.

Хату і двір Василь з шуринами та сватами Гречками збудував після одруження з Гречківною Ориною після революції 1917-го року і вони на будівництво не шкодували ні труду, ні Терещенкової хвоїни. А з вирубу дядькової Петрової хвоїни “на потреби школи”, приходили потрібні гроші. Хата тепер у Василя з Ориною простора і світла; розділена на чотири кімнати, в прихожій, спальні та кухні по двоє великих вікон, а в світлиці аж четверо. Біля хати прохідні сіни з коморою та двома вхідними дверима в хату, з розрахунком, щоб її можна було вживати двом родинам. Хліви, стайні та повітка з нового матеріалу. Комора для збіжжя також рублена. Двір не дуже великий, але з високим дерев'яним забором і з міцними воротами та хвірткою. Василів город та стодола були навпроти господарства, через дорогу. Від самого початку поселення на цьому господарстві Василя з Ориною в них на квартирі мешкав лісник Пирощинського лісництва — Стегній. В їхній хаті він і одружився з Маковцівною Лукейкою. І тільки перед самою своєю смертю відійшов від них у свою недобудовану хату, на другому кінці хутора. Тепер в них

поселився Андрій Божок і їхнє господарство має бути тимчасовим чи, можливо, й постійним осідком колгоспу ім. Другої п'ятирічки.

Сподіваючись, що колгоспники, як і одноосібні хуторяни, працювати в поле виїздять ще до сніданку, або, коли в кого господиня проворна, раненько, поснідавши, я повернувся з Лисою з паші ще до схід сонця, напоїв її, поснідав холодним кулішем і, тільки сонце викотилося із-за верхів дерев у Займі та хуторяни повиганяли залишки худоби до череди — запряг Лису до воза і поїхав на Першу Васильківщину, щоб розпочати нове життя працею в колгоспі.

Приїхавши до Василевого двору я розгубився: дим з димаря тоненькою цівкою підіймається високо в чисте і прозоре блідою синявою небо, а біля “колгоспного” двору ні руху, ні згуку. Ворота та хвіртка від Василевого двору зачинені і замкнуті зсередини.

Поїхали вже колгоспники в поле, чи з мене пожартував Божок — виникнув в мене сумнів. Спізнився я, чи такі в новому колгоспі порядки — треба було якось довідатись. І я почав стукати в сінешні двері. На мій стук чомусь довго ніхто не відповідав. Не довіряючи своїм очам я відійшов від хати переконатися чи й справді ще в печі не погасло, що має бути певною ознакою, що люди в хаті. Ні, дим і далі в'ється з комина, в печі горять дрова, отже в хаті чи на дворі мусить хтось бути. Я почав голосніше і настирливіше стукати в сінешні двері. По деякому часі двері відімкнула тітка Орина і привіталась зі мною, не здивувавшись, ніби мене очікувала.

Будучи переконаним, що я таки на працю спізнився, поспішив у тітки Орини запитати куди саме поїхали колгоспники орати поле під посів гречки.

— Мені Божок казав, щоб я привіз заяву про прийаття до колгоспу і виїздив орати під гречку сьогодні. Ви не знаєте куди вони поїхали в поле? — звернувся я до тітки Орини.

— Е, хлопче — каже з посмішкою тітка Орина — це тобі не в батьковому господарстві з сонцем в поле виїздити. Колгоспники, якщо й зберуться, то не раніш полудня. Розпряжи свого коня а сам приходь у хату.

Розпрягши Лису та прив'язавши її на віжках, щоб паслася в окопі колишньої Терещинкової хвоїни, я не пішов в хату Орини та Василя. Я ж не приїхав до них у гостину, а на працю до колгоспу. Хтозна на яких умовах Божок надумався колгосп в їхньому дворі та хаті закладувати. Можливо навіть без їхньої згоди, то чому я буду людям бути завадою в хаті? — подумав я і залишився доглядати Лису та чекати на колгоспників. Через годину, чи щось, до мене вийшли не дуже веселі Василеві та Оринині сини, Іван з Михайлом. Іван три роки тому закінчив чотирирічку на Білогривому хуторі і допомагав батькові на господарстві та парубкував з хуторянськими однолітками. Тепер батько колгоспник. Іванові обов'язки — пасти коня вночі, а вдень — спати, або допомагати з братом матері в городі.

Михайло минулого року розпочав навчання в п'ятій класі у Вороніжі разом з своїми ровесниками та ровесницями, але батько з матір'ю, коли похолодніло і появились на хуторах перші голодні з обміном різних речей на харчі, сказали Михайлові залишити школу. Тепер Божок приобіцяв, не зважаючи на волю батька та матері, зайнятись їхньою шкільною наукою. Восени вони мають мешкати в Божка у Вороніжі і там ходити до школи. Михайлові Божкова ідея подобається, а Іван каже, що Божок вмішується у не свої справи.

— Має дурного Омеляновича та підлесного малого Андріяна (Андріяна Савельовича Гречку) за підбрехувачів, і нехай колгосп організує на свою голову. А хто ходить до школи чи ні — йому діла немає — розмишляє Іван, рахуючи себе дорослим, хоч він за мене тільки на один рік старший. На мою думку, Іванові не завадило б закінчити семирічку.

Ще через годину, чи більше, приїхали колгоспники Гречки на трьох підводах і, повідпускавши коням черезсідельники та попідкидавши їм лантухи з сіном, весело розмовляючи між собою, пішли, не питаючи ні в кого дозволу, до Василевої хати. За декілька хвилин після Гречок до двору приїхав Михайло Стукало з Михайлом Омеляновичем з двома плугами на возі і прив'язаною до воза Михайловою гнідою кобилою. Ці не стали доглядати

коней, а поспішили до хати, навіть не постукавши в двері, хоч би для “так годиться”, щоб не застати господарів зненацька.

Сонце вже підбилось досить високо на небі і почало добре пригрівати, як колгоспники по одному стали виходити з хати та лаштувати своїх коней в дорогу. Запріг і я свою Лису. Останніми з хати вийшли Божок з Омеляновичем. Підійшовши до мене, Божок звернувся до хуторян поміж возами, показуючи рукою на мене:

— Це наш новий колгоспник, приймайте і наглядajte за ним! А ти — звернувся він до мене — постав отам під хлівом свою борону, щоб нікому не заважала, і гайда за ними в поле.

— А заяву? — витягнув я з кишені відірваний зі зошита кусень паперу з написаною заявою про прийняття в члени колгоспу ім. Другої п'ятирічки, з відповідною формою і змістом.

О!? — здивувався Божок, ніби він не говорив три дні тому обов'язково написати заяву на ім'я правління. — То ти бажаєш по всій формальності стати колгоспником? Привіт свідомому колгоспникові. Віддай заяву нашому голові — показав пальцем через плече на Михайла Омеляновича.

Михайло з Іваном відчинили батькові ворота і Василь Павлович повагом, виїхавши з них на дорогу, звернув на зруб Терещенкового лісу і підтюпцем поїхав дорогою в напрямку Пирощини. За Василем Павловичем поспішили Гречки, за ними Михайло Стукало з прив'язаною Омеляновичовою кобилою, а за Михайлом і я спробував тюпка погнати Лису — перший раз відколи я біля неї господарюю.

До містка через притоку Есмані, назву як і я чомусь не запам'ятав, Лиса не відставала від Михайлової підводи, але за містком треба було виїхати на піщаний бугор і Лиса зразу його “не взяла”. Мені довелось златити з воза та відпустити дещо черезсідельника. Між містком на притоці та Пирощинською греблею, взагалі дорога піщана і бугровата. Тут я колгоспників і згубив.

Хутір Пирощина невеликий, але стоїть на перехресті двох доріг: з Вороніжа через хутори до старого

Новгородсіверського шляху на правому березі річки Реті і понадесманської дороги, що бере початок десь біля наддеснянського луку і йде правим берегом Есмані в її верхів'я. На цьому перехресті я й розгубився.

Куди могли поїхати хуторяни орати поле під посів гречки? — виникло в мене питання без відповіді. Пирощани городів біля господарств майже не мають, живуть у лісі. Звернути ліворуч — виїду на Мостовщанську дорогу біля Гречкиного хутора. Там ліс та болото, а тим більше, що з Васильківщини навпростець лісом до Мостів разів в три ближче ніж через Пирощину. Звернути праворуч і їхати до Писаревичів, де можливої землі для посіву гречки не більше двох гектарів? З гектар колишньої Гудимової садиби, де тепер господарює Іван Бабак та з гектар дядькової Петрвої, яку дядько утримував виораною тільки як захорону на випадок лісової пожежі. На Писаревичі, коли б і поїхали, мусили б залишити сліди коліс на звороті. На дорозі виглядає, що всі попередні підводи їхали прямо за хутір. Прямо більше двох кілометрів лісу і потім воронізьке поле, що тепер належить радгоспові ім. Петровського. Радгосп для обробітку землі тепер вже має достатню кількість тракторів, згідно державної пропаганди.

Обманули мене — виникнув в мене сумнів до Божка, Гречок і навіть до Василя Павловича. Божок пожартував наді мною за моє товариство з базарними безбатченками, а хуторяни з якоїсь причини не бажають мати мене в своїй спілці.

Лиса по своїй звичці постояла на перехресті доріг докіль я досліджував колії та обдумував куди б могли поїхати колгоспники, і потягнула віз хутором в напрямку Вороніжа. Ідучи за возом, мені нагадалась неприємна пригода, подібна до тієї з бабаківськими парубками весною 1929-го року.

Тієї осені, якми перенеслись у свою нову хату над шлях з хутора Васильківщини, батьків хресник, син дядька Клима, Федір, посватав також батькову хресницю, Маковцівну Марію. До молодшої Маріїної сестри Уляни присватався Левко Симанець. Старший брат Марії та

Уляни, Ягор, підготовляючись до сестриного весілля, поїхав з дядьком Гарасимом на Писаревичове ставище ловити рибу з-під льоду і провалився під лід. Ягора з холодної води витягнули ще живим, але простуди він не переборов і тижнів за два помер. В родині смуток, весілля справляти до року не годиться, навіть коли є необхідність. Маріїне та Федорове весілля відклали — не велика біда майбутнім молодожонам. Але скоро після смерті Ягора, між хуторянами поширився наклеп на цілу родину Михайла Маковця мовляв, вся Михайлова родина заражена невиліковною хворобою. Дядько Клим не став вияснювати наклепу на майбутнього свата, але відмовився одружувати сина з Маковцівною. Левко Симанець також перестав залицятися до Уляни і вона, дещо поплакавши, пішла до материних родичів в Шостку і там знайшла собі працю і охорону від наклепу. Але Федір з Марією, не звертаючи уваги на наклеп і на волю дядька Кліма, вирішили одружитися, а поскільки вони обоє були батьковими хресниками, то й звернулись до батька за порадою та благословенням. Батько, поскільки справа честиторкалася його хресників, кумів, друзів, сватів і так чесних, хоч бідніших хуторян, посварившись з дядьком Климом, Федорові та Марії приобіцяв справити весілля за свій кошт і в своїй хаті. Симанцьового Левка при його батьках і в їхній хаті дещо наштотвав та не пошкодував часу й зусилля походити по хатах хуторян і заказати кожному особисто, що якщо вони чи хтось з їхніх родичів буде прилюдно поширювати наклеп на його кумів та хресників, буде особисто відповідальний перед ним та його костуром. Дядько Клим, як це завжди з ним буває, покличавши та помахавши руками, скоро примирився з батьком та майбутнім сватом Маковцем і Федорове та Маріїне весілля відбули в нововизначений час. Хуторяни побачили свою помилку, чи, може, послухали погрози батька. Таки фактичної причини до наклепу не було за винятком того, що дружина Михайла з так званої шостенської кропивки, тобто з тих мешканців міста Шостки, що після загарбання московськими царями козацької виробні пороху на річці Шостці, зробили з неї

військову посаду і заселили її насильно насланими людьми з цілої імперії. Вона, правда, після народження четвертої дитини, сина Андрія, занепала на здоров'ї. Тільки Симанців Левко, втративши любиму дівчину і зазнавши від батька сорому та штовханців, не примирився і при нагоді віддячився батькові насміявшись наді мною.

Наступної весни, попередньо домовившись з хуторянами, батько послав мене на ніч коней пасти. В нас тамтої весни було аж четверо коней: кобила Майка, лошиця Зойка, стригун Галка і лоша Долинка. З цим Майкиним “сочадієм”, як я жартував, я приїхав на умовлене місце на вирубі Пискунівщини і зачекав хуторянських нічліжників. Левко, змовившись з парубками, не чекаючи на решту хуторян, підїхали до мене і сказали їхати за ними. Не підозріваючи підступу, я, не вагаючись, послухав їх. В кінці Пискунівського вирубу вони звернули у хвоїну і, заїхавши де вона була з кущами орішини, зупинились і вдали, що тут будемо ночувати з кіньми. Зачекавши коли я попутаю своїх коней та поспускаю з обротей, вони посідали на своїх коней і непомітно зникли. Тоді я тією парубоцькою витівкою перелякався і, зібравши Майчине “сочадіє”, приїхав до батька з плачем скаржитися. Тепер і батька не маю, і справу маю не з розгуканими парубками, а таки з дорослими і поважними хуторянами. Але чи це тільки моє недорозуміння, чи таки жорстока насмішка над моїм беззахисним становищем — я не міг вирішити. Тому за Пирощиною в лісі зупинив Лису, схилився на віз і почав обдумувати що мені далі робити, щоб бува, не образити безпідставно хуторян, моїх майбутніх спільників у колгоспі, і самому не бути посміховищем з першого дня.

— Ну що!/? Далі не везе? — почувся незнайомий голос майже над моєю головою.

Зненацька заскочений в задумі мені зразу здалось, що це якийсь голодний волоцюга чигає на моє м'ясо та життя. Здригнувшись всім тілом, відскочив від воза і в той час зауважив всміхнене обличчя Василя Прохоровича Кузьменка і я спромігся тільки на хрипкий звук протяжного “А-а-а!”

Кузьменко, зрозумівши, що я дійсно перелякався або захворів, схопив мене сперше за руку, а потім за плечі та, ляпаючи долонею по спині, ніби мати дитину що чимось захлинулась, поспішно випитував, не даючи мені часу на відповідь:

— Що з тобою? Ти хворий? Куди їдеш? Як давно ти в лісі? Шо ти їв?

Дещо заспокоївшись я почав розповідати Кузьменкові куди й чого їду. І тоді до нас підїхали Божок з Омеляновичем на підводі Коржа Явтуха.

На мою думку, навіть Божок не посмів з мене жартувати, а поважно пояснив, що колгоспові ім. Другої п'ятирічки радгосп ім. Петровського згодився тимчасово виділити 20 гектарів землі на воронізькім полі і що там колгосп має посіяти гречку, якщо держава видасть насіння для посіву. І туди власне поїхали колгоспники орати.

Зразу на узліссі, праворуч Пирощинської дороги, Гречки, Василь Павлович та Михайло Стукало, повипрягавши в затінку крилатих дубів коней з возів, позапрягали їх у плуги й чекали на колгоспне начальство, щоб показало де саме на радгоспній землі буде колгоспний лан. Чекали теж на решту колгоспних орачів: на мене, Василя Кузьменка та Явтуха Коржа.

Божок з Омеляновичем та попередньо прибулими колгоспниками, посперечавшись де краще відмірювати собі лан на вже добре зарослім радгоспнім полі — від дороги чи від лісу, гуртом пішли на поле та почали міряти кроками, втикаючи дубові гілки в землю. Потім переставляли їх, і, мабуть, з півгодини витративши часу, Божок з Омеляновичом попрямували навпрошки полем у напрямку Вороніжа, а колгоспники прийшли по своїх коней, щоб розпочинати працю.

Запрігши Лису, я пішов порадитись з Кузьменком, як саме наставляти плуга на оранку під гречку, бо, як мені пригадувалось від першої моєї науки ходити за плугом, під гречку наорувалось один раз мілко, як тільки можливо втримати плуг на поверхні землі, а другий раз як тільки можливо глибоко, але щоб не зачіпати лесу — підгрунтового жовтого піску.

— Я навіть не знаю куди оцей чортівський посторонок прив'язувати, а не то як глибоко треба орати під гречку — з досадою сказав Василь Прохорович, поморщивши своє продовгувате обличчя з порослою волоссям чималою бородавкою на лівій стороні. — Ти, бач, звідкілясь знаєш, що глибоко і мілко під гречку наорують, а я навіть не пам'ятаю щоб у своєму житті коли плуга в руках тримав. Ось ті прийдуть — показав він на тих, що землю оглядали — покажуть і розкажуть, а ні то самі якось научимось. Гуртове, кажуть люди — чортове. Журитись нема чим. Тебе ж Грицьком звать?

— Грицьком.

— Ну то й роби так, як у пісні співається: Грицю, Грицю до роботи! — В мене порвані чоботи — жартував Василь Прохорович, коли я йому допомагав вирівнювати посторонки, щоб вони не були закороткі і не діставали коняці до ніг, не були довгі та не обтяжували даремно коня, не були перекошені та не були причиною обмуляння плечей коневі. Василь Прохорович Кузьменко був першим між колгоспниками, що поставився до мене прихильно і я завжди про це пам'ятаю.

Колгоспники, що радились з Божком та Омеляновичем та оглядали поле, не стали нам з Кузьменком “показувати та розказувати”, а відвернули своїх коней від возів і поїхали в поле заходити в гоню. За ними поїхав і Кузьменко з Омеляновичовою кобилою, а за ним я з Лисою. Омеляновичова кобила відмовилася слухатись Кузьменка і не хотіла заходити над борозну гоні, а потягнула його з плугом по неораному полі. Лиса не стала наслідувати Омеляновичової кобили, а зайшла над борозну, не сперечавшись, і потягнула плуга рівномірно. Радгоспна земля ще минулого року була зорана трактором. Мабуть плуг біля трактора був несправний, чи тракторист недосвідчений, бо аж рови витворилися від нерівномірного орання. Осінні дощі та розталі весною сніги не змогли землю підрівняти. Тому було тяжко втримати рівномірно плуга над борозною і на однаковій глибині. Минулорічний бур'ян, що ще не перегнив, і цьогорічний, що вже виріс в деяких місцях з півметра

заввишки, набивався під граділь плуга та обтяжував оранку.

Обійшовши два чи три рази гоню, передні орачі зупинились в заході, запалили тютюну і щось радились між собою, докіль я підійшов до них з Лисою. Пожартували не так з Кузьменка, як з Омеляновичової кобили, що, мабуть, не бажає бути звичайною колгоспницею та ходити в плузі, а, мабуть, має думку бути заступницею голови і спочивати разом з головою десь в тиші та холодочку. Недочекавшись докіль Кузьменко наверне кобилу хоч до борозни, вирушили знову в обхід. Обійшовши ще раз гоню, час вже був з полудня і колгоспники, повипрягавши в загоні коней, повели їх до возів на полуденок.

Гречки посідали їсти полуденок гуртом і розвели багаття. Василь Павлович зі Стукалом примостились на рядниці під Стукаловим возом. Кузьменко полуденку не мав, тож перше пішов узліссям поміж дубами, заглядаючи на їх розлогі корони, а потім повернувся до Гречок, поговорив з хвилину з ними і влігся біля них під дубом. В мене також полуденку не було, і я, щоб, як кажуть люди: “око не бачить — на зуб оскома не сідає”, прив'язавши Лису біля воза, сів під дубом так, щоб не було видно, що я роблю та намагався ні про що не думати.

Попаливши тютюну, після полуденку мої колгоспні спільники познімали торби з коней і заходились напувати їх водою з бочоночків. Навіть для Омеляновичової кобили у Стукала була торба з оброком чи січкою і бочоночок з водою, а я для Лисої мав тільки пров'ялену траву — наявний доказ, що я господар недосвідчений і непередбачливий. Лису треба не тільки пасти росою та доглядати за курдюком, але потрібно й харчів, які б вона могла скорше споживати: посічена дрібно овсяна солома, кропива, збояни та щось більше поживного — оброку, полови, коли вже немає овса чи вики. А я навіть не подумав за воду. За скільки часу я обезсилію на пустих харчах при щоденній праці в колгоспі? До праці й після праці я таки їхатиму на возі і відпочиватиму, щоб не витратити сили. А Лисій треба тягнути воза майже десять кілометрів перед тим як ходити в плузі, та десять кілометрів домів. За Лису

мені потрібно подбати краще. Січки я можу насікти з просяної соломи, за кропивою треба буде подивитись у Терещинському лісі. Але де мені взяти бочонка на воду? У спеку без води, однаково що й без харчів. Був батько, у нього якось виходило все, навіть у скрутних обставинах, до ладу, а я куди не повернуся, все не до діла, все чогось не вистачає, все закінчується невдачею. Такі думки мучили мою голову, коли я сидів під дубом.

Після полуденного відпочинку мене з Лисою орачі на другому загоні обігнали. Кузьменко з Омеляновичовою кобилою все ще не міг пройти від кінця до кінця гоні понад борозною. Після так званого в колгоспників, перекуру, тобто відпочинку, що мав ділити половину робочого дня на дві половини, Грицько Коломієць взявся вчити Омеляновичову кобилу ходити понад борозною, віддавши свого коня Кузьменкові. Після “вгощення” її декілька разів батожищем по ребрах, Омеляновичова кобила побачила де борозна і зрозуміла чого від неї бажав Грицько. І стала справно ходити над борозною. Василь Павлович взяв у мене Лису і, обійшовши раз гоні, виявив, що я беру широку скибу. Він порадив мені брати тільки на півплуга та вважати на пороблені трактором рови і ніколи не занурювати плуга глибше борозни попереднього. Лисій половинчате орання — велика полегша.

Наоравши два склади та розоравши обигоню, перший робочий колгоспний день для мене з Лисою і колгоспникам колгоспу ім. Другої п'ятирічки був закінчений. Хто перший вийшов з борозни обигоні, той прямував до свого воза, розпрягав коня з плуга та, запрягши у воза, відїжджав, не чекавши інших. Обигоня, розорюючи завжди кінчається клинком. Я з Лисою, замішавшись між орачами на клинкові, виїхав з гоні не останній, але мені домів не було чого поспішати. Я дав Лисій дещо відпочити біля воза, сам нарвав пучок опуцьок на узліссі собі на дорогу і потім запряг її у воза та поїхав до Есмані, щоб її там напоїти.

Дома з харчами для Лисої та доглядом за нею у мене виникла додаткова проблема. Вести її зразу на пашу в Займу чи до залізниць, докіль потемніє? Дати їй і собі

належного відпочинку і залишити Лису без харчів до світанку, коли я виведу її знову на пашу годин на дві — то не буде вистачально для неї до полудня.

Другого дня я взяв з собою косу і накосив свіжої трави в нашому яркові перед заїздом до Василя Павловича двора, що й мало замінити Лисій дещо води в полудень. Біля колгоспного двора я не став чекати на решту колгоспників, а заявивши моє прибуття тітці Орині, поїхав на воронізьке поле та напоїв Лису в Есмані. Другий день колгоспної праці не відрізнявся від першого і ми з Лисою дались тільки один раз нас обігнати в гонях за цілий день. В поворотній дорозі до мій заїхав попасти Лису в Терещенковім лісі і там нарвав мішок кропиви, щоб потім її посікти та помішати з просяною січкою, та накосив трави їй на цілу ніч, щоб не тягати Лисої по паші і самому за ніч відпочити. З дня на день ми з Лисою втягувалися в працю і колгоспні звичаї. У п'ятницю на перекурах і в полудень колгоспники обговорювали доцільність оранки на воронізькому полі та можливості отримання насіння гречки від держави, за чим поїхали Божок з Омеляновичем на підводі Андріяна Савельовича (малого) Гречки. Тому перекури й полуденок були довші і ми залишили обигоню не розораною. У суботу, зразу біля “колгоспного” двора, сталась для мене несподіванка. На мій стук у сінешні двері тітка Орину вийшла з куснем хліба і зеленим огірком, мені на полуденок, а біля хвіртки двора перестрів Василь Павлович і порадив мені в поворотній дорозі після праці забрати з собою мою борону з-під його двора.

За Пирощиною, в лісі, я зустрів Миколу Мітлу і з його розповіді, аж вірити не хотілось, як другові повезло в житті. Після нашої зустрічі на Мостовщанській дорозі, коли я ішов до Катерини з повідомленням про смерть батька у воронізькій лікарні, Микола, прийшовши додому, застав листа від дядька, що працював в радгоспі в околиці Ворожби. Доручивши свою театральну групу Коленченкові Грицькові, Микола, хоч жалів за втратою двох кілограмів хліба на торфо-розробці, але поїхав на виклик дядька у Ворожбу. Радгосп, по рекомендації дядька, прийняв Миколу в помічники пасічника без будь-

яких застережень і за два тижні вислав на курси пасічників до Білопілья. За два тижні поверхового обзнайомлення з пасічництвом, школа послала Миколу на практику до Клипи на Пирошину. Микола тепер отримує повний пайок по картках, як службовець радгоспу, та 60 карбованців на місяць шкільної стипендії. А головне, він має надію на майбутнє: його соціальне походження “затреться” радгоспною довідкою. Працюючи бджоловодом, ходячи біля меду, й саме життя посолодшає.

— Вивеземо пасіку в ярину — хвалиться Микола — почнемо качати мед, сам налижусь досхочу й матері та сестрам зумію щось вигадати. Скільки наносять бджоли меду, ніхто не може перевірити і передбачити, а це для нашого бідного брата велика допомога — запевнив він.

Для мене Микола має кращу пораду ніж праця в колгоспі.

— Нам наразі біда, бо в тітки двадцятитисячна московська банда восени коня заграбувала, а мати на проїзд до батька в Ленінград залізницею не може квитка дістати. А в тебе кінь. Конем ти можеш легко собі на прожиток заробляти.

— Як? — поспішився я з запитанням, та хотів Миколі пояснити мої спроби заробітку конем.

— Як, та як — аж розгнівався на мене Микола. — Тебе ніби хтось мішком приглушив, чи що? Он на Крутишиному, в каменоломні, за вироблену норму дають 700 грамів хліба, три рази на день суп для робітників, а для коня 2 кілограми овса. І грошенят за день можеш десяток, зо дві заробити. А ти питаєш, — як? От так! А не запрягатися в колгосп і ворожити чи восени дадуть по 100 грамів на трудодень чи по 300. На якого чорта тобі потрібний колгосп — нове кріпосне право, без хліба й солі, коли ти можеш мати деінде готовий хліб і гроші, не думаючи про журавля в небі. Використовуй обставини, а не чекай, щоб вони використали тебе — порадив мені Микола.

Веселий і упевнений Миколин настрій мене більше пригнітив ніж допоміг позбутися “приглушення мішком”, як він говорив. Микола старший за мене на два роки. У Миколи мати ще молода і тітка з хатою та господарством.

У Миколи батько з старшою сестрою в Ленінграді працюють, хлібних карток прислати хоч і не можуть, але гроші й пораду в листі пришлють. Миколою, бач, і дядько заопікувався. А в мене з сестрами, навіть найближчі родичі не зачекали коли я повернуся з кладовища, щоб порадити, а залишили вrostати в рідний ґрунт самотужки. Не пробував я? Пробував, але в мене чомусь не виходить, як у людей; брати мої мітли завод відмовився, а злодійкуватий Макуха ще й гроші видурив. Торгувати дровами надія підвела. Красти ліс для обманців — небезпечно й непоплатно. В колгоспі — також нічого певного...

Микола каже, що в каменоломні гроші й хліб. А як я залишу сестер? Забрати з собою напевно не можна, а повертатися до них на ніч за більше ніж 20 кілометрів — Лиса й одного дня такої праці не витримає. Микола пішов туди, Микола поїхав сюди, Микола не думає за батька, матір чи сестер, за Миколу думають батько, мати та ще й тітки з дядьками.

До невеселих дум, навіяних зустріччю з Миколою, насторожила мене ще й поведінка колгоспників. Приїхали вони на узлісся до мене багато пізніше ніж попередніх днів, насуплені й сердиті, навіть не стали чекати щоб заходити всім разом в борозну. Випрягали коней з возів, запрягали в плуги, і так, мовчки, поодинці заходили в гоні. Зупинившись на перекур, не зійшлися в гурт, а кому забажалося “до вітру” то пішов на узлісся між дуби, а решта поприсідали біля своїх плугів. Під час полудневої перерви між Гречками виникла голосна сварка за посів проса на новині в лісництві, чи взагалі за якесь просо і, розгніваний великий Андріян (Андріян Васильович Гречка), зняв зо свого коня торбу з харчами, запряг його у воза і відїхав не домів, а чомусь у напрямок Вороніжа. Після відїзду великого Андріяна, Гречки ніби заспокоїлись і покликали до себе Василя Павловича, Стукала та Кузьменка. Мене не кликали, я й вух не насторожував, що вони там між собою говорили та радили, але опісля до мене підійшов Василь Павлович та нагадав, щоб я таки не забув забрати свою борону з-під його двора.

— Ти таки не забудь забрати свою борону з мого

двору, як будеш їхати додому, бо хтось поцупить, а у тебе другої нема. Та Орина має щось тобі переказати, то не забудь — наказав Василь Павлович.

Після полуденного перериву, не роблячи зупинки на перекур, колгоспники закінчили розорювати обигоню і порозїздилися домів завчасу. Моє діло, як кажуть хуторяни, теляче: корова в спаш і я за нею. Забравши свою борону з-під Василевого двора, постукав у сінешні двері подякувати тітці Орині за кусень хліба та огірок і довідатися що ще вона бажала від мене. На мій стук ніхто не відповідав і жодного руху в хаті та на подвір'ї не було чути. Я, не надумуючись, де б родина Василя Павловича могла бути, спрямував Лису на дорогу попід Терещинковим лісом, щоб нарвати кропиви та накосити трави Лисій на ніч. Там мене чекала тітка Oriна поміж соняшниками на своєму городі.

— І хто тобі, дурний, нарадив? Чому ти вмішався в цей дурний колгосп між злодіїв? — почала обвинувачувати мене тітка Oriна, як я, зупинивши Лису, на її кивок рукою через тин підійшов до неї. Тебе ніхто силою в колгосп не тягне. Контрактації тобі не визначають. Податками тебе не обкладають — чому тебе лиха година в колгосп занесла? Як довго ти думаєш витримати щоденно голодному за плугом ходити? Себе й скотину мучиш, а користи якої сподіваєшся від Омеляновичового господарювання? Орати затіяли під дурного хатою, аж на воронізькому полі, ніби тут поблизу землі для гречки немає. Та й орати — орудь, а сіяти чим будуть? Вчора послав Божок малого Андріяна та дурного голову Омеляновича в Шостку по гречку. Ордер був виписаний на три центнери, а привезли тільки два мішки. Просо розкрали і жмені не посіявши, розкрадуть і гречку, тебе в спілку напевно не візьмуть. На непосіяній ріллі, сам знаєш, що тільки бу'ян родить. Яка тобі буде користь з того? В них є посіяне жито і ярина, жнива прийдуть, вони з тобою не поділяться. Повір мені — говорила тітка Oriна, витираючи сльози зо своїх щік — послухай моєї ради та відійди від цього дурного колгоспу, не мучся сам і скотини не муч даремно. Отам над нашим ярком, (біля Ковалівської) земля, що відійшла під

лісництво, пустує, під посів гречки дуже добра. Ти краще там наори хоч з півгектара, а якщо й справді обіцяну гречку колгоспові влада видасть, я якось для тебе на посів вигадую. Василь посіє, а ти потім заскородиш. Вродить — матимете на зиму гречаники. За два-три тижні, не більше як за місяць, Божка на хуторі не стане, от і по колгоспі буде. Омелянович буде головувати, Кузьменко секретарювати, а ти один на них не заробиш. З колгоспу ще ніхто ніякої користи не мав і ти не матимеш. Відступись, і нікому не говори, що я тобі радила.

Рвавши в Терещенковому лісі кропиву, косивши траву, ідучи додому, тітчина Орнина порада, розмова з Миколою і поведінка колгоспників переплелись у моїх думках і все так спліталось, що я в колгоспі ім. Другої п'ятирічки небажаний, лишній і там мені нема жодної надії чи порятунку. А до того дядько Клим рахує мене майже провокатором, що ніби показую Божкові дорогу на Андроників хутір. Микола каже, що працювати в колгоспі за безцін нема підстав, а тітка Орина твердить, що й колгоспу взагалі не буде на хуторі, зразу, як тільки Божка не стане.

Тітка Орина напевно порадилась з Василем Павловичем, і для мене вони не вороги і напевно лиха не бажають нам, сиротам — вирішив я і більше працювати в колгосп не поїхав.

ХЛІБ ТА СІЛЬ ТЕПЕР ЗА ЗОЛОТО, СРІБЛО ТА ЦАРСЬКІ МЕДАЛІ

Цілий день, в неділю, я лежав горілиць у затінку кучерявих берізок — біля залізниці пас Лису та обдумував, як мені пристосуватись до життя: надія на батьків заробіток на мітлах підвела. Поради Погорільських,

Катерини та Скиби про можливість прожитку з колгоспної праці — зовсім нереальні. Заробіток в каменоломні на Крутишиному, можливо, добрий, але що я зроблю з сестрами? Можливо й не трапиться лиха людина, щоб їх вночі напастувала чи турбувала, але чи можна бути цього певним? Мене, коли щось з ними станеться, мучитиме сумління ціле моє життя. Та все ж таки до вечора я мав плян на найближчі дні: від сьогоднішнього вечора розпочати призвичаювати сестер, щоб вони самі залишались на ніч у Хомишиній хаті. В понеділок мушу подивитись за латкою землі під гречку і заорати з півгектара. У вівторок підготувати віз дров на базар у Кролевець, щоб роздобути солі та спробувати обміняти на харчі в чужинецькій крамниці батькові медалі, які він отримував за своїх коней на виставках. Не далі як наступного тижня розпочати розвідку про працю в каменоломні. Літо мене чекати не буде: до зими треба якось забезпечитись харчами.

Хуторянська земля на лівому боці Есмані взагалі сіропіщана, з неглибоким покриттям лесу, тому вона мало родюча. Родючіші латки, що біля Воронцьового хутора, Другої Васильківщини та на Стріхоловому відійшли у власність комунарів ще в початках колективізації. Пискунівщина, частина Гудимишиного поля, частина Пуховщини, Ковалівська та прадідів Федорів козацький наділ від так званого “нашого” ярка, майже до самих городів хуторян Першої Васильківщини відійшли під лісництва. Більша частина батькової та дядькової Петрової землі, за яку їх розкуркулили, як землевласників, що простягалась від залізниці до Пирощинської дороги, тепер належала воронізькому колгоспові ім. Сталіна і вже три роки лежала облогом. Через маловрожайність навіть ніхто з хуторян не хотів на ній сіяти — з домовленням, чи без домовлення колгоспу. Пухове та Гудимишине, що було залишене одноосібним хуторянам, також не все оброблялося, бо одноосібні хуторяни радше винаймали новину в лісництві, щоб не заоруватись у сусідське тих сусідів, що від обробітку землі відмовились.

Необроблюваної землі навколо хуторів досить, але коли мені прийшлося вибирати — довелось майже півдня

витратити. На батьковому та дядьковому полі, із-за принципу не бажалось. Адже матері, батькові та дядькові життя вкоротили за ту землю. Тепер ніякий дурень не наважується й плугом ковірнути на ній. Не буду й я себе принижувати. Поміж дубиною та дядьковою хвоїною земля зовсім пуста. Понад ярком земля краща але в яркові дітвора, ніби комашки, ковпишиться, визбируючи щавель, молоду рогозу та кашку на опуцках болотника. Вона ж буде цікавитись — навіщо я ору, хто мені дозволив, що сіятиму і так, чого доброго, вістка про мене може дійти до Божка, або до Омеляновича. Біля болота Ковалівської — земля зовсім добра під гречку і там частково ще минулого року хтось жито та овес мав посіяний. Але звідтіль з Першої Васильківщини мене буде видно як на долоні.

Час, одначе, не чекав. Сонце вже підбилось до четвертини неба і нагріло повітря так, що в далині вже постала імла. Виснажена недоїданням хуторянська дітвора, назбиравши дещо щавлю та підживившись корінцями рогози, гуртками перейшла в дубину та хвоїну шукати сиріжок, інших грибів та ягід. Я заїхав Лисою в затінок високої дядькової хвоїни, запряг її в плуг і виїхав на середину поля в невелику долинку наорювати собі під посів гречки. В полудень водив Лису до криниці воду пити і орав майже до заходу сонця, але наорав не більше 30-40 соток гектара. Довелось мені ще й у вівторок до полудня доорювати. У вівторок в яркові я зауважив і Івана та Михайла між дітворою. До мене підшла сусідська дівчина Вареникова Нюрка, минулорічна п'ятиклясниця і спільниця в наших походеньках до школи у Вороніж. Обмінявшись новинами про шкільних друзів, Нюрка сказала:

— Сьогодні тітка Орина ще немає, але як буде мати, я тобі скажу. Тільки ти до мене не підходь, я до тебе підійду.

До полудня було вже наорано більше ніж півгектара. По полудні я занявся підготовкою кропиви та трави для Лисої в дорогу до Кролевця для замаскування дров — правдивої цілі торгівлі в Кролевці.

Скільки я пам'ятаю, ще від пожежі нашого господарства, батько тримав пошкоджений вогнем наган,

три царські медалі та обгорілий годинник, що він заслужив його в царських солдатах. Все це було в дерев'яній скринці під старим, поржавілим залізччям. Після смерти батька, ми з Гашкою, перевіряючи наші достатки, заглянули й до скриньки. І, як мені здається, там все було на місці. Але тепер я виявив, що обгорілий наган кудись зник, нема одної медалі. Минулої неділі, коли навідувалась до нас Катерина, вона майже наказала мені завезти в Кролевець в “ТОРГСІН” батькового годинника і замінити його за харчі. Але чи вона заглядувала в скриньку і без нашої згоди поділилась батьковими медалями та чи забрала наган — я не був певний. А Гашка з цього приводу навіть на мене розгнівалась:

— Катерина — наша сестра і вона ніколи не скривдить нас. Якщо вона щось взяла від нас батькове, то тільки для нашої користі — сказала гнівно Гашка. А я зрозумів, що вона з Катериною має якусь таємницю від мене, якої мені краще не знати.

Батьків годинник правдоподібно був срібний, без стрілок і з пострісканим від вогню циферблатом. Оглянувши його, мені стало шкода батькової пам'ятки, і я знову підсунув його під старе залізччя. Одна з медалів була завбільшки з советський мідний п'ятак білястого кольору, з витертими боками, на яких з одного боку виднілася силуетка жінки, а прочитати написаного з другої сторони було годі. Друга медаля, завбільшки з добру цибулину, була мало знищена пожежею. З одної сторони була виразно видна голова останнього московського царя Миколи Другого, а з другої сторони навкруги двохголового орла був виразний надпис: “Орловський государственный конный завод”. Оглянувши й цю медалю, в мене виникли жалі за батьковим достатком, за його гордість, вміння плекати гарних коней, вміння господарювати, бути корисним родові, громаді, бути шанованим людьми.

Менша медаля, подумав я, для батька, можливо, була важливіша, але я тепер навіть не довідаюсь що вона означає й за що йому видана — отже її в біді й пожертвую — вирішив я. А більшу збережу. Більша медаля це не тільки

батькова гордість, а вже й моя. Шалуха, Сокіл і Зойка, це вже й мої коні, тої самої породи, за яку батько отримав цю медалью. Тому більшу медалью я також засунув разом з годинником під старе залізяччя. Меншу медалью, загорнувши в ганчірку, прив'язав до паска, щоб не згубити і щоб було нелегко комусь вкрасти. Намагаючись не думати про те, що завтра одної батькової пам'ятки позбудуся, раніше вклався спати.

Дорога до Кролевця піщана, бугриста і в два рази довша ніж до Вороніжа, а базарювати в Кролевці треба раненько. Кролевчани встають разом з сонцем.

Ярмаркував та базарював я з батьками на кролевецькому майдані багато разів і з раннього дитинства. Останній раз був з батьком на ярмаркові в Кролевці незадовго перед смертю матері. Будучи учнем Воронізької семирічки, я декілька разів їздив потягом у Кролевець за розшуками паперу та книжок, потрібних для шкільного навчання. Книгарня в Кролевці знаходилась у вуличці з південної сторони базарного майдану, тому я знав цей майдан, який мав не менше з півкілометра квадратної площі.

Від берега річки Свидні, в напрямку півдня, майдан був біля кілометра довгий, а між східними і західними будівлями Кролевця, майдан був більше пів кілометра широкий. Менше четвертини майдану, в південно-західньому розі — це міський сад з старими деревами, літнім театром та коном для музикантів і танцюристів. Понад берегом Свидні стояло декілька рядів менших і більших дерев'яних крамниць, в більшості призначених на винайм для ярмаркування приїжджим купцям. Три чверті східньої сторони майдану широка полоса між дерев'яними крамницями і садом, утримувалась чисто і використовувалась для постою підвід. Східня та південна сторони майдану були забудовані переважно двохповерховими цегляними будинками, що використовувались купцями під крамниці. Половина західньої сторони майдану, приблизно на довжину саду, була забудована густо одноповерховими дерев'яними будинками і там були скупчені кролевецькі жиди-хазари.

Друга половина західньої сторони майдану до Глухівського шляху була забудована трьох — та чотирьохповерховими кам'яницями і тут мешкала міська аристократія та багатії. Північна сторона майдану впиралась в болото річки Свидні, але яка вона, ця річка і як гливке в ній болото — напевно сказати не можу. Знаю тільки з переказів, що кролевчани на Свидні, в кінці майдану, в кращі часи щорічно влаштовували качелі на льоді та ковзання на ковзанах.

Підїздити до Кролевця з нашого боку, тобто від Вороніжа, простіше і коротше так званим новим Путивельським шляхом. Але він бугристий і місцями дуже піщаний. Мостовщанською дорогою, до старого шляху, пісків трохи менше, але зате в болотистих рівчаках дорога не завжди вигідна. Пирощинська дорога не була краще Мостовщанської, але засновавши Білогривий хутір у Займі, її спершу розгалузили на дві вулиці, а, після проведення залізниці, спровадили через переїзд біля розїзду Брюловицького на новий шлях. Батько, і взагалі вороніжці, що постачали шостенців збіжжям та борошном, користувались обїздками лісами через село Грузьку та Оверкову греблю на Реті. Обїздками дорога довша кілометрів на п'ять, але за те тверда і рівніша.

До початку колективізації, якою б дорогою не їхати в базарний день ранком до Кролевця, чи перед полуднем вертатися з базару завжди був рух. А сьогодні, везучи на Лисій дрова, на піщаних буграх затратив не менше півгодини часу на відпочинки і ніхто мене не наздогнав. Виїхавши на високий переїзд залізниці, звідкіль добре видно Гончарівку над старим шляхом і вїзд від Пололова в Кролевець, не зауваживши на шляхові й дорозі жодного руху, мене взяв сумнів: який сьогодні день? Та як я не рахував, а сьогодні таки мала бути середа, а середа — базарний день в Кролевці, отже ніякого сумніву не може бути.

Вже сходило сонце. Ми з Лисою, відпочиваючи, через піски на бугрі біля хутора доїхали туди, де раніше мали свої господарства тітка Олена з синами. Звідтіль до Кролевця ми витратили не більше години часу. Але чому ні на дорозі

перед Кролевцем, ні на вулицях самого міста не видно жодної живої особи і не чути людського голосу десь з подвір'я?

Вимер Кролевець до ноги, чи що?

Так думаючи я виїхав з-поміж високих будинків і наткнувся на суцільну стіну бур'яну та реп'яхів, що поросли вище росту людини на базарному майдані. На продовженні вулиці протоптана людьми в бур'ян стежка. Але возом туди ніхто не їздив! Нема як переїхати на другу сторону майдану. Чим довше я дивився на цей бур'ян, ніби на молодий густий ліс, тим більше надходив до моєї свідомости страх про людоїдство та людський відчай перед голодовою смертю: Тікай, Грицю, закіль не пізно — затенькало в мене в душі. Куди? — зразу запрацював мізок. Завернути Лису на цю вулицю, якою ми приїхали — небезпечно. Можливо, що хтось ще живий зауважив як я проїхав у цьому напрямку і тепер чекає з якимось рожном за хвірткою, щоб Лису відібрати, а то й з мене холодцю наварити. Звернути мені на право та їхати мимо жидівську дільницю — найнебезпечніше. Але чи вуличками можна виїхати до залізниці і далі до Подолова — я напевно не знав. Тому я повернув Лису праворуч і, насторожившись та оглядаючись на всі сторони, поїхав до Глухівського шляху, щоб виїхати на Гончарівку. Сюди, хоч і довша дорога опустілим містом — подумав я — але дорогу напевно знаю. Цур йому з Кролевцем і з торгівлею золотом у чужинців. В обезлюдненому місті страшніше вдень ніж вночі в безлюдних хащах. В хащах людина певна, що звірина і гадюки, як не входили їм у дорогу — вступаються, а в обезлюдненому місті, мародери не пропустять нагоди, нападуть.

Десь на півдорозі до шляху, до мого слуху донеслось шарудіння в бур'яні і ніби людські голоси тихої розмови. Зупинивши Лису, я сховався в бур'ян на майдані і прислухався. Бур'яном в моєму напрямку наближались дві жінки, тихо розмовляючи між собою. Що до чого, думаю собі, Лису втрачу, але сам в цьому бур'яні зникну непомітно. Дві старші жінки, вийшовши стежкою з бур'яну і зауваживши залишену з возом дров серед дороги коняку,

здивувалися, мабуть, не менше, як я перелякався їхньої присутності. Вони, постоявши з хвилину на дорозі та перемовившись між собою пошепки, підійшли до мого воза, обійшли навколо та стали відходити. Здогадавшись, що від них мені лиха не треба сподіватися, я вийшов з бур'яну й гукнув до них:

— Я приїхав на базар, а базарів у Кролевці, здається, більше немає.

— Ні! Чому? — обізвались обидві жінки разом і, переглянувшись, посміхнулись. Базар у Кролевці все ще не перевівся, але його тільки випхали в глинище, за місто, а тут скоро й вовки, мабуть, заведуться — сказала вища, молодша жінка.

— Жидам тепер в Кролевці більше торгувати нічим, то й попродали свої будки кролевчанам на опалення а самі поїхали в Москву комісарювати. А кролевчани в слід за ними порозбігалися по всій ЕСЕСЕРІЇ, собі на погибель соціалізм будувати, от і маємо базар — показуючи на бур'ян добавила нижча, старша жінка.

Жінкам не тільки нікуди не спішилося, але їм, мабуть, хотілося виговоритися про людське горе та злидні, поскаржитися незнайомій людині на болі душі. Не розпитуючи в них, я дізнався де в Кролевці знаходиться “Торгсін” і які там порядки. Причина перенесення базару за місто на глинище мала бути у військовій потребі. З того боку саду, (в південно-східній частині) збудували вишку (вежу) для парашутистів. Необачний комсомолец, стрибнувши з неї з парашутом, заплутався у мотузках і зависнув. Його товариші не посміли зразу перерізувати мотузку. Докіль викликали когось з партійців — комсомольська душа побраталась Люципером. Мотузок вже другий рік, ніби з шибениці, наганяв кролевчанам жах, тому й будяки та бур'ян на майдані поросли, ніби ліс, щоб закрити срамоту від добрих людей.

Кролевець не вимер до ноги, як мені перше здалося. Населення зменшилось, то правда, але це не було причиною голодомору минулої зими. Коли чужинці відчинили “Торгсін” та спасли кролевчан, на мешканців

міста біда насунулась ще до голодомору. Кролевець — місто торгівлі та ремесла, а теперішній владі ні те ні друге не потрібне, а то й вороже. Торговці тепер для влади-спекулянти, ремісники — експлуататори. А воно колись кожний на свій хліб насущний трудився чесно і відверто. Кролевчани не злодії й не обманці, тому на них перших влада звернула свою неласку. Кролевчани першими були змушені покидати родини і дах над головою та розбігатися від свого роду, від землі, яка хоронить залишки поту, крові й кістки їхніх предків.

Не стало пряхам волокна — замовкли прядки, а пряжи були змушені йти на болото Реті торф сушити. Не стало ниток — ткачі, розібравши верстати, поїхали в світ-заочі шукати заробітку. Не стало рушників, скатертів та полотна — пралі приєднались до своїх сестер на торфо-розробці. Ковалям та ливарям не стало заліза та вугілля — вони опинилися на Донбасі. Кожум'якам, кравцям, чоботарям, бондарам, шорникам також не було до чого рук прикласти — вони також подались з Кролевця. Булочники, бубличники і так пекарі, сьогодні народ не придатний ні до чого. Таке говорили жінки, ніби читаючи мені лекцію з життя кролевчан.

— Їхав ти вулицею і думав, що там люди вимерли. Ні, ні там, ні на тій вулиці. Не без того, що й там дехто ноги витягнув, опухши. Але там з одного боку колись мешкали заможніші жида, а з другого боку заможніші кролевчани. Одні тепер у Москві комісарами, а другі, якщо їх не постріляли, то тепер у комісарів лакеями — пояснили мені жінки.

Про свою особисту біду жінки згадали тільки побіжно. Чоловік вищої і молодшої ще десь у березні поїхав у Москву по хліб, її син пішов на станцію зустрічати батька і не повернувся. Жінки підозрівають місцевих комсомольців, що це вони перестріли батька з сином, заарештували їх, а щоб не повертати речей, які батько віз з Москви родині, тримають їх ув'язнених без дозволу на побачення, або вивезли з Кролевця без права переписки. Надії на повернення чоловіка та сина жінки не втратили, (мені здавалось, що вони сестри, або мати й дочка) і оце

ходили на станцію та під “Торгсін” послухати новин та попитати за можливими свідками. На станції тепер скупчені не тільки крелевецькі новини, але й з цілої ЄСЕСЕРІЇ, як називали жінки Советський Союз. На станції крелевчани чекають вантажних і пасажирських потягів, щоб відїхати з Крелевця кудись за порятунком, і на станцію прибувають крелевчани вантажними і пасажирськими потягами з усіх кутків ЄСЕСЕРІЇ з порятунком і без порятунку для своїх родин, ще залишених у Крелевці.

Тим крелевчанам, що мають золото чи срібло та золоті або срібні вироби, як то: ложки, вилки, ножі, нашійні хрестики, кільця, сережки, царські медалі та ордени, срібні та золоті царські гроші, закордонну валюту, чи навіть царські облигації та векселі, спасіння від голоду в “Торгсіні”. Там хліб і всі товари та харчі досить дешеві. Тим же крелевчанам, що не мають ні срібла, ні золота, і які вже надію втратили, лежачи днями й ночами навпроти “Торгсіну” в бур’яні — найкращий вихід — це бути похованим перед тим, як хробаки розпічнуть точити їхнє тіло. Чужинці в “Торгсіні” смороду не люблять і міліція там за цим доглядає.

Жінки говорили про відому й не відому мені людську біду та злидні не тільки з людської слабости, щоб облегшити болі серця, але, мабуть, з якоїсь іншої причини. Вони мали досить часу, а я приїхав у Крелевець по ділу і мені треба продати дрова з воза, в “Торгсіні” замінити медалью на харчі та сіль, дати Лисій відпочинок та нагодувати її і, вже потім, повертатися до сестер перед смерканням. Я запропонував жінкам купити в мене дрова. Вони, правдоподібно, раніше були перекупками на базарі і зі свого навику не спитали скільки я за дрова бажаю, а самі запропонували десять карбованців. По воронізьких, базарних цінах — десять карбованців за мій віз дров — була дуже низька ціна, а в Крелевці, по переказах людей, хліб і сіль були дешевші ніж у Вороніжі. Тому з них я запросив півкілограма хліба або дві шклянки солі.

Е-е-е, хлопче — вимовили жінки одноразово. В Крелевці тепер у чужинецькому “Торгсіні” наш хліб та сіль,

а там потрібне золото, срібло та царські медалі, а не дрова — пожалілась старша і нижча жінка, тяжко зідхнувши.

Жінки не стали торгуватися зі мною за дрова, а ще попитавши звідкіль я, чому мене батько в таку пору року післав на базар з дровами і, отримавши моє пояснення про наше сирітство, мовчки відійшли від мене.

Я все ще не вирішив що мені робити з дровами: гукнути жінкам та взяти з них десятку, спробувати поїхати на базар на глинище, чи скинути їх у бур'ян. Та ось жінки повернулись з вулички і молодша та вища підійшла до мене й з сльозами в очах сказала:

— Я тільки на твоє сирітство зважаю, бо ти мені нагадав мою рідну дитину. Можливо й над моїм сином хтось змилується та спровадить до добрих людей. Вези вже свої дрова до нас, ми тобі й дві шклянки солі не пошкодуємо.

— Та й люди запевняють, що на станцію для “Торгсіну” цілий вагон солі привезли. Буде в людей, буде й у нас — добавила старша і нижча жінка.

Жінки були власницями чималого цегляного будинку на два поверхи і досить просторого двора, зразу за поворотом вулички. А, може, тільки там мешкали, з іншими самотніми жінками, бо, заїхавши на подвір'я я побачив багато дітей. Дітвора, побачивши мене з жінками, розбіглася хто куди і поховалася за спідниці матерів, що розвішували на протягнутому мотузкові між повіткою та старою яблунею в невеликому садкові попряну білизну. В самому садку, поза деревами, та в закутках подвір'я теж були діти. Жінки, що розвішували попряне, вітались з прибувшими жінками, кликавши їх по імені й по батькові.

Молодша та вища жінка допомогла мені скидати дрова в хлівець, а старша і нижча винесла мені вузлик солі, вагою мабуть більше кілограма, тобто більше ніж дві шклянки — більше ніж я запросив, і більше ніж вони були згодні. Благородним жінкам — кролевчанкам, оця згадка нехай залишається доброю пам'яттю для наших нащадків.

Об'їхавши берегом Свидні та вуличками і перевулками зарослий бур'яном майдан я опинився в самому південно-

східньому його розі і зразу зрозумів, що трапив туди, куди мені було потрібно. Зауваживши мою підводу з вулички, звідкіль я їхав Лисою до майдану, в бур'яні ніби в комашникові, заворушилося: діти різного віку, жінки, чоловіки (одні з них ще трималися на ногах, інші плазували) повиходили і повилазили з бур'яну та слідкували зором за мною та за міліціонером, який, зобачивши мене, також насторожився.

Зрозумівши, що я таки біля крамниці “Торгсіна”, і що в Кролевці не тільки люди не вимерли, але й влада існує та порядкує, я завернув Лису назад у вулицю, відпустив їй черезсідельника підкинув їй трави та, зав'язавши віжки за колесо, сховав сіль за пазуху й пішов розглядатися за самою крамницею “Торгсін”.

Крамниця “Торгсін” якраз і була на розі вулиці, звідкіль я виїхав, у великому, одноповерховому, цегляному будинкові, майже в самому південно-східньому кінці майдану. Кому цей будинок належав раніше, яка крамниця в ньому була перед “Торгсіном”? — моя пам'ять якось не запримітила. Від вулиці двоє або троє вікон від майдану були затулені зсередини віконницями або тільки забиті дошками. Вітрина крамниці, яка на ніч зачинялась згортаючою залізною занавіскою і потім замикалась зсередини замком, була майже вся заставлена буханцями хліба, консервами та пакунками різних виробів і харчів. У верхній частині вікна, на нитках та мотузках, звисали ковбаси та пакунки сиру.

Міліціонер, що проходився незарослою полосою між майданом та будинками і, мабуть, не допускав до крамниці “Торгсіну” тих, що були в бур'яні на майдані, мене не прогнав, коли я, упоравшись біля Лисої, вийшов на ту стежку і постояв декілька хвилин, спостерігаючи вхід до “Торгсіну”. Дві молоді жінки вийшли з “Торгсіну” з невеликими пакунками і, минувши мене швидко, звернули у вулицю. Дві інші нестарі жінки зайшли в “Торгсін” з другої сторони без будь-якої перевірки міліціонером. Міліціонер пройшов біля мене й подався у протилежний бік, я ж швиденько відчинив двері і увійшов у “Торгсін”.

Мені назустріч поспішив молодий, високий і

плечистий чолов'яга, але помахом руки із-за облявку його зупинив Пилип Іванович Бабак. Пилип, наш колишній сусід, мене, мабуть, зауважив через вікно, коли я стояв на вулиці. Він знав хто я та що в мене не могло бути наміру кражі чи грабунку.

— Я його знаю — сказав Пилип тому чолов'язі. — Ти щось маєш? — поспішив звернутися до мене.

Я висмикнув з-під паска ганчірку, розв'язав її і мовчки подав Пилипові медалью. Він, оглянувши з обох сторін, показав її своїм співпрацівникам, що були з ним за прилавком і повернув мені кажучи:

— Вона, мабуть, нічого не варта, але зайди в перші двері, як звернеш у вуличку, там чоловік оцінить її і видасть тобі папірець, коли вона має якусь вартість. З папірцем підеш потім ось за цю перегородку — показав він на залізну сітку, яка розділяла крамницю.

У відповідь на мою подяку Пилип тільки всміхнувся і якось винувато скулився, нічого не відповівши і навіть не запитавши: Ну, як там у нас на хуторі?

Окрім Пилипа за прилавком було ще три продавці, а в частині для клієнтів був той високий і плечистий чолов'яга та дві жінки, що зайшли поперед мене.

Перші двері, про які говорив Пилип, вели в той самий будинок і фактично за ту перегородку з залізної сітки, тільки між сіткою та входом була ще одна залізна сітка, що вузьким проходом вела до дощаного закапелка, в якому біля заграбованого віконця сидів чоловік в окулярах. Коли я наблизився до віконця, чоловік в окулярах поспішно підхопився з-над столу, над яким він щось розглядав крізь лінзу, і станув з боку віконця. Мою медалью, яку я поклав перед ним, не бравши у руки, оцінив як безвартісну.

— Бронза — сказав він. — Забирайся! — показав він пальцем на двері. Батькова медаля для крамниці чужинців хоч і була безвартісна, стала майже подарком крелєвчанок: за віз дров більше кілограма солі тримав мене у доброму настрої до кінця тижня.

У четвер, залишивши Лису під доглядом сестер відпочивати, я цілий день провів з хуторянською дітворою, що вешталася по межах за опуцьками, в дубині та дядьковій хвоїні за сиріжками, іншими грибами та

ягодами. У яркові я рвав щавель, в болоті шукав за корінцями рогози та осоки, надіючись зустрітись з тітчиними Орининими синами — Іваном та Михайлом, або з Варениковою Нюркою. Івана та Михайла між діворою не було, а Нюрка, зауваживши з віддала, чомусь мене обійшла.

У п'ятницю я заскородив ріллю, щоб не пересихала, та щоб мою присутністю на полі дати знати тітці Орині, що чекаю на її обіцянку. В суботу також цілий день провів на полі в чеканні на повідомлення від тітки Орини. Вже майже сутінком у мене виникла думка поїхати знову в Кролевець до крамниці “Торгсін”, не так з необхідности, як з цікавості довідатися, що може вартувати велика батькова медаля та обгорілий годинник. Лаштувати віз дров було пізно, та й потреби великої не було, маючи більше кілограма солі. У неділю раненько поїхав я прямо у вуличку під “Торгсін”. У неділю біля “Торгсін” завізнише і мені довелось з півгодини постояти в черзі до віконця, де чоловік в окулярах приймав у покупців речі — медалі чи що хто мав з дорогоцінностей.

Спершу я показав чоловікові в окулярах велику медалю і він, як і ту малу, не взявши навіть у руки, сказав: “бронза” — і повелів помахом руки забрати її з підвіконня. Натомість обгорілий годинник він майже вихопив у мене з рук і, не сказавши й слова, відчинив покришку, вибив маленьким молоточком циферблат з механізмом у смітницю, побризкав рамці якоюсь рідиною і, добре витерши їх ганчіркою, зважив та написав щось на папірцеві незрозумілими карлючками. Потім подав мені той папірець. З папірцем я зайшов у крамницю і мене той самий високий і плечистий чоловігя спровадив за сітчату перегородку, до подібного віконечка, при якому я отримав папірець за годинника. Біля цього віконечка сидів поважний і вгодований чоловік, який, не встаючи зо стільця, простягав у віконце руку за папірцями. Поставивши на них декілька печаток, тою самою протягнуною рукою поклав на підвіконник купони з великими надрукованими номерами. Кількість номерів на купонах, що їх чоловік поклав мені на підвіконник,

рівнялася 83-ом. Це означало, що срібний батьків годинник, що йому за вірну службу подарував сам московський цар-батюшка, для чужинців вартував 83 копійки. Мені жаль було втрачати батькової пам'ятки, але, як кажуть люди, цікавому й в церкві перепаде по потилиці.

Біля прилавка люди товпилися без черги. Чотири продавці за прилавком, з мокрими, від поту, спинами і спітнілими обличчями, вертілися справно і швидко. Між покупців мені пхатися не бажалось і поспішати було нікуди, тому я звіддала чекав, докіль звільниться від покупців Пилип. Потім підійшов до нього з моїми купонами. На питання Пилипа, що я бажаю купити, я сказав, що хліба та солі, але він без надуми порадив мені взяти дещо борошна.

— З борошна матимеш майже в два рази більше поживи ніж з печеного хліба — сказав він і швидкими рухами почав на кусневі паперу розраховувати.

Розрахувавши на папері, Пилип поклав переді мною на облавок буханець житнього хліба щось більше двох кілограмів, паперовий мішечок з сіллю приблизно такої ваги як і буханець хліба, паперовий мішечок з пшеничним борошном, всього зо два чи три кілограми та коробку німецьких сірників. Докіль я складав все це “багатство” в приготований заздалегідь мішок, Пилип, ще раз провіривши свій підрахунок, додав мені ще й другу коробку німецьких сірників.

Багаті і досвідчені покупці “Торгсіню”, для тих, що лежали та сиділи в бур'яні на колишньому базарному майдані навпроти крамниці, купували пакети сухарів чи щось до них подібного і потім, вийшовши з “Торгсіню”, розривали їх та і кидали в бур'ян. Я цього звичаю не знав, та й багатий такий не був. Тому “гнаним та голодним” кинув у бур'ян тільки коробку німецьких сірників.

“КАЗАВ ПАН — КОЖУХ ДАМ”, АЛЕ СИРОТУ ЙОГО СЛОВО НЕ НАГРІЛО

Перед прокладенням залізниці старий шлях з Новгород-Сіверського на Путивель через Пирогівку та Клишки і новий через Вороніж, сходились на греблі через Реть, північніше села Подолова і виминали сипучі піски на бугрі між Гатяковим хутором та Дулівкою. Я не знаю які причини плянувальників залізниці спровадили її на греблю шляху на Реті, але, проклавши залізницю греблею і спровадивши обидва шляхи через піщаний бугор між Гатяковим хутором та Дулівкою і потім через два високо насипані переїзди через залізницю, підїзд шляхом до Кролевця з цієї сторони, особливо літом був майже неможливим. Пересохлий пісок робився сипкий і колеса, вгрузнувши в нього по маточини, перетворювали воза у борону і тягар потрібно було розвантажувати та виносити через бугор на собі, або підпрягати припряжки з позичених коней.

Я точно не знаю хто судився з залізницею, але вона на якихось умовах зобов'язалася відтинок шляху між Гатяковим хутором та Дулівкою услати камінням. Першою перешкодою до здійснення упорядкування відтинку шляху була японська війна та заворушення 1905-го року. Другою — війна 1914-го року. “Свобода” більшовиків об'явила звільнення від “анексій і котрибуцій” і ті, що мусіли користуватися цим відтинком шляху влітку, обїздили його десятими дорогами.

Проголошення “свободи” я не пам'ятав а про наслідки її ще не встиг набути довіду.

У середу ранком Лиса через піщаний бугор, з моєю допомогою, перетягла навіть віз дров. Вертаючись з Кролевця я її напоїв у Реті, попас на березі та дав добре перепочити, і вона, пару разів зупинившись, витягнула воза на тверду дорогу. Сьогодні ранком з порожнім возом ми з

нею великого клопоту не мали. Їдучи назад з хлібом, мене брала нетерплячка якнайшвидше скоштувати чужинецького хліба. Тож поспішав до сестер, не напоївши Лисої в Реті і не давши їй відпочити. От ми й застрягли в піскові на бугрі. З короткими відпочинками, підпрягаючись до Лисої, ми таки порожній віз через бугор перетягнули. А зразу за бугром — розлоге болото і рівчак з нього вибігає з прозорою, свіжою водою. Над рівчаком поросла вільшина та верболіз. Я звернув туди Лису попасти, напоїти свіжою водою та в затінку відпочити. По деякому часі до нас з Лисою приєднались відпочивати Іван Антонович Родіонів зо своїм шуряком з хутора Дідівщини.

Іван з шуряком базарювали в Кролевці, принаймі так мені сказали, і більше цікавились мною та моїми справами ніж оповідали за себе. Іван знав, що Лиса має курдюка, а його шуряк ніби розумівся на конях і, оглянувши рот Лисої, висловив мені догану за недогляд.

Не дивишся належно за своєю кобилою, а що ти робитимеш, як поставиш її на сухий харч? Ти повинен був з ранньої весни до ветеринара її повести, або чистого березового дьогтю роздобути та на росяній траві пасти. А так тепер пропаде в тебе кобила — висловив він своє обурення. — Не вмєш ти господарювати, не в батька вдався.

Вислухавши моє виправдання щодо курдюка Лисої та довідавшись про заробітки в каменоломні на Крутишиному і моє бажання їхати туди возити каміння, Іванів шуряк, порадившись з Іваном, запропонував мені обмінятися кіньми.

— Мені однаково, сказав Іванів шур'як з жалем в голосі, якщо до жнив не ограбують мене за податки, то після жнив напевно. Не загонять до колгоспу, то запроторять на примусову працю. А Сірого доведеться збувати чи в колгосп віддавати. Моїм Сірим швидко не їздитимеш, але доїдеш напевно куди тобі потрібно. Гори ним не зрушиш, але воза тягтиме, не шкодуючи сили. Кажеш, що в каменоломні збираєшся на хліб насущний заробляти? Оце тобі й кінь для такої праці. Не сподобається тобі мій Сірий — скажеш Іванові і ми знов розміняємось.

Сірий кінь був нижчий і коротший ніж Лиса, опецькуватий, з густою, довгою гривною і дуже пушистим хвостом, без познаків обмуляння на плечах, а, головне для мене, не мав курдюка. Сірий був віком разів у два старший від Лисої, втягнутий в працю. Я, обдумавши все за і проти, запоручившись Івановою згодою бути посередником, згодився обміняти кінями з Івановим шуряком.

Майже тиждень я їздив Сірим у Терещинків ліс по кропиву, траву та дрова, утримуючи нагляд над моєю ріллею під посів гречки. Я припасовував Сірому хомут, сіделку та голоблі, а в неділю вирішив підїхати ближче до Васильківщини та піти розвідати в тітки Орини про обіцяну гречку на посів. Два тижні я не проспав десь у холодкові, але витратив їх майже без всякої користі, виглядаючи Василя Павловича з торбою гречки.

Ранок в кінці червня, чи це вже було на початку липня, добре не пригадую, був погідний, тихий з голосним відлунням над низько розісланим туманом над Ковалівським болотом. В неділю животи в хуторської дівчорі не повніші ніж в будень, але вона не поспішала “на пашу”, а разом з батьками, згідно звичаю, заради святої неділі, старанно вимивала обличчя, одягала чисті сорочки, святковий одяг та чекала на батьків коли вони справляться зі своїми обов’язками на господарстві. Потім помоляться Богові цілою родиною, що Бог послав поснідають і врешті батьки дозволять дівчорі займатися своїми справами. Виїхавши на “наш” високий залізничний переїзд і не зауваживши нікого з дівчорі в яркові, я не здивувався, але коли Вареникова Нюрка окликнула мене із-за куців біля криниці, я зразу зрозумів, що на Васильківщині для мене недобрі новини. Звернувши коня на круглий зїзд з переїзду до криниці та розпрігши Сірого, я пішов до Нюрки над протоку, де росла молода осока. Нюрка, обережно підриваючи осоку від кореня, висмоктувала з неї солодкуватий сік і відкусувала м’яку, білу частину. “Попасшись” деякий час вдвох корінцями осоки, ми посідали біля криниці й тоді Нюрка, з журбою в голосі запитала мене:

— Ти, мабуть, їхав до тітки Орини?

— Мені треба знати чи далі чекати на гречку. Я мушу їхати в каменоломню, там, кажуть, хліб дають і добре платять.

Нема чого тобі їхати до тітки — не відриваючи свого зору від бурхливого джерела криниці, сказала Нюрка. — Вона сказала мені, щоб я тобі переказала таке: Дядько Василь немає чим сіяти.

Посиділи ми з Нюркою над криницею, пожурились, що нам більше вже не ходити разом до школи та, можливо, вже й не побачимось, якщо я влаштуюсь працювати в каменоломні. Хуторянська дітвора, перекликуючись між собою, прийшла рвати щавель в ярк, а нам з Нюркою також потрібно було займатися вже не дитячими справами. Нюрчин батько, відбуваючи примусову працю зимою на торфо-розробці, простудився і лежав хворий. Старша сестра, Пронька, та мати обробляли землю і доглядали господарство. Під Нюрчиним наглядом був хворий батько, мала сестричка та обов'язки постачання щавлю і зелені для родини. Тому вона школу залишила, як тільки розпочалась весняна оранка.

Мені треба було все обдумати і належно підготувитися до праці в каменоломні. Надія на заробіток у колгоспі та на власний урожай гречки підвела, отже в каменоломні лиш надія.

— Два рази невдача, в третій раз мусить пощастити — побажала мені на відході щастя Нюрка.

Гашка з Варочкою не плачуть і не відмовляють мене від від'їзду на заробітки. Однак вони слідкують за кожним моїм рухом, водячи сумними очима і то не зважаючи на запевнення Петра Хомича та його дружини Лисавети, що до мого повороту, не далі як за тиждень, вони за ними доглядатимуть ніби за рідними дітьми. Я, малюючи найрожевішими фарбами нашу надію на мою працю в каменоломні, запевняю сестер у моїй щирості до них і пробую обдумати всі необхідності, що можуть трапитись мені під час праці та про речі, які мені будуть там потрібні. Для Сірого потрібне відро для води, а сестри позичать у Петра Хомича, щоб собі води принести. Мішків батько залишив досить, один взяв, щоб тримати запас овса, а

другий, щоб з нього годувати Сірого. Потрібна також коса, молоток, бабка та мантачка, щоб косити траву. Рептух для втримування запасу трави. Для себе взяв батьків чикмін, щоб було де сховатися від дощу та чим вкритися вночі. Мідний, мабуть ще прадідівський козачий казанок та дерев'яна ложка теж пригодяться для отримання і споживання їжі, якщо видаватимуть з кухні, а як даватимуть сухими харчами, то буде в чому зварити. Вузлики солі та ніж на всякий випадок я також взяв, а збережена більш ніж половина моєї третини буханця хліба з "Торгсіна", це запорука харчів на перший день праці.

Для справності воза перш за все мазниця з дьогтем та квачем, щоб в колесах втулки не витирались, щоб віз не скрипів і легше котився. Пара кінців мотузок, коли щось обірветься, обломиться або перетреться. Сокира необхідна затесати загвіздку, витесати голоблю чи вісь, якщо поломиться, та й з неї не погана зброя до оборони перед напасниками і звірами.

Перевіривши ще раз все приготоване на возі, перед заходом сонця я запряг Сірого до воза, попрощався з сестрами та Петром Хомичем і з Лисаветою та відїхав у напрямку каменоломні з розрахунком переночувати в Морозовському яркові.

Від Андроникового хутора до Крутишиного десь більше двадцяти кілометрів. Колись, за часів козацької столиці в Глухові, від Наддесення через цю околицю, в напрямку Глухова, були добре наїжджені дороги. Тепер вони частково позаростали лісом, частково їх поперекували ровами, розділивши козацькі наділи між царськими вислужниками, перекупщиками і так незаможними хуторянами, що осіли хуторами та одинокими господарствами між болотистими ярками і піщаними буграми з перелісками. Щоб виїхати на Глухівський шлях з хуторів понад Путивельським шляхом, треба добре знати лісові дороги та обїздки. Інакше можеш заїхати туди, звідкіль виїхав, проїздивши половину дня по ярках та перелісках. Звернувши зі шляху в напрямку Крутишиного — також дорога непевна.

Я два рази був з хуторянами в каменоломні, ще за

каменем для фундаменту школи. Будучи учнем у Вороніжі я мав друга Прищепу з хутора Гутки і одного разу був у нього на хуторі. Від Льонки Коваленка дорога додому мені вела через Крутишине, тому я був певний, що ранком в дорозі не заблуджу. І надія цього разу таки не підвела. В каменоломню я приїхав на самому початку робочого дня.

Переїхавши Есмань Крутишиною греблею на високий і піщаний правий берег, за кілометр відстані в напрямку її верхів'я, в дубовому лісі, надібав щось подібного до циганського табору. Довідавшись від дівчорі та цікавих старших жінок, що це табір вільнонайманих возіїв каменя з каменоломні та отримавши від них запевнення, що мені тут ніхто нічого лихого не вчинить, я склав під дубом свої достатки. Рядом стояв балаган чи будка з гілок, прикрита травою, біля якої стара бабуся гріла воду в чималому казанкові, можливо для вошопрудні чи прання одежі. Потім я поїхав у напрямку каменоломні.

По дорозі я зустрів підводи з навантаженим каменем. При вїзді в каменоломню чоловік, що стояв на дорозі, дав мені номер на залізній бляшці, не спитавши хто я і чого сюди заїхав. Той чоловік, що порядкував біля зложеного в кубометри каменя, також, не питаючи мене, показав звідки брати камінь. На вагах вагар спитав за номерком та моїм прізвищем і наказав, щоб у поворотній дорозі перед вантаженням заїхати на вагу з порожнім возом. Не будучи певним щодо спроможности Сірого, я перший віз не навантажував занадто, але другий і наступні лаштував так, щоб було біля чотирьох центнерів ваги.

В полудень ті, які першими розпочали вивозити камінь, не чекаючи на ляпання в дошку, що означало сигнал на обідню перерву, поспішили до табору і, повипрягавши коней, поспішно ставали в чергу перед дерев'яною будкою, що була приблизно на половині дороги від кар'єру до дощаних будинків харчівні та мешкань робітників. Випрягши Сірого та прив'язавши його в затінку дуба біля рептуха з травою, став і я в чергу. Ті, що стояли в мене спереду, подавали чоловікові, який сидів біля стола в будці, бляшані номерки та квитанції з ваги. Він щось на них відмічав і видавав різнокольорові

відривки з паперових ролюк з номерами. Подав і я свої квитанції та номерок. Чоловік, підрахувавши з квитанцій кількість вивезеного каміння, сказав, що я не виконав норми.

— Зарахуйте мені половину, чи що там мені належить — сказав я йому.

Чоловік біля стола, не повертаючись, щоб переконатись з ким має справу і не повертаючи моїх квитанцій та номерка, буркнув ніби сам до себе:

— Скажи нехай сам батько прийде до мене.

— В мене нема батька — відповів я йому.

— Ну, то скажи матері, чи хто там з тобою.

— Я тут сам.

— Ну, то почекай — махнув він рукою позад себе, все ще не повертаючись.

Я відійшов в сторону і зачекав докіль він полагодив останнього чоловіка, що підходив до нього, а потім нагадав мою присутність. Він, посунувши стілець від стола, обернувся, подивився на мене і побачив зовсім незнайомого хлопця.

— Ти звідкіль тут взявся? — запитав здивовано.

— Я приїхав з Андроникового хутора, сьогодні ранком.

— Про такий хутір я не чув — сказав сердито чоловік.

Я здогадався, що без протекції когось зі старших людей, чи знайомих цей чоловік не дозволить мені працювати в каменоломні. Я став йому підлещуватись, що, мовляв, я не якийсь там чужак в цих околицях, а Андроників хутір недалеко від Писаревичів, на Курдюмовці. Я знав Козленків і навіть один з них був одружений з нашою хуторянкою Савченківною. На Крутишиному, в млині, був мельником мій двоюрідний брат і його дружина також походила з навколишніх хуторів. Згадав чоловікові й про мого шкільного друга Прищепу з Гутки, але він мені не довіряв і тільки крутив головою.

— Скільки тобі років? — поцікавився він.

— П'ятнадцять — відповів я, не надумуючись.

— Років за два буде — сказав він, зморщивши лице ніби вкусивши кисле яблуко.

— Ні — заперечив я. — Мені таки п'ятнадцять в листопаді буде.

— Ти, хлопче, мабуть з собачих лапок зліплений, або кругло брехати з самого малку призвичаєний — не змінюючи кислої міни на обличчі, вертячи головою говорив чоловік. Потім запитав: — Хто тебе сюди спровадив? Хто тебе наймав?

— Приїхати сюди працювати порадив мені Микола Мітла — сказав я, маючи на думці зацікавити чоловіка кимось з моїх знайомих, — а номерок дав мені чоловік, що ранком стояв при в'їзді до каменоломні. Я його недавно бачив, он в тій буді — показав я на чоловіка, що вештався недалеко.

Вхопивши мої квитанції та номерок зі стола чоловік, що допитував мене, поспішив до того чоловіка на якого я йому вказав. Я поспішив за ним.

— Що він за один? — звернувся той, що мав мої квитанції до того, що дав мені жерстяний номерок ранком. Той чоловік, що давав номерок, не відповівши на питання, здвигнув плечима, розвів руки і пішов у буду, прирікши мене на чергову невдачу.

— Чоловік, що мав мої квитанції на вивіз каміння, порвав їх на дрібні клаптики і, підкинувши їх вгору, наказав мені, щоб я звідси забирався.

— Забирайся, хлопче туди, звідкіль приїхав, щоб я твого духу більше не відчував. За чужих дітей я відповідати не збираюсь, коли на моїй голові за своїх волосся триматись не бажає. Бач, потрібно мені ще й за дітей брати на себе відповідальність. Я за дорослих, як лиха година нагряне, не відхрищусь і не відмолюсь, хіба спасусь десь у чорта на сковороді, щоб не замерзати між самоїдами.

От і вийшло: тітка Орина порадила мені, напевно з доброзичливості до нашого сирітства та з недовір'я до колгоспу, залишити працю в колгоспі ім. Другої п'ятирічки. Микола порадив працю в каменоломні, без досвіду основ новозбудованого соціалістичного господарювання. А при соціалізмі — без опіки “дяді”, без підкупства, без підлабузництва, без хабаря — не обійтись. При соціалізмі, щоб було тепле слово, “дяді” треба кожух віддати.

В СОБАЧІЙ ТІЦЦІ БЕЗ ГРИЗНІ НЕ ОБХОДИТЬСЯ

Повертатись мені працювати в колгосп, проти виразної перестороги тітки Орини і, правдоподібно, проти бажання колгоспників, означало проти рожна голіруч перти. У каменоломні, через поспіх та нерозважність, чи, вірніше, через брак досвіду — не вийшло, а пробувати щастя два рази в одному місці також справа безнадійна. Витрачати кілька днів, підшукуючи якогось опікуна між вільнонайманими візниками і через нього полагодити з меншими начальниками мою присутність у каменоломні, потрібно, мабуть, з пару півлітрів горілки. А в мене немає грошей. Роздобути гроші на горілку — потрібні не менше два базарні дні. Розшукувати за опікуном — також втратиться день-два, чи, може, більше. А тепер уже час подумати про сіно Сірому на зиму. Не придбаю сіна, коли люди за нього дбають — залишусь з проблемою харчів не тільки для себе та сестер, але й корму для Сірого.

Декілька днів косив я в куцах траву на сіно біля Морозовщини та думав безнадійні думи. До жнив вже з голоду не помремо, а що дадуть нам жнива? На зиму нам потрібні не тільки харчі, але й одяг та взуття. А я — куди не повернуся — нічого в мене до ладу не виходить. Коли з ласки не дадуть, ніби каліці — працею та хистом нічого не зароблю.

Де шукати порятунку від злиднів і голодного та холодного марева наступної зими? Ніякої відповіді на це я не міг придумати.

Якось пізно ввечері, коли я повернувся з Морозовщини з возом сіна, прийшла до нас тітка Василина з проханням завезти Петрову дружину з дітьми, завтра на світанкові, на станцію Кролевець. Вона й взялася нас розважати та радити як нам пристосуватися до життя.

— За два-три тижні розпічнуться жнива — радила вона. Збиратимете колоски на стерні та дорогах. З миру по нитці — голому сорочка. Ви — діти, до вас чіплятися не

стануть. І судити по новому закону за розкрадання соціалістичної власности не посміють. Коли спіймають, то суд малолітніх судити не буде, а передасть вас під опіку сільради. Сільрада буде змушена примістити вас у колгоспі на патронат. Колгосп буде змушений годувати, одягати вас та забезпечити помешканням. Петро каже навіть, що вам було б найкраще, коли б вас затримав колгоспний об'їзник на колгоспному полі при збиранні кешків. Про вашу долю я вже писала Василеві та Олексієві. Можливо десь біля них вам місце знайдеться. Добре, що нещасну весну вижили. А до осені я напевно з моїми хлопцями заопікуємось вами — запевняла нас тітка Василина.

Тітка Василина прийшла до нас у сутінках, ніби крадькома і не забажала перебути до світанку, щоб я її підвіз, а пошкандибала своїми старечими ногами назад на Білогривий в комунарське приміщення гуртожитку. Своєю долею ніби не журилася, але нам радила щось зовсім незрозуміле і небезпечне.

Ану нас всіх, чи мене, або котрусь з сестер захопить колгоспний об'їзник і віддасть владі, щоб судила за розкрадання колгоспного майна. Вона запроторила б нас кудись у дитдім а не конче на патронат у колгосп, або хто зна куди?

Чому тітка Василина наштовхує нас на небезпеку та роз'єднання? Петро парторг хоч і невеликої сільради, але колгосп ім. Комінтерну має вісім відділів-бригад, крохмальний завод, велику ското-ферму, чималий гуртожиток та декілька хат розкуркулених хуторян, перевезених на головну садибу колгоспу. Для нас приміщення у колгоспі могло б знайтися, мені праці також в колгоспі не бракувало б, а Гашка вміє вже картоплю обгортати та полоти городину. Замість того, щоб заопікуватись дядьковими сиротами, Петро радить через матір, щоб ми колоски збирали та СВІ ДОМО СТАЛИ ЗЛОЧИНЦЯМИ.

Олексій, правдоподібно, все ще в школі червоних командирів, але Василь в армії вже сім чи вісім років. Осиротілими дядьковими дітьми міг би без труднощів заопікуватись та приписати на своє утримання.

У Миколи батько й мати є, а от дядько викликав його

до себе в радгосп і тепер Микола набуває фах, має харчові картки і зарплату. А чому наша рідна тітка зо своїми синами-комуністами та комісарами не бажає взяти нас під опіку? З тіткою Василюю та її синами щось не гаразд — не давала мені думка заснути до самого світанку.

Як тільки благословилося на світанок, я застріг Сірого і ще перед сходом сонця підїхав до Плясової Данилової хати.

В цій частині Білогривого хутора чотири брати Пляси зо своїми спільниками заплянували і поступово здійснювали будову осередку науки, добробуту та дозвілля хуторян. Потім, після ліквідації НЕПу, хотіли замаскувати свою діяльність комуною з голосною назвою імені Комуністичного Інтернаціоналу. Хоч самих братів Плясів та їх активніших спільників на хуторі, а можливо й живих на цьому світі, вже не було, але перебудова плясівської “дрібнобуржуазної” ідеї на соціалістичну не припинилася. До школи, з декількох хуторянських хат, добудували три клясні кімнати та гуртожиток для вчителів. З чотирирічної школи зробили семирічну. Між вулицею та крохмальним заводом і комунарським двохповерховим гуртожитком, де були братів Плясів двори та городи, поставили ряд хат розкуркулених селян та тих, які влада відібрала від хуторян за непомірні податки. Між заводом та залізницею поставлено три чи чотири стодоли багатших хуторян для колгоспного току, а зі столів та дворів бідніших збудовано стайню для коней, корівник, свинарник та птахоферму. Біля хат братів Плясів не залишили навіть огорожі квітників, а з самих хат поробили трьохквартирні приміщення для колгоспного активу, ударників та комсомольсько-партійного зброду, що влада прислала на хутір керувати соціалістичною перебудовою сільського господарства.

Данилова хата, як і хати інших братів, мала дві звичайні хуторянські кімнати, з піччю у прихожій та грубою у світлиці, сіни й через сіни комору для тримання зимового одягу, запасів пшона, крупів, бодні з салом та дрібних господарських речей щоденного вжитку. Тепер в коморі правдоподібно мешкала ціла сім'я якогось колгоспника-ударника, бо в стіні від вулиці була прорубана

дірка і вставлене вікно зі світлиці, на місце якого вставлено двері. Через вибиту чи вийняту з рами шибу, з колишньої Данилової комори стирчала бляшана труба від буржуйки чи звичайної бочки, пристосованої для ogrівання та варення їжі, так званої душоґрійки. (Буржуйка — звичайна невелика чугунна пічка вилита в ливарні. Душоґрійка — залізна бочка з дірками для труби та викидання палива).

Хто мешкав в Даниловій прихожій — мене не цікавило. А в світлиці раніше мешкав рахівник колгоспу, Яфет, з родиною, а після його смерті Петро з Яфетовою дружиною, його синами та, правдоподібно, тіткою Василюю.

Минулої ночі тітка Василина правдоподібно також не спала, але з іншої причини ніж я. Тільки вона зауважила мене на вулиці, навпроти Данилової хати, зразу стала поспішно виносити вузлики і укладати в задкові воза. Зрозумівши, що тітці чомусь спіщиться, я пішов за нею в хату, але вона, приклавши пальця до своїх губ, дала мені до зрозуміння, щоб я не обзивався.

— Не обзивайся — сказала вона, вкладаючи третій вузол з подушками чи одягом на воза — за стіною сусіди можуть почути твою присутність і зробити сполох. А дитину бери обережно, щоб не збудити, а, якщо проснеться і спробує кричати, затули рот рукою.

Два хлопчики, повбирані в штанці та сорочки, спали спокійно ранішнім сном рядком на голому дерев'яному полові і тільки мали невеличкі ганчірки під головами замість подушок. Одному з хлопчиків мабуть було років два з лишком, а другому рік або дещо більше. Діти, мабуть, з вечора довго не спали, бо більший, якого я ніс, навіть рукою не ворухнув під час перенесення та вкладання на возі. Не вспів я витягнути своїх рук з-під тіла хлопчика, як тітка Василина закивала на мене руками, щоб я скорше відїздив, а сама, чомусь, взялася, перекладати вузли в передок воза, а дітей в задок.

Тітчин поспіх та обережність, мене спершу не навели на думку про втечу тітки з хутора, бо вона говорила, що треба невістку з дітьми відвезти на станцію в Кролевці. Але коли, доїхавши до роздоріжжя, тітка Василина наказала звернути під залізничний міст, я здивувався. Я хотів було

запитати чому вона хоче їхати довшою об'їздкою, коли їй спішно на станцію. Вона, одначе, випередила мене й сказала:

— Поїдемо через Тарасівку, так треба.

— Відсутність тіткиної невістки — матері двох хлопчиків, та Петра я обґрунтовував можливістю їхньої ночівлі в Кролевіці, щоб забезпечити місце в черзі за квитками на потяг. Але розпорядження тітки звернути під залізничний міст, щоб їхати через Тарасівку, бо так треба, зовсім збили мене з пантелику.

Тітка кудись спішить, але чому тоді бажає їхати до станції об'їздом куди дорога в два рази довша? Тітка не везе дітей до матері на станцію в Кролевець — подумав я переконливо — але куди й для чого? Хіба до дочки Ольги в Грузьку? То чому мені вчора сказала неправду?

Між залізницею та Бруховецьким хутором з березняка вийшла молодиця чи, навіть, дівка і, не сказавши жодного слова, стала йти рядом з возом та з тіткою переморгуватись. На матір хлопчиків вона ніби не подібна, бо виглядає дуже свіжо й молодо. Невелика на зріст, чорнява, кирпоноса і дуже вузлувата грудьми та задом. Хуторянки, які вигодували грудьми двоє дітей, мають їх обвислими, а в цієї груди — ніби два рожки стирчать під кохтинкою.

Поява цієї молодиці чи дівки біля мого воза викликала в мене не тільки думки та сумнів до правдивості тітчиних слів, але й острах.

А що коли тітка, без згоди Петра, або його дружини, хоче позбутися дітей або, в спілці з котримсь з них, викрадає їх? Як мені поводитися, якщо буде погоня за нами? Зрозумівши, що моє положення може бути зовсім не рожеве, та щоб позбутися скорше тіткиної спільниці, я віддав віжки тітці а сам вдавав, що потребую відійти в березину по потребі. І став іти назирця за возом.

Тітка, закинувши віжки за один з вузлів в передку воза, звисла обидві ноги на цю сторону воза з якої йшла вузлувата молодиця і розговорилася з нею. Від їхнього говору, або вже час був вставати дітям, вони, прокинувшись, почали голосно плакати. Вузлувата молодиця присіла біля них на воза і дещо їх заспокоїла.

Тітка, взявши віжки, погнала Сірого швидше та, проїхавши з півкілометра, спрямувала Сірого на мало вживану польову дорогу між лацом вже пополовілого жита та порослого полином, заячим холодком та зрідка високими будяками, облогом. Вїхавши в долинку і переконавшись, що нас зо шляху вже не видно, тітка зупинила коня і вдвох з молодицею заходились порядкувати біля дітей, змінити їм підмочений під час сну одяг. Обидва хлопчики не виморені голодом, але, мабуть, не годовані перед сном і дещо розпечені, бо розрепетувалися ніби недорізані поросята і більший, перекикуючи меншого, безнастанно кричав:

— Я моні хочу! Ма-мо-о-о-о, я їсти хо-о-о-чу!

Що робилось на моєму возі та куди ми їдемо давно не їждженою польовою дорогою — мені не тільки не бажалось питати в тітки Васиlines, але й думати про це. Діти могли бути цієї вузлуватої молодиці і, правдоподібно, вдови по Яфетові. А, можливо, вона була тільки нянька для Петрових дітей від попередніх жінок. Як воно не є з цими дітьми та молодицею, але мені треба вважати. Тому я, відійшовши дещо від воза, почав стежити шлях.

Сонце вже підбилось височенько, але не дуже пригрівало, час від часу заслонюючись лахматими хмарками, що їх наносив північно-східній поривистий і з прохолодою вітерець. Шляхом ніхто не йшов і не їхав. Північніше Бруховецького хутора колгоспники боронували чорний пар чи посіяну гречку, із-за невисоких кущів житнього лану видно було завивані вітром закрутні пилу. Упоравшись з дітьми і спровадивши Сірого на дорогу, тітка Василина, залишивши молодицю біля дітей на возі, почекала на мене. Показуючи рукою лан жита, ніби я його не зауважив, звернула мою увагу:

— Ти бач, Грицю, на піщаному ґрунті, та, мабуть, рано посіяне жито вже налилось. Допоможи мені навибирати спіліших колосків. Не отримавши моєї згоди, лівою рукою взяла кінець запаски а правою почала швидко зривати колоски.

— Заїдемо в ліс, там повиминаємо та, можливо, хоч жованим житом заспокоїмо дітей, а то ще похворіють від

крику. Та й тобі жменею чи двома не зашкодило б підживитись. Ти напевно сьогодні без сніданку, а нам дорога далека — говорила тітка, не перестаючи вибирати спіліші колоски над дорогою та рвати їх.

— Добре, якщо це жито якогось одноосібника. А якщо колгоспне? — сказав я тітці.

— Ну то й що? — глядячи за колосками сказала тітка.

— Коли на колгоспному спіймає нас об'їзник — перш за все в нас коня з возом забере...

— Нам з тобою, Грищо, як голим та святим — розбій не страшний — не дала мені докінчити пояснення про те, що ми можемо залишитися з дітьми на півдорозі. — Моє господарство, сини — комісари перевели, а твого батька комісари й життя позбавили. Маєш можливість чимось сьогодні підживитися — підживись і помовкуй, не роздумуючи чиє воно — повчила мене тітка і, оглянувшись на всі боки, поспішила за підводою, що була під лісом.

Всівшись на возі, тітка відв'язала запаску з колосками і показала молодиці як виминати зерно та очищати його з полови, а сама прямувала Сірого майже непомітними лісовими дорогами, аж ми виїхали до притоки Реті — Ретику і зупинилися на відпочинок. Напоївши в Ретику коня я став прив'язувати його для годівлі, але тітка гукнула від річки щоб запрягав Сірого та їхав у тому напрямку куди вони пішли з молодницею та дітьми.

В лісі, між Грузькою та Бистриком, я знав добре дороги та стежки з походеньків до Маньки в Бистрик та з роз'їздів на Зойці перед материною смертю. Коли тітка сказала, щоб я їхав за нею я, не запрягаючи Сірого, пішов до неї за поясненнями:

— Тудюю я не знаю де ми виїдемо. Нам потрібно їхати за течією річки до греблі на Ретику і звідтіль на Красну греблю на Реті і Глухівським шляхом до Кролевця. А ні, то треба вернутися до Грузької, а звідтіль через Яцикову греблю на Реті — вияснив я тітці Васи́ліні.

— А хіба я тобі вчора не говорила, що ми перше мусимо заїхати в село Локню, там залишити дітей у родичів (як було ім'я цієї вузловатої молодиці — нової Петрової дружини, мені не запам'яталося) і, можливо, я

там залишусь. А завтра ранком ти її відвезеш на станцію в Кролевець — знову сказала мені неправду тітка Василина.

Ретик ми переїхали вбхід вище ставу, де ми напували коня й самі освіжились хоч і теплою, але приємною, чистою водою. Село Бистрик ми обминули ліською дорогою та виїхали на широкий шлях і звернули на південь, тобто круто праворуч від нашого дотеперішнього напрямку. Проїхавши з годину, звернули знову праворуч на польову дорогу, що була дуже покрученою, обминаючи обривисті й глибокі яри та балки і десь, приблизно о третій чи, навіть, четвертій годині по полудні, несподівано перед моїм зором, в розлогій низині яру, виникло село Локня. Тітка Василина з молодицею, побачивши перед собою село, оживилися і стали будити дітей, які, перевтомлені їздою та плачем за їжею, заколисані рухом воза спали вже годин зо три. Діти, як і всякі зголоднілі та обмежені у чомусь діти, зразу зчинили вереск, вимагаючи моні (молока), папи (хліба), ди (води). Більшому хлопчикові забажалось чомусь злізти з воза та доти не задовольнився аж мати взяла його та стала нести на руках. Мені аж лячно стало, що дитина може від крику лопнути, як, було, лякали нас малими: “Не кричи надто, а то лопнеш”.

На руках молодиці хлопчик дещо заспокоївся від материної ласки чи, може, від материної обіцянки, що в дяді є корова, молоко і харчі.

— Мій маленький, мій солоденький — голубила молодиця старшого хлопчика. — Мама дасть тобі ням, ням (їжи), дядя має му-у-у- (корову), мама дасть тобі моні. Ще трішки потерпи і ми вже будемо дома. Мама тобі головку поміє. Мама тобі... — обіцяла молодиця синові, мабуть, золоті гори й поспішила звернути у першу вуличку, як ми тільки вїхали в село. Я провадив Сірого вслід за молодицею, не питаючи в тітки куди їхати. Третій чи четвертий двір у вуличці стояв з навстіж розчиненими воротами. Молодиця увійшла в нього, я також туди скерував коня і, вїхавши на середину подвір'я, поспішив розпрягати Сірого, бо вже був давно час нагодувати його як слід та дати йому відпочинок. В мене випорожнілі кишки вже давно перестали “грати марш” (гуркотіли після

наповнення їх водою з Ретика), але я вже до такого стану звик, а Сірій таки в мене все ще в “гостях” і до таких довгих “переходів”, мабуть, не призвичаєний.

Тітка Василина, також не чекаючи запрошення ново нажитих родичів, забрала меншого хлопчика на руки й поспішила в хату. Як тільки молодиця з хлопчиком зайшла туди, в хаті зчинився крик та голосіння. Я подумав, що це родичі вітають її з radoщами і продовжував поратись біля Сірого. Вже стягував з нього хомут, як прибігла перелякана тітка Василина й наказала негайно покинути подвір'я.

— Запрягай, Грищю, коня та тікай скорше з села — каже мені перелякана тітка. Невістка зарубала сокрикою свекра і міліція може тут бути кожної хвилини то, чого доброго, ще й тебе з конем затримають.

Не відповідаючи на мої питання, чи почекати на неї за селом, приїхати за нею пізніше, чи що мені взагалі робити в незнаному селі, тітка повторює:

— Як знаєш. Як знаєш. Запрягай і втікай з села якнайскоріше — тягне Сірого між голоблі, підтягує черезсідельника перед тим як я засупонив хомут. Я закинув віз, щоб завернутися на подвір'ї, а вона побігла в хату. Виїхавши за ворота, я спохватився, що тітчині вузли все ще на возі. Я залишив Сірого на вулиці та викликав тітку, постукавши у вікно:

— Ваші вузли на возі, що з ними робити? — запитав я тітку як вона показалася в сінешних дверях.

— Поскидай їх біля воріт — сказала вона і повернулася в хату.

Не так з переляку, як з поспіху тітки Василини, я не звернув у ту сторону вулички звідкіль ми приїхали, а поїхав в протилежну сторону. Зрозумівши свою помилку, в мене не вистачило відваги завернути коня та проїхати вулицею повз двір, де я надіявся мати відпочинок та харчі, а наткнувся на страшну трагедію. Вуличка виявилась не довгою і я скоро виїхав у поле, над яр з пологими берегами, в якому на дні “паслися” діти на опуцьках чи збирали щавель матерям на борщ. Я гукнув до них з берега чи цією дорогою зможу виїхати до Бистрика. Старші між ними кричали, що не знають а малеча, ніби горобці,

здогадавшись, що я не з їхнього села чоловік, чкурнули в дальший кінець яру. Спускатись у яр та розпитувати докладніше у старших дітей було безнадійно — вони також можуть прийняти мене за мародера і втікти чи, навіть, зчинити сполох в селі. Отже поїхав я далі — куди щастя та дорога виведе.

Проїхавши з кілометр від села я зустрівся зі старшою молодницею, що несла на плечах в'язанку дров і кошик з грибами чи ягодами з лісу, прикритий травою. Молодиця не побоялася покласти в'язанку дров на мій віз, щоб дещо відпочити, попитати хто я й звідкіль їду та розповіла мені докладно дорогу в напрямку Бистрика.

— Їдь ще з гоню — показувала рукою молодиця в ту сторону що я їхав. Не доїздивши до лісу, в балці, зверни на ліво і доїдеш до яру. Дорога далі піде понад яром а ти спустиш у яр і ним виїдеш до іншої дороги та повернеш знову ліворуч і так доїдеш до битої дороги та звернеш на ній праворуч і вона тебе доведе до Бистрика.

Молодиця ще пожурилася теперішньою загально людською бідною та трагедією, що трапилась у їхньому селі.

— Невістку не можна обвинувачувати, журилась молодиця, бо свої голодні діти ближче до серця. І свекра не можна обвинувачувати, що сидів, нічого не допомагаючи. Бо йому, бідному, під сонцем святим місця не було. Боже, Боже, який тепер настав жорстокий світ і чим воно це все закінчиться — сказала вона, взявши в'язку дров на плече й пішла в напрямку села.

До яру було більше кілометра дороги та яром проїхав з кілометр, а йому й кінця ще не видно. Хмари густіше заступили сонце на небосхилі, до вечора залишалось годин три-чотири. Чи зможу я до смерку доїхати до Реті, щоб там, на лузі, попасти Сірого та перебути до світанку? Мені це видалось неможливим і я надумав у цьому ярові попасти Сірого, щоб підготувити його до нічної поїздки — якщо не додому то, принаймі, в околицю лісу Грузької або Тарасівки.

Яром пробігав тоненький струмок води і Сірий став з нього пити.

— Почекай, — промовив я до Сірого, відтягаючи його від рівчака. — Налижешся води з глиною, глина затвердіє в шлункові і ти мене й домів не доведеш. Ось викопаю копанку, назбирається в ній вода, відстоїться і тоді вже нап'єшся досхочу.

Прив'язавши Сірого за віжки щоб він не досягав рівчака, я вигріб руками продовгасту копаночку та, наліпивши гребельку біля неї, приліг на траві полежати закіль назбирається та відстоїться досить води для Сірого. Та за хвилину мене знайшли комашки і позалазили під одержу. Повиганявши комашок та роздивившись, що я зупинився біля чималого комашника, я відтягнув дещо воза і ліг на ньому горілиць, щоб не задрімати докіль назбирається води в копаночці. Але, не знаючи коли, я заснув та проспав, мабуть, годин зо дві. Аж збудили мене буйні краплини дощу з чорної хмари, що нависла майже над самими берегами яру. Де я і чому тут знайшовся — опам'ятався зразу, але все не міг здогадатися чи це вечір чи вже ранок. Дощ став згущуватись і роздумувати було недотепно, треба було чим скорше запрягати коня та втікати кудись під захист стріхи. В мене, крім сорочки, штанів та кашкета, не було навіть мішка, щоб ним накритися від дощу.

В копаночці чистої і смачної води назбиралось досить для Сірого і він, після сочистої та буйної трави в ярові, смачно напився досхочу, подаючи мені надію, що не поліниться дотягнути воза зі мною через ніч до Хомишиної хати.

Виїхав я з яру і дощ ніби ущух. Доїхав до дороги і звернув на неї праворуч, як говорила мені молодиця. Дощ розпадався ніби з порваного решета. Я зв'язав два снопки сіна і вкрив ним плечі. Але вони — дуже мала охорона перед зливним дощем і я, зіщулений, сидів на возі, не звертаючи уваги на час і віддаль проїханої дороги. Дощ знову ущух, хмари звільнили латками небо і на ньому заблистіли зірки — певна познака, що вже настав вечір. Викрутивши сорочку та штани, не відстаючи від воза, одягнувся і деякий час від холодного полотна здригався

всім тілом, докіль воно нагрілось від мого тіла, а потім зігріло й мене.

Ще за годину я підїхав до людських осель але жодній з них не світилося, не було чути людського голосу та не чути жодних звуків худоби чи гавкання собак. Підїхавши до перехрестя, по напів зруйнованій церкві я розпізнав село Бистрик і спершу зрадів, що я таки не зблудив. Я таки думав постукати до якоїсь хати, щоб добрі люди пустили переночувати. Доїхав я до вулички, де мені треба було звертати мимо двір Івашини та пригадав останнє побачення з моєю сестрою Манькою минулої провесни. В моїх ніздрах відчувся її передсмертний сморід. Я розплакався і перший раз за цілий день подорожі погнав Сірого тюпцем від Івашиного двору і з Бистрика.

Бистрик, після смерти моєї найстаршої і милої сестри, відчувався мені не тільки ворожий, але й страшний та ненависний. Бистричани-комнезами не зжалілися й над моєю дитячою любов'ю — чорноокою і завжди мило усміхненою Козівною Анюткою і запроторили її з батьками в товарові залізничні вагони на станції в Кролевці, щоб завезти їх на загибель у сніжні простори московської займанщини. Сірий не противився моєму настроєві та бажанню чим скорше залишити Бистрик і біг до лісу.

В лісі до надоїдливого дощу добавилися ще й подихи вітру, що струшували охолоджені краплини води з дерев. Струшувана вітром з дерев вода була досить холодною і я не міг нагрітися ні скулившись на возі, ні тюпаючи біля нього. І так, перемоклий, озяблий добрався до греблі на Ретику й звернув Сірого у підташя млина. Млин був не тільки обезлюднений, але, мабуть, давно не вживаний. Викрутивши знову одяг, дещо зігрівся. Розглянувшись докладніше та переконавшись, що не тільки в млині, але й в будинкові за греблею над ставком нікого не видно й не чути, я запряг Сірого та пустив на віжках пастися на галявині біля ставка. Сам я навибирав дещо сухішого сіна на возі, скулився на ньому і проспав до світанку. І тільки перед полуднем другого дня, виголоджений і все ще не зігрітий, бо, на моє нещастя, день був вітряний, хмарний та з перелетними дрібними дощами, на велику радість

сестрам вернувся до них. До тітки Василяни їхав хоч не з великою надією, але таки з рожевими думками, а вернувся майже хворий і був змушений пару днів відлежати в ліжкові.

Мізерія моєї поїздки з тіткою Василюю в село Локню, її обман що до цілі й часу тривання подорожі, сталися ще на початку самої “зав’язки” мізерного соціалістичного перетворення людського життя на злидні, терор та масову змору. В селі Локні один з заможніших її господарів, як і мільйони інших моїх земляків, був визначений комнезамом на знищення на далекій півночі. В того чоловіка був у бригаді старший син і, щоб хоронитися перед комнезамами та владою, пристав до них спершу в СОЗ, а згодом у колгосп. Була в того чоловіка чорноока, проворна та мила дочка і коли настав час арешту батьків та доставлення їх на “харч” північний потворі, чорнява дочка спершу сховалася до зколективізованого брата, а потім найнялася наймичкою до новітніх дворян-будівничих світлого майбутнього, що мало довести до вершка досконалости — комунізму.

Новітні дворяни переважно були хозарського походження, бо “біблія”, по якій будувалось “світле майбутнє”, належала їхньому одноплеменнові — Марксу, і вони її найкраще розуміли та пристосували до тієї будови, того “світлого майбутнього”. В містечку Ярославці, Глухівського району, згідно згадуваного вище пляну, будувалась одна з тисячі сорока машино-тракторна станція. Для обліку господарства машино-тракторної станції в Ярославці був призначений старший віком, але спритний колишній кролевецький скупщик збіжжя, на прізвище Яфет.

Яфет в Кролевці мав Хайку чи Сару за дружину, а в Ярославці сподобав собі чорнооку наймичку одного з його одноплеменників і прижив їй дитину. Дитина вдалась хлопчиком і в Яфета серце відвернулось від кролевецької дружини. Привернулось воно до молоді, чорноокої наймички з милим і здоровим сином. От він і оформив з нею шлюб у відповідній установі. Чорноока й молода нова Яфетова дружина. через рік повила й другого сина, але в

цей час пляни будови “світлого майбутнього” дещо змінилися — ярославську МТС з’єднали з глухівською, а Яфета призначили рахівником у білогривський колгосп ім. Комінтерна.

Білогривчани не тільки розпізнали Яфета, як свого доброго базарного посередника, але й шепнули Хайці в Кролевці про Яфетову нову родину. Парторг Білогривської партійної організації, до якої став і Яфет належати, Петро Кирилович Воронець, зацікавився Яфетовою молодого дружиною.

Яфет не першої молодости а чорнобрива та молода колишня наймичка не перша його дружина. Петро Кирилович, також вже вислужений партієць і батько дітей Олени Жуківни й Орини Сущенківни, з якими він був зареєстрований, як і Яфет, у відповідній радянській установі та ще декількох не реєстрованих на нього байстрюків на Білогривому хуторі. Тож не було чому дивуватись. Петро помилювався б чорноокою та молодого Яфетовою дружиною не більше року та й залишив би йому її, можливо ще й з прибутком. Але Яфет, хоч і правовірний комуніст, зі своїм безпосереднім зверхником — гоєм, не забажав ділити чорноокої та молодого дружини. Знайшовши відповідного мотузка, прийшов завчасу в контору колгоспу, виліз на стіл, зняв зо стіни “ікону” “сонценосного і любимого” вождя і, поставивши її обережно на столі, сам завіє на тому цв’яхові, на якому перед тим висіла “ікона”.

Яфета, ще теплого, зняли з цв’яха, а “ікону” обережно повісили на попереднє місце. Парторганізація Білогривого взяла на свій кошт всі витрати на музику, домовину, траурні плакати та лозунги, транспорт домовини на вічний спочинок, де насліддя Абраама, Ісака та Якова спочиває на кролевецькому окремому кладовищі. Делегації партійних і радянських представників прибули для вшанування пам’яті відданого сина партії та народу і для виголошення промов у честь передбачливого, мудрого і сонценосного вождя і учителя і так далі і тому подібне.

Найближчий зверхник, найщиріший партійний друг — Петро Кирилович — запікувався чорноокою і молодого вдовою вірного товариша Яфета та його синами-

сиротами, оформив шлюб в радянській установі, що називалася ЗАГС і переселився до чорноокої і молодій вдови в половину Плясової Данилової хати.

Коротше кажучи, за винятком деяких витрат парторганізації, що в свою чергу мусив заплатити колгосп за рахунок колгоспників, та сільрада, за рахунок податку з колгоспників, Яфетова смерть шкоди нікому не вчинила.

Так ні!

Яфетові рідні та одноплемінники зїхались з усіх кінців Совдепії, посідали кадишем (на похоронних молитвах) стільки днів, скільки вимагалось Талмудом, і вирішили звернутись до тих органів влади, що стоять на сторожі “революційної моралі та пролетарської чистоти”.

Органи, куди звернулися Яфетові родичі та одноплемінники, нема ні для кого таємниці, насичені також Яфетовими родичами та одноплемінниками і вони, не витрачаючи багато зусилля та часу на розслідування, прийшли до переконання, що вина за Яфетову смерть лежить якраз на його чорноокої і молодій дружині та її любовникові Петрові Кириловичові Воронцеві, а обоє вони куркульсько-експлуататорського соціального походження, кар’єристи, морально розкладений елемент ну й, звичайно, зловіщі вороги вождя, партії та народу. Людині з такою біографією, під сонцем “сонценосної” сучки з Кремля, місця більше мати не дозволяється. І людину переселяють у кращому випадку туди, де білі ночі і такі ж ведмеді. А в гіршому — на лоно Авраама, Ісака та Якова.

Яфетові родичі та одноплемінники, у партії та в тих органах, що наглядають за “революційною мораллю і пролетарською чистотою”, мали свою тічку, а Петрові однопумці, що носили “власть советов” на рожнах в революцію, ходили ще без “сонценосного”, “шаг вперед, два назад” в хахлів коней красти та комуни собі для теплого місця будувати, мали свою тічку. От коли між глухівськими Петровими однопумцями стало відомо про рішення Яфетових родичів та одноплемінців на крелевцькому кадиші, вони Петра негайно відкликали з партійної лінії на Білогривому та спрямували по військовій, в неозначеному напрямку.

Петро — старий більшовик, спритний конокрад і досвідчений учасник партійної гризні окремих тічок. Залишаючи у Білогривому чорнооку і молоду дружину з майбутнім нащадком та прибраними синами і стару матір, не був за них певний. Він не бажав позбутись останньої надії на можливого нащадка роду Воронців, (Петрові, якимось, не везло, законні і не законні його діти на Білогривому всі були дівчатками) а тому наказав матері невідкладно його чорнооку і молоду дружину випроводити за межі Глухівського району, а згодом перепроводити її за межі республіки в місто Путивель, який в той час все ще знаходився під адміністрацією Курської області, Російської Федерації і де Петрові спільники мали “вільніші руки”.

Чорноока і молода Петрова дружина ще не була добре підкована соціалізмом. За Яфетом їй було краще ніж кому-будь з колгоспниць-ударниць. За Петром іще покращало, а після Петра світ не мав зійтися клином. Тому вона не послухала свекрухи і продовжувала “жити та Бога хвалити” на Білогривому, аж докіль не прибули з Глухова “ангели хоронителі” тих органів, що доглядають за “революційною мораллю та пролетарською чистотою”. Обшукали помешкання чорноокої і молоді Петрової дружини, забрали “контреволюційні” речеві докази, як то гроші, картки на харчі, запас харчів, Петрову одягу і взагалі речі, що мали якусь вартість. Вони ж арештували чорнооку і молоду Петрову дружину. Але до Глухова від Білогривого дорога далека і непевна, “ангели хоронителі” побоялися заблудити вночі в лісі, або застрягти автомашиною в піскові. І вирішили перебути ніч на Білогривім.

В чорноокої і молоді Петрової дружини і колишньої Яфетової вдови, були ще й чорні брови, пружке, вузловате тіло і нахил до задоволення чоловіків. До того “ангели-хоронителі” не мали ясного розпорядження як поступити з Яфетовими нащадками, а тому чорноокої та молодій молодиці дозволили переночувати з дітьми в Даниловій хаті. З цього й скористала тітка Василина та найняла мене у

візники до залізничної станції в Кролевці, щоб заплутати слід на випадок погоні “ангелів-хоронителів”.

В селі Локні, на цей час розгорнулась друга частина людської мізерії — “світлого майбутнього”, яке мало допровадити до вершини комунізму, звідкіль дуже легко спихати і обриватися у провалля “преісподньої”.

Запроторений комнезамами заможній селянин села Локні — батько чорноокої і молоді тоді ще дівчини, а тепер вже молодиці і вдови, з дружиною чи з ким там його комнезами впіймали, доїхав у заграбованих вантажних вагонах до “випасу” білих ведмедів і, не сподобавши тамтешнього клімату, самочинно залишив “випас” чи ще що там мав залишати, чи навіть ще не доїхавши туди, з дірявого вагона виліз і, поскільки інакшого місця під сонцем для себе не уявляв, як село Локня, то й придибав туди до сина.

Син, хоч і був вже “свідомим” колгоспником, але батька, “заклятого ворога народу, партії і великого вождя”, владі не видав а, пристосувавши комору на житло, примістив його там і став чекати на затемнення “сонця” в Кремлі, або навіть на зміну “погоди”. Двадцятитисячні яничари, нишпоривши за “контрабандою”, чи як там вони оправдували грабунок селян, знайшли старого, зарослого сивою чуприною та бородою діда в коморі, але його було неможливо перетворити на “рибу чи м’ясо”, як пізніше й сам “сонценосний” підтвердив в одній зі своїх “мудрих” промов. Тому на “контреволюційного” діда не звернули уваги. Родина цього сивого діда була надто “миролюбна” то, не знайшовши багато “контрабанди” в “свідомого” колгоспника, двадцятитисячні яничари залишили навіть корову.

Корова своїм м’ясом, кістками та шкурою і врятувала родину “свідомого” колгоспника від голодомору, але, на його нещастя, до весни корови не вистачило і, коли молодиця повила дитину, в неї також молока для кормлення новонародженої дитини не було. Дитинча покричало, покричало, та й Богові душу віддало. Дружинині родичі, хоч і були незаможники, але не “свідомі”, в колгосп не приставали і колгоспним

громадським харчуванням не могли користуватися. Тому й вимирали по одному ніби мухи в Петрівку.

В дружини “свідомого” колгоспника нервова система втратила контроль і про старого свекра в коморі знало все село і сільська влада, але заходів усунення його з комори ніхто не робив. Тоді невістка, в переконанні, що все лихо, яке звалилось на неї та її родину — через присутність свекра в коморі, почекавши коли чоловікові прийде черга доглядати колгоспні коні вночі, взяла сокиру і рубонула свекра в темній коморі у шию. Сокира, хоч і була добре вигострена, але в кволіх руках виснаженої недоїданням жінки не могла нанести смертельного удару по зарослій довгим волоссям свекровій шиї. І вона ще спромоглася вдарити свекра сокирою по щелепах. Окалічений свекор ще мав стільки сили, щоб відібрати сокиру в невістки та розбудити найближчого сусіда.

До ранку невістка збожеволіла і її довелось зв'язати. Свекор помер від надмірної втрати крові. Повідомлений чоловік, який був на пасовищі біля колгоспних коней, прибігши додому, накинувся на збожеволілу дружину щоб задушити її. І його довелось зв'язати. Стурбована колгоспна та сільська влада послала гінця в Кролевець за лікарем та міліцією. Але кролевецька медична обслуга “робітничо-селянської влади” з допомогою селянам чомусь не поспішала. Охоронники публічного спокою та порядку з Кролевецької міліції теж не прибули до того часу, коли я з тіткою Василюю, чорноокою і молодого молодичею, двома Яфетовими синами-сиротами та трьома вузликами їхніх достатків, заїхав Сірим на подвір'я, де минулої ночі відбулась родинна трагедія.

Як саме далі розгорталась трагедія в родині тої чорноокої і молодого молодичі мені не відомо. Після того, як Петро довідався про події в селі Локні, він через посланця повідомив матір, щоб залишила негайно Локню і повернулася на Білогривий.

До весни 1938-го року тітка Василюна мешкала в колгоспному гуртожиткові на хуторі Білогривім разом з першою Петровою дружиною Оленою, доглядала онуку і

отримувала допомогу від держави, як непрацездатна мати військових службовців.

У травні 1938-го року, коли Гашка одружувалась з Іваном Роботьком, а я з Оленою Марченківною, ми покликали тітку Василену поблагословити нас, замінюючи нам батька та матір. Тітка не відмовилась і після нашого подвійного весілля забажала побувати на Писаревичому, на прадідівській садибі, на нашому родинному кладовищі та проїхатись потягом з роз'їзду Пирощини до роз'їзду Брюловицького. Волю тітчину я вчинив і провів з нею на оглядинах та розмовах цілу погідну і теплу весняну днину, а потім всадив її о четвертій годині на пасажирський потяг на роз'їзді Пирощині. Після того я більше з тіткою Василеною не бачився.

Про дочку Ольгу, що з родиною була на Донбасі, про Петрових дружин і дочок, що все ще були на Білогривому хуторі, тітка розповідала до подробиць і з приємністю, а про трьох синів згадувати не хотіла. Коли ми з кладовища йшли на роз'їзд Пирощину, я наважився прямо запитати тітку:

— Петро, Василь та Олексій — мої ж двоюрідні брати, а ви чомусь не кажете де вони і як їм там поводитися.

— Тобі краще про них не згадувати і не знати — відповіла коротко тітка Василену, тяжко зідхнувши.

Осіною того року, в якихось загадкових обставинах тітка Василену померла, а я з сестрами про її смерть довідався тільки випадково через рік часу. А чи її сини все ще жили і гризлися за місце під сонцем "сонценосної" сучки з московського Кремля, чи їм поперегризли горлянки ще за тітчиного життя, так я і не довідався.

КУДИ НЕ ПОВЕРНУСЬ — ВСЕ ПІД ДУРНОГО ХАТОЮ ОПИНЮСЬ

Була неділя. Тихий, ясний день з самого ранку втратив нічну прохолоду і перед полуднем вже пашів спекою. Над розпеченим піском шляху мерехтіли хвилі розжареного повітря ніби марево пустині. Вчора, викошуючи траву, я зауважив рясний куц суніць. Відкинув недбало косу, поласував ними і так же недбало наступив п'ятою на косу, зробивши глибоку рану. Кров загамував листками подорожника, але пожалів сорочки обірвати рукав, щоб зав'язати рану. По дорозі додому рана знову стала кривавити і від чималої кількості втраченої крові мене довго нудило, відчувалось головокружіння і час від часу з'являлось в очах зигзагувате мигтіння.

Почуваючись ослабленим мені не хотілось навіть вести кудись на кращу пашу коня а тому, спутавши його на облозі біля шляху, сидів у затінку розлогої верби, спершись спиною на її старий стовбур. Заплющивши очі намагався позбутись миготіння в них, намагався не думати ні про що. І не зауважив, як шляхом, з Волжиного хутора, до мене під вербу підійшов старший чоловік в однострою залізничника та високий хлопчина, може дещо старший за мене, в міському вбранні з краваткою на шиї та капелюхом на голові. Старий залізничник мав коротко підстрижені сиві вуса, чисто поголене широке і кругле обличчя з обвислим підборіддям та дуже короткі ноги в порівнянні до розтовстілого тулуба. Тому, мабуть, був вимушений користуватися карлюковатою палицею, ніби каліка.

Залізничник з парубком, підійшовши в затінок верби, привітались до мене ніби до доброго знайомого. Старий залізничник почав оповідати про себе, за свого сина, свого брата Семена Сокола, що мешкає на Брюховецькому хуторі і який, послухавши його поради, працює, так як і він, на залізниці. (Як саме звали трьох братів Соколів — я не певний. Один з них звався Семеном, другий Максимом а ім'я третього не пригадаю зовсім). З братами в нього

довший час була незгода, але тепер ніби все налагодилось. Один (Семен) примирився, а другий, (Максимів батько) занастив сам себе і сім'ю довів до злиднів. Він оце з сином і приїхав до брата, щоб братовій вдові якось допомогти.

Балакучий залізничник мабуть сподобав холодок під розлогою вербою, а може мене, як доброго слухача, що уважно слухає його теревенів і нічому не заперечує. Він, примостившись біля мене під стовбуром верби, почав розповідати про злидні хуторян перед проведенням залізниці, як тяжко було попихати тачку з землею насипаючи насип залізниці, як йому пощастило в житті, познайомившись з моїм батьком та матір'ю, коли вони йому порадили влаштуватись сторожем залізничного переїзду в кінці нашої садиби, як йому з молодого дружиною, мої батьки допомагали заводитись господарством в незвичайних умовах залізничника, як їм мої батько та мати влаштували христини першій їхній дитині, ось цьому синові Трохимові.

— Говорять — Трохима Матвійовича розкулачили чи щось таке, но он живіот на етом хуторі. Людям тепер вірити неможно, говорят таке, совесно даже слухати. От ми з синком і спорядились провестит мого доброго кума, а синашкиного хресного отця — сказав старий залізничник, встаючи за допомогою палиці та сина з-під верби.

— Батька вже нема... — Сказав я, не зводячи очей на старого залізничника щоб не розплакатись.

— А ти что? — спохватився старий залізничник, не даючи мені пояснити що трапилося з батьком. — Ти постой.... Ти, может, його син... Постой, как його звали? О, Гриша! Есть — Гриша! Это очень удивительно. Это і ваше хозяйство — показав рукою на господарство Івана Петровича Радіонова і його нову хату, радіючи при тому.

Даючи час виговоритися старому залізничникові, я не поспішаючи встав з-під верби, підійшов до нього близько, подививсь йому в очі, щоб зрозуміти чи правду говорить цей товстий говорун про моїх батьків, про його братів та про себе з сином, чи тільки підлещується чомусь. Від батька та матері про їхнього кума Сокола я дуже мало чув і знав

знав що він за “добродій”. Але Максим мені не раз нагадував, що має дядька, який служить на залізниці біля нас, (Максим до якогось часу чомусь думав, що залізниця починається біля нас, тобто біля Писаревичів, в лісі) і який дядька Семена та його батька готовий втопити в ложці води за якісь, нам в той час ще не зрозумілі, порахунки революційного часу.

— Ні, це не наше господарство. Ми мешкаємо он в отій хаті — показав я рукою на Хомишину хату.

— Ето всьо равно — поспішив мене запевнити товстий говорун.

— Ні — сказав я твердо. Це не однаково. То Хомишина хата і ми в ній тепер круглі й безпорадні сироти. Матір влада згноїла, не прийнявши в лікарню, ще в 1929-му році, а батька ще живого в трупарню викинули місяць тому.

— Он сумашедший — вигукнув товстий говорун і замахнувся на мене крючковатою палицею але затримав її над моєю головою, потім обернувся і відійшов у напрямку Волжиного хутора, залишивши біля мене здивованого свого сина.

Ми з молодим Соколом переглянулись, розвели руками на знак згоди, що не розуміємо, що воно твориться на білому світі. Я знову сів на землю під стовбур верби, щоб загамувати напливаючі згадкою про батька та матір сльози, а молодий Сокіл, нагнувши голову, не поспішаючи пішов услід за батьком.

Як я не намагався заспокоїтись, усівшись під вербою, все таки несподівана поява батькового та материного кума, дядька моїх шкільних друзів, розтовстілого залізничника і партійного підлизи наганяла в мою голову чорні думи, ніби в осінню непогоду східній вітер дощові хмари.

Батько з матір'ю з усіми кумались, всім по можливості ставали в пригоді, допомагали чим могли і як уміли. Між хуторянами, родичами і так добрими людьми ворогів через захланність, обман чи привласнення чужого майна не мали. Принаймі я до цього часу не чув ні від кого, щоб хтось сказав: твій батько в мого батька щось вкрав, позиченого не віддав, обмовив даремно чи взагалі зробив комусь якусь несправедливість.

Правди нема де діти: були сварки й непорозуміння з племінниками та племінницями на хуторі Перша Васильківщина. Посварився колись батько з дядьком Климом за відмову одружувати Федора з Марією Маковцівною. Не без того, що й хуторянським пастухам погрожував костуром, коли вони, загулявшись, не пильнували за дорученими їм тваринами й ті витолочували посів чи сінокіс. Але то була не ворожнеча, не образа, а настава на добро, добра порада собі й сусідам на користь. Племінники, якби не пропили та не прогуляли дядькової Петрової хвоїни, мали б школу для власних дітей і для сусідських. Можливо й Василеві не потрібно б було їхати між татар під Уфу. Максим з Катериною залишилися б в живих, а ми ще й до цього часу могли б щасливо жити в старій хаті на Васильківщині. А так: одні мусили втікати з хутора, інших помордовано, дехто сам свою голову підклав під потяг.

Маковцівною дядько Клим задоволений більш ніж будь-якою невісткою. Іванова Параска повила одну дочку і сповивач закинула. Грицькова Дунька також повила дочку і більше дітей не може мати, чи не бажає, а Маковцівна вже повила п'ять, "оттакеньких внуків" (дядько Клим показував розтопиреними руками з батогом в них, коли переказував про народження чергового внука), і все ще сповивача не закидає. Левко Симанець, якщо не шкодує за Уляною, то шкодуватиме напевно, але в нього щось з дружиною Дубов'янкою не все гаразд.

Про сварки за спаш хуторяни не тримаються пімсти. Батько вже три роки жив у Хомишиній хаті, без землі і господарства, і якось ладив з хуторянами за хліб насушний. А помер — нас тепер хуторяни ніби й не добачають. Тепер біда всім. У всіх коротко з харчами. Усім своя сорочка до тіла ближче, але ж ми осиротілі, безпорадні й недосвідчені. Прийшов би хтось і поцікавився, порадив би чимось. Так ні, ніхто ніби нас і не помічає.

От цей товстий говорун, батьків та материн кум, говорив про людей, як про добродіїв, що йому в житті допомогли. Але почувши від мене, що не однаково жити у власній хаті чи в напіврозваленій Хомишиній, та що матір і

батька влада замордувала, відмовляючи лікарської допомоги, порахував мене божевільним і втік від мене ніби від прокаженого, не поцікавившись про правду, не то щоб попитати чи,бува, ми не потребуємо якої допомоги.

Він напевно не був у безнадії, як ми тепер, і не в такому скрутному становищі. А батько та мати безкорисно допомогли йому влаштуватися на працю й загосподаритись. Він з приємністю про це згадує перед сином, і, напевно, перед незнайомими й знайомими людьми бо, не знаючи хто я, розговорився, ніби соловей досвітком на розквітлому кущі калини, щебечучи своїй подрузі, яка висиджувала майбутнє покоління. Одначе вістку про нещастя, яке спіткало його кума, куму та їх дітей порахував, мабуть, зневагою своєї партійної лінії, чи. може, побоявся “заразитися” дійсністю? Мовляв, людям тепер вірити не можна — говорять таке, що совісно навіть слухати.

Але ж навіщо слухати? Подивись сам, власними очима. Не віриш мені — зайди до нас у Хомишину хату. Там тобі показувати та розказувати не потрібно. Брат Семен примирився з ладом та й ти сказав, кому потрібно, слово чи двоє. От і його родина не припухає з голоду. А в удови (Максимової матері) брата ще й до сьогодні ті вікна, що Максимів батько повибивав у перестрілці з комунарами, позабивані дошками та позатикувані в'язанками соломи.

Від правди не втчеш !!!

Петро ще пару тижнів тому був господарем і пострахом над білогривчанами. Посоромився навіть прийти дядькові останню шану віддати над могилою. А тепер сам, ніби окривавлений з тічки собака, ховається по бур'янах. В біді й про мене не забув нагадати матері.

Розгнівався я, сидячи під вербою, і в думці вирішив поїхати на Першу Васильківщину розвідати, що Божок думає про мою відсутність на колгоспній праці. Буде картати — скажу, що обрізався косою вже тижнів зо три і рана не гоїться — надумав я оправдання перед Божком. Запріг Сірого у воза й поїхав на Васильківщину.

Дорогою я дещо злагіднив свій задум, і, щоб не

наразити тітку Орину на неприємності, звернув Сірого в Терещинкову хвоїну, випріг його і пустив пастися, а сам пошкунтильгав по під тином до колгоспного чи, вірніше, Василя Павловича, двору. Хтось, мабуть, з хуторянських дітей повідомив тітку Орину про мій приїзд в Терещинкову хвоїну. Або вона й справді, не зважаючи на неділю, поралася в своєму городі. Побачивши мене з віддала підійшла до огорожі та, не чекаючи на моє привітання, почала говорити:

— А я оце обдумувала як тобі переказати, щоб ти до Василевої Олени заїхав. Вона має щось порадити тобі та й дров на паливо потребує. Олена вчора приходила до мене заради вас та Максимових сиріт, але я не думаю, що вам було б краще мешкати всім разом. Але ти обов'язково завези віз дров Олені, вона й про це з тобою хоче говорити. Як вам жити — то й ум-розум не здогадається — журилась тітка Орина. — А за гречку пробач — добавила вона. — Божок виявився хитрішим, ніж я сподівалася. Раз колгоспники обійшли його, розікравши просо, то з гречкою на дався. Докіль не розсіяли до останньої зернини — з поля не вступився. А своєї в нас таки нема. Не подумай, що я тобі лихо порадила чи вас за Анютчиних брата та сестер не вважаю — засмучено ще раз прохала вибачити тітка Орина.

— А що ж тепер роблять колгоспники? — запитав я тітку Орину.

— Та що ж!?! — якось безнадійно тітка Орина похитала головою. — Гречку приборонували й розїхались косити собі сіно. Божок вже другий тиждень на хутір не показується, то й Омелянович до двора не приходить.

Не повірити тітці Орині я не міг. Надію полагодити наше становище працею в колгоспі ім. Другої п'ятирічки треба було залишити. Літо мало бути нашим рятунком від голодомору. А в нас запас харчів, що були даровані добрими людьми весною, майже кінчався. Я сам жодної розради не міг знайти, а когось з доброю порадою не було.

Сонце все вище підбивалося до зеніту. Людське збіжжя достигало в полі, а мені все частіше пригадувалась доля коника стрибунця з байки Глібова.

*Проспівав ти літо Боже, — знать судьба твоя така.
А тепер танцюй, небоже, на морозі гопака.*

Поїхав я з возом дров до Васильової Олени. Старший син дядька Михайла з дружиною Оленою після пожежі нашого господарства дали батькові та матері на своїй садибі місце для побудови хати. А потім між батьками та племінниками заіснували відносини, про які я вже попередньо описував докладніше.

Олена зустріла мене з буйними сльозами на обличчі і щирим висловом жалю за наше сирітство і взагалі нещастя, що звалилося на Сіриків рід. В Олені з Василем також родинні справи кепські, але не такі безнадійні, як в нас та Максимових сиріт.

В містечку Белебеї, під Уфою, куди їх влада запроторила ніби добровільних переселенців, на залізничній станції їх арештували і завезли цілою родиною в ще недоторканий праліс та примістили в дощаних, завошивлених бараках. Василь, Олена та Яків, тоді тринадцятилітній хлопець, були змушені працювати лісорубами і виконувати норму. Глибокі сніги в Татарії, холод взимку, де незвична людина з необережності може замерзнути стоячи. Влітку мошки та комарі не дають свobodно вдихнути повітря, видають очі, роз'їдають шкіру. В бараках тіснота, нема можливості помитися чи одержі просушити під час відлиги, дощу та негоди. А про шкільну науку Василеві та Юркові й думати було годі. Так вони бідували майже два роки, аж докіль Якова, як малотінього, звільнили від праці дроворуба та дозволили дітей відіслати до Олениного брата, Якова Жука (Чорнолатку) в Київ.

В Києві мешкав також Грицько Бобровицький (Корольок) з родиною і вони заопікувалися Васильовими та Олениними трьома синами, аж докіль їм вийшов п'ятирічний термін виселення. Прибувши до синів та родичів у Київ, Васильові та Олені помешкання та праці біля родичів не забракло. Яків мав власний будинок. Грицьків старший син, Тиміш, був директором хлібопекарні і Василя влаштував там на працю. Олена — здібна кравчиня і їй вистачало праці вдома. Яків закінчив рабфак на кінофабриці. Василь та Юрко ходили до школи. Хоч

Василь з Оленою не могли прописатися в Києві, через заборону ще п'ять років мешкати на терені України, але родичі мали добрих знайомих в тих урядових органах, що цими справами відали. Отже, пропискою вони не турбувалися. Але минулої осені влада арештувала Якова Жука й конфіскувала половину його будинку. Прийшли чужі люди в хату і Василеві та Олені без прописки стало мешкати небезпечно.

Шостенська торфо-розробка на річці Есмані біля Гречкиного хутора, тільки по назві Шостенська, бо до її терену та адміністрації ні партійна, ні адміністративна влада Шостенського району немає жодного відношення. Партійна організація та адміністрація торфо-розробки назначаються Київським торфо-трестом а робітники, що мешкають на терені торфо-розробки в бараках, приписані через торфо-розробку до Київського торфотресту. Таке адміністративне ділення уможливило Василеві та Олені прописатися до торфо-тресту і переїхати працювати на Шостенську торфорозробку. Василь отримав працю головного пекаря. Адміністрація торфо-розробки поставилась до них прихильно. Мешкати в бараках на торфо-розробці їх ніхто не примушував і вони, за допомогою братів та родичів, з дядькової Михайлової столярної майстерні збудували собі хату на тій десятині, яку замінили з батьком за пів гектара садиби. А з Сашкової стодоли прибудували до хати сіни та загородили двір.

На провесні комусь Максим, Катерина та Стегній стали на заваді. Їхню смерть потрібно було зголосити владі. Розвідники влади виявили на хуторі Василя та Олену не прописаних, згідно закону, в Шостенському районі. Шостенський район, з огляду на військові заводи в Шостці, рахується на особливому обліку влади. Торфо-розробка, з огляду на недостачу палива для промисловості, також на особливому обліку. Як, отже, полагождать між собою район і торфо-розробка перебування Василя з Оленою на Васильківщині — справа не вирішена. Тому Василь з Оленою, довідавшись про наше сирітство, не могли робити якихось заходів, якогось опікунства над нами, аж дотепер. Тепер Олена також нічого певного сказати не може без

Василя. Василь з праці має прийти перед другою годиною і ми на нього мусимо почекати.

Плян Василя з Оленою та наших родичів на Васильківщині, зі слів Олени мав виглядати так: Яків, щоб влада не відібрала решти дядькової хати, одружиться і Юрко буде мешкати з Яковом та його дружиною. Василь в осені буде студентом кінематографічного інституту і там матиме гуртожиток та харчі. Якщо Василь з Оленою будуть змушені мешкати в бараку на торфо-розробці, то ми переселимось мешкати в їхню хату, а Василь спробує влаштувати мене на працю на торфо-розробці, прибавивши мені років. Якщо ж їх пропишуть у районі та дозволять далі мешкати на хуторі Васильківщині — ми переселимось до Максимових сиріт в хату, або до тітки Оришки, що зі своєю хворою дочкою, Катериною, мешкає в половині дядькової Михайлової хати.

Як ми зможемо влаштуватися між родичами на Васильківщині — мені було неважливо. Важливе було те, що про нас в роді не забули і думають про нашу долю.

— Найкраще нам було б мешкати під наглядом Василя та Олени в їхній хаті. В тітки Оришки з Катериною також не погано. Але мешкання з Максимовими сиротами, де Дунька найстарша над чотирма братами і тільки одним роком за мене молодша, може виявитись дуже складною справою. Одначе, нам, крім Хомишиної хати, втрачати нічого і я не ставив Олені будь-яких передумов.

Олена вгостила мене теплим узваром з груш та яблук з дядькового саду. Хліба, до прибуття Василя з праці, в неї не було. Вона очікувала не менше буханця, в два кілограми, з прибуттям Василя і я мав отримати не менше половини.

Настала друга година по полудні, а Василя не видно й на стежці під лісом.

Почекали ще хвилин десять — нема Василя з праці. Проминуло других десять хвилин і ще п'ять. Вже пів третьої, стала наближатися третя, а Василь не йде ні зі сторони хутора, ні з-під лісу стежкою. Олена зібралась, замкнула хату і сказала мені, що коли через півгодини вона не повернеться сама чи з Василем то щоб я зачинив ворота і обов'язково навідався до них завтра.

Я почекав ще з годину, застріг Сірого у воза, зачинив ворота Васильового двору, як і наказувала Олена, і поїхав, оглядаючись, до сестер.

Гашка, вислухавши Оленин та Василів плян опіки над нами, своїм дитячим серцем та розумом пригадала наше перебування між двоюрідними братами, сестрами та небожами з небогами і висловила свою незгоду взагалі переселятися на Васильківщину.

— Олена з Василем, якщо бажають нам добра, то нехай тут нам допоможуть. Має кусень лишнього хліба — нехай для нас збереже, а я піду допоможу їй в хаті поратись, на городі, що потрібно, зроблю і вечором повернуся додому. Матиме якийсь клаптик матерії на латку до спідниці чи твоїх штанів — ти їй і дров відвезеш і город виореш. А то переїди до них у хату — серед зими вигонять, як батька та матір з садиби. Куди ми тоді дінемося? У тітки Оришки Катерина, кажуть, зовсім збожеволіла. Тобі може й нічого не буде, а нам з Варочкою напевно перепадатиме щодня, якщо Катерина нас не подушить під час приступу. З голоду загину, на морозі замерзну, а з Максимовою Дунькою разом мешкати не буду. Я від неї досить натерпілася. Вона гірше за Горбачову Олену обмовляла нашу маму. І я їй цього, скільки житиму, не прощу.

Гашка наше положення розуміє по своєму, а я по своєму; Василь з Оленою по своєму, тітка Орина чи Божок зі Скибою теж по своєму. А час не стоїть. Літо наближається. Життя має свої колії і провалля. Влада намагається мати такий порядок в державі, який їй відповідає. Яке буде завтра? — ніхто не передбачить. Але кожний мусить бути приготований зустріти його.

Ранком наступного дня, їдучи косити траву в куцах під Дібровою, заїхав я до Василевої та Олениної хати, але вона виявилася замкнутою. В полудень, замість відпочинку, сів верхи на Сірого й знов поїхав до Олени, щоб дотримати її наказу. Стукав у двері й вікна, заглядав на подвір'я і в город, але ніяких признаков людської присутності не найшов. Вечором, повертаючись з сінокосу, також нікого не застав ні в хаті ні біля хати.

Три дні я косив сіно в косах під Дібровою і три дні ранком і вечором заїздив до хати Василя та Олени і кожного разу хата була замкнутою.

Невже обманула мене Олена облесливою мовою. А, може, з нею та Василем щось сталося? Мене мучили сумніви і я десь за тиждень пішов на Першу Васильківщину пішки, щоб остаточно в'яснити що сталось з Василем та Оленою.

Василева хата далі була замкнутою, а біля східців сінешних дверей та воріт навіть пісок не був порушений ногами людей після дощу, що був днів три тому. Упевнившись, що таки Олена з Василем не уникають зустрічі зі мною, я пішов питати про них сусідку, Вареникову Тетяну.

— Я — каже Тетяна — сама дивуюся, що Василя ні Олени вже тижнів зо два не бачила. Але ми з Оленою не миримо то я й не заглядала під її хату. Ти сам знаєш, яка Олена гостра на язик та крута на вдачу. Днів три тому, перед дощем, — поправила Тетяна — Максимова Дунька з хлопцями поралась в Олени на городі. Я їх бачила. А чи й Олена там була — щось мені не пригадується. Піді розпитай в Дуньки — порадила мені Тетяна.

Що сталось з дядьковим Василем та тіткою Оленою — Дунька напевно не знає. Тієї ночі, коли я був в Олени з возом дров, Василь з Оленою зникли з хутора. До Максимових сиріт Олена прийшла пізно вночі, але правди Дунці не сказала.

— Тітка Олена мала ключ від нашої хати. А тому я не знаю як було пізно вночі, коли вона мене розбудила й наказала наглядати за їхньою хатою та городом. Говорила тітка, що дядько Василь захворів і вона його мусить завезти до лікарні, але куди і коли вона на хутір повернеться — не сказала — в'яснила мені зникнення Василя та Олени з хутора Максимова Дунька.

Пізніше, як я знаю з деяких непевних джерел, справа зникнення Василя Михайловича Сірика та його дружини Олени, виглядала так: Василя та Олену в Шостенському районі не тільки відмовилися прописати, але міліція отримала наказ арештувати їх. Василеві друзі та спільники

Ващенко́вих повтсанців в Шостці ще не перевелися і повідомили його заздалегідь. Тому вони зникли з хутора тої ночі без розголошення й поїхали на Далекий Схід, де в місті Миколаївськ на Амурі працював пожежником міста брат Сашко.

З ГРОМАДИ ПО НИТЦІ — БІДНОМУ СОРОЧКА

Перед жнивими, погода дещо зіпсувалась: похолодніло і падали часті дощі, коли їх найменше було потрібно. З сіном, хто з хуторян не поспішився, мав тепер клопоти і треба було використовувати кожну хвилину. Нас з Гашкою хуторяни стали кликати на допомогу. Гашку — дітей доглянути, а мене — копиці сіна допомогти винести з болота чи накласти на воза, за що нам давали десяток молодої картоплі, зелених чи малосольних огірків, пів літри молока, а то й кусень гречаника чи якогось коржа.

Коли достиг ячмінь, в хуторян, і взагалі в людей, дозріла певність, що голодомор вже минув. Із зібраних Варочкою понад дорогами та на стерні колосків і нашого з Гашкою заробітку працею в хуторян, ми не тільки кілька разів на тиждень мали справжню ячмінну кашу на вечерю, але й мали запас ячменю та молодої картоплі. У Вороніжі, на базарі за віз дров вже платили цілий буханець хліба, а в кооперативній крамниці можна було купити сіль та сірники.

В Кролевці, за дрова, вигідно було роздобути одягу та взуття. В нас з Гашкою одяг та взуття ще могли перетривати зиму, а за Варочку батько та Мар'я Іванівна зовсім не дбали, чи вона виросла з одяжі і не мала у що одягнутися. Їй потрібні були не тільки чоботи чи черевики на зиму але й хоч пару спідніх сорочок.

Однієї неділі, в жнива, повіз я віз дров у Кролевець на

базар і вирішив заїхати до материних родичів у Подолів. Не так за порадою чи допомогою, як повідомити їх, що ми вижили голодомор та про них не забули.

Матуся Тетяна має свою хатину на кінці села Андріївки. Манька працює в колгоспі, а матусю утримує Степан, що працює електриком на пасажирських потягах, які курсують між Москвою та Одесою. Матуся мене вгостила супом з картоплі і передала Гашці та Варочці з кілограм доброго, пшеничного хліба. Вона його отримала від Степана, коли той переїздив через станцію в Кролевіці з Москви до Одеси.

Тітка Олена зі своєю “ротою червоноармійців” “задоволені” колгоспними достатками. Але дядько Тупера зимою врубався сокирою на колгоспній праці й все ще не видужав. Хрищеного Федора та його дружину минулої зими похоронило село в спільній могилі, а в їхню хату сільрада вмістила родину кацапів, яких тепер влада спроваджує з Московщини, щоб заселювати господарства померлих з голоду місцевих людей.

Окалічений дядько Прокіп з дядиною Дунькою втратили двохрічного хлопчика, але ще мають трое голопузих дітей, то втратою сина багато не журяться. Дядьковими Панталеймоновими та тітчаними Лисаветиними сиротами опікується старша дочка. Настя, а комсомольці Федір з Іваном від менших братів та сестер відвернулись і не подають про себе навіть вісток. Дядько Прокіп з тіткою Дунькою пожурились своєю і нашою бідною, подякували мені, що їх відвідав і з цим я залишив Подолів, не бажаючи випрягати Сірого біля Реті для відпочинку та паші.

За Дулівкою, на піщаному бугрові, наздогнав підводу з великою лозовою корзиною на возі. У віз була запряжена невелика гніда конячка. З першого погляду я здогадався, що вона не виснажена й не перепрацьована, але якось дивно поводитись: потягне воза кроків з двадцять, зупиниться, погребе передньою ногою сухий пісок, пообганяє жвавіше головою та хвостом мух та оводів і знову потягне воза десять чи двадцять кроків. На початку бугра, де пісок був не такий сипучий та глибокий, я не рішивсь обігнати підводу,

маючи на думці, що чоловікові в лозяній корзині набридне коняча поведінка й він підгонить її. Коли конячка, затягнувши воза на середину бугра, зупинилась на довше, а об'їхати її в глибокому й сипучому піскові було неможливо, в мене виникла думка, що конячка тягне цей віз з лозяною корзиною без власника. Я заглянув у корзину й побачив, що на дні лежить зарослий сивою бородою і притрушений рудуватим, торф'яним пилом невеликий чоловік, що поклав голову на перевернуту лопату і широко розкинув руки, час від часу посвистуючи носом. Він собі мирно спочиває по трудах праведних під захмареним, але теплим, літнім небом.

Подумавши, що чоловік натружений працею біля навантажування та розвантажування торфу, я не став його будити, але штовхнув гніду конячку батогом, щоб тягнула воза. Та вона озирнулась на мене крізь дугу і — ні з місця. Я її батожищем сильніше по ребрах, а вона, покрутивши головою, намагалась вдарити мене задньою ногою, але на перешкоді їй була голобля. Дивись, думаю, яке розумне коненя. Пізнало, що я не господар то й слухати не хоче. А пічну батожити, то господар встане та ще й по потилиці від нього достанеться, щоб чужої коняки не чіпав.

Стояти мені на бугрові в піску, не знати докіль, не бажалось. Довелось будити чоловіка в корзині.

— Дядьку! Гей, хто там в корзині, прокинься! Виїдемо з піску, тоді й спить собі на здоров'я!

На мій поклик лозяна корзина зарипіла, дядько перевернувшись, мабуть, на бік кілька разів смикнув віжками і все залишилось по старому; корзина перестала ріпити, а гніда конячка кроків за десять знову зупинилась.

— Дядьку! гукнув я знову, підійшовши до корзини. — Так їдучи, ми й до вечора додому не дотягнемо, вставайте!

Чоловік, піднявшись, визирнув через край корзини і, здогадавшись, що знаходиться на піщаному бугрові, виліз з неї. Зачепивши віжками за било став допомагати конячці тягнути в сипучому піскові воза. Бородатий чоловік, перекинувши через плече віжки, помагав тягнути воза і якось підозріло через те саме плече поглядував на мене. Не відчуваючи нічого злого в моєму поступкові, що розбудив бородатого чоловіка на дорозі, я теж попіхав віз ззаду і не

звертав на нього уваги: Не стояти ж мені в піскові та чекати докіль чоловік виспитьсь. Та й його коневі в гарячому піскові немило стояти. Перетягнемо через бугор, обмину його, тоді нехай залазить знову в корзину й спить собі на здоров'я. Йому одна дорога, куди він їде, а мені зовсім інша. На мене гніваться нема за що, шляху через цей бугор я не проклав — міркував собі, підпираючи віз.

Проїхали ми так метрів з сотню, чи більше. Раптом бородатий чоловік, кинувши на пісок віжки, розпостер руки, наче птах крила до лету і став бігти до мене. Я зразу зняковів, але бородатий чоловік почав кричати: — Гриша! Брате рідненький! Де ти тут взявся!? Звідкіль ти!? Мені переказували, що вас давно вже нема на світі. І тато твій живий? Сон це, чи дійсність? Дивись, яка несподіванка!... Слава Богові, що хоч ви живі та здорові — розплакався Андрій, вислухавши моє пояснення про батькову смерть і наше життя з сестрами в Хомишиній хаті.

Андрій Бабак, старший син тітки Олени, плакав буйними сльозами рідного і близького мені чоловіка, обнімав, цілував мене, ніби й справді воскреслого з того світу, чи повернутого з далеких світів, по кому вже була втрачена й надія.

Час від часу сонце виглядало із-за хмар нагріваючи своїми проміннями вже й так пересохлий і розпечений пісок. А ми з Андрієм все стояли та виливали один одному своє горе словами і сльозами.

Останній раз, по його словах, я бачив Андрія, коли приїздив до них на Зойці з повідомленням про смерть матері. Андрій у моїй пам'яті з того літа залишився круглолицим і завжди усміхненим, несповна сорокалітнім чоловіком. А тепер переді мною стояв старий, зарослий сивою бородою і вже дещо згорблений дідуган. Тільки голос в нього залишився — дзвінкий, веселий і завжди дотепний.

Бабаків, тобто Андрія та тітку Олену, розкуркулили так само як і нас десь напровесні 1930-го року. Родину Андрія — семеро дітей, найстаршій дочці Маньці тоді було тільки одинадцять років, його та дружину Вівдю (Дуньку), посадили з невеликими вузликами одежі та харчів на двоє саней і вивезли за межу Крелевецького району, в ліс, над

річку Ретик, під село Дубовичі. Матір, (мою тітку, Олену) також мали везти іншими саньми разом з Андрієвою родиною. Йому не було коли пильнувати свою родину і одночасно турбуватися за матір. В лісі, перш за все, треба було розвести багаття та зробити захисток з хвойових гілок, щоб малеча з Вівдею не замерзла за ніч. І тільки ранком Андрій пішов розвідувати за матір і знайшов її у власній хаті мертвою. Замерзла тітка Олена у вихолодженій хаті, чи їй стався якийсь випадок перед тим, як комсомольці та активісти з Подолівської сільради мали її виводити з хати — Андрій не знав і розслідувати цього не брався. Мати мертвою лежала в холодній хаті з тиждень, аж докіль Андрій, примістивши сім'ю в Дубовичах, викопав яму у власному садкові, збив домовину і так, самотужки, похоронив її.

Село Дубовичі в той час належало до Глухівського району. Дубов'яни в нашій околиці вважаються добродушними, відважними і гостинними людьми. Над Андрієвою родиною змилювалися, без вагань знайшли між собою притулок для неї. Андрій, перед розкуркуленням, для підростаючої родини доробляв латанням стріх, а тепер, удосконаливши свій фах, навчився латати стріхи та накривати нові соломою з-під молотарки. І таким чином він скоро не тільки віддячився дубов'янам за притулок, але й забезпечив собі й родині перебування під сонцем, і то не тільки поза межами Кролевецького району, але й в тому ж районі. Колгоспи та радгоспи будувалися. Хати звичайних людей, колгоспників, новітніх гайдуків та поміщиків обдиралися вітрами, дощем та часом, а соломи з-під щіпів вже більше не було на покриття стріх. Соломою з-під молотарок не кожний майстер зможе доладно покрити хату. Андрій — майстер. Андрія прохають. Андрієві не нагадують про ліквідацію його, “как класу”. Не нагадують, що нема йому місця під сонцем там, де йому подобається, а тільки там де влада “змилюється”. Андрій і перебрався з родиною ближче до своїх сусідів-односельчан та друзів, якраз на цей піщаний бугор, у так звану Воронячу хатку.

Зо шляху, за піщаним бугром та крислатими, старими хвоями Воронячої хатки не видно. Та про її існування я знав

давно. Їдучи з батьками в Кролевець на базар чи ярмарок, або до баби Грибачки в гості, коли котре з нас вередувало чи чимось провинилося в гостях чи на торговиці, батько чи мати нас страхали:

— Добре — вередуєш, не слухаєш — ось будемо їхати мимо Воронячої хатки, ми тебе там і залишимо з тим відлюдком. Будеш і ти їсти граків та ворон.

Чисю власністю були піщані бугри, озера, криниці та мочарі між хутором Гатяків та Дулівкою до революції — я не знаю. Для якої цілі була збудована у заглибині піщаного бугра хатка на одну кімнату з трьома вікнами і сінечками біля неї — мені також не відомо. Може для ночівлі мисливцям, що приїздили полювати дичину, чи для науковців, що приїздили вивчати фауну і флору цього дивовижного, на перший погляд до нічого не придатного кусня землі. А вивчати тут було що. На одному з бугрів росли розлогі, присадисті і старі хвої, на яких гніздилися сотні круків, ворон, сорок, сойок та горлиць. На іншому, також піщаному бугрові, росли стрункі й густі хвої, на вершках яких гніздилися тисячами різнорідні галки, через чий крик не було чути людської мови з відстані двох кроків. Бугор сипучого піску закінчувався безденним озерцем, або криницею з холодною водою. В мочарах (як вони були великі, я напевно не знаю) поблукати мені не приходилося. Але з оповідань знаю, що там водилося дуже багато різнорідного водяного пташшя.

Хто саме був тим відлюдком, що після революції мешкав постійно у Воронячій хатці — я не знаю і, мабуть, ніхто напевно не знав: от, жив Ворона між воронами чи Грак між граками. А хто він, чим живиться — ніхто не цікавиться. На перебудову “народнього” господарства, згідно плянів Першої п’ятирічки, спершу вирубали струнку та густу хвоїну, розігнавши галок з піщаних бугрів. Згодом стали рубати більш придатні на будь-щось розлогі та карачкуваті хвої, руйнуючи гнізда граків, ворон, сорок та різного меншого лісового пташшя. Заглянули якимось і у Воронячу хатку, де з чоловіка-відлюдка вже тільки почорнілі кістки залишились.

Андрій, довідавшись про “звільнення” відлюдком

Воронячої хатки, похоронив його кістки в піскові на бугрові, хатку вичистив, побілів, дах полатав, шиби у вікна повставляв і переселився в неї зі своєю родиною та загосподарився. Біля хатки вже має стайню для коняки, хлівець для поросяти, льох для картоплі, буряків та квашеної городини і, навіть, двір навколо хатки, частково плетнем а частково воринами загороджений. Тепер дика тварина, чужа скотина до хатки, коли їй забাগнеться, не підійде і Андрієву родину не турбуватиме.

Наслідуючи свого попередника — мешканця хатки, Андрій від шляху сліду до неї не робить, а вїздить у свою “посілість” через двір та город одного з хуторян на Гатяковому хуторі, попід мостом залізниці, лісом через болотистий ярк. Получення зі “світом”, дещо невивідне, але Андрій запевняє, жартуючи:

— З галасливими птахами краще можна зжитися, ніж з лихими людьми. Птахи надто галасливі світанком, коли людина має розпочинати день працею на хліб насущний. А лихі люди нахабні найбільше вночі, коли людині час на відпочинок. Широка дорога переважно веде у дуже вузькі ворота, а я сяк-так доберусь до своїх “палат” і людям очей не муляю, зависті в них не збуджую і владі стежки до себе не показую. Після жнив, коли в людей та в колгоспах появляється солома, з Манькою латаємо стріхи та настілаємо нові. А як соломи не стане, своїм гнідим вожу торф з-над Реті кролевчанам на опалення. Не в розкошах, і не в палатах, але не гірше ніж у колгоспі — окреслив Андрій своє теперішнє життя у Воронячій хатці.

Відчинивши драбинчаті ворота в одному дворі когось з хуторян на Гатяковому хуторі, Андрій сказав мені їхати на подвір’я слідом за ним та зачинити за собою ворота. З подвір’я на город він також відчинив, а я зачинив, проїхавши, такі самі драбинчасті ворота. Так само ми зробили і з закладками в кінці города цього хуторянина, та, проїхавши густим вільшаником з пів кілометра і невелику калюжу, Андрій сказав мені випрягти коня, залишити його біля воза, а самому, навпрошки вільшаником, іти до Воронячої хатки. Сам він поїхав до неї обїздкою.

Андрій чомусь на обїздці забарився. Мене, по трьох

роках перерви, Андрієва старша дівтора мало пам'ятає і поставилась до мене з обережністю, мовляв тато приїде й скаже що ти за гість. А зараз постій біля воріт і на подвір'я не заходь. Дівтора в Андрія муштрована. Довідавшись від мене, що батько зараз буде дома, вишикувалась біля воріт рядком, згідно страшенства. Найстарша між ними, Манька, старша за мене на рік, чи щось, біля них ніби за піонервожату. Вівдя на відкритому вогнищі, неподалік від хатки, варить у казанкові обід і на мене тільки скося поглядає. Вона в тітки Олени була краденою і невінчаною невісткою, тому з нею за молоду поводитися в роді ніби з чужою. А коли Вівдя “постаріла”, їй не було часу на родичання: літом була вагітна а зимою малу дитину доглядала.

Андрієве прибуття додому не викликало в його родині якогось особливого піднесення чи замішання. Перед вїздом у двір йому відсунули без поспіху і замішання закладки, таким же порядком заклали їх після вїзду його на подвір'я. Допомогли йому розпрягти коня та завезти під повітку, де була приготована свіжа трава. І знову вишикувались по старшенству, але цього разу вже біля довгого дощаного столу, що був зроблений під розлогою старою хвою на вкопаних стовбцях. Андрій цього разу не привіз якогось гостинця, окрім хлібини, так званої цеглини, яку продавали тільки в закритих крамницях для партійних працівників та вищих службовців. Хліб цеглинами випікали не тільки з кращого борошна, але й для того, щоб партійці та вищі службовці не надуживали довір'я влади і “своїм” хлібом не підгодовували “ворогів народу”. Андрій, забезпечуючи “кращу частину” соціалістичного суспільства паливом, мабуть мав довір'я у крелевських партійців чи державних службовців, а то згідно до советського “блату”: “рука руку миє”. І він міг користуватися час від часу й кращим хлібом.

Розрізавши хлібину на дві більші й одну меншу частини, Андрій ще розрізав дві більші частини на четверо і роздав дівторі по кусневі. Четвертина одної частини дісталась і мені. Діти, отримавши пайки хліба, хто надкусивши, а хто ні, занесли їх до хатки і там, мабуть поклавши в призначені місця, повернулись швидко до

столу і аж тоді оживлено почали розповідати батькові що вони сьогодні робили, як поводитись та питати про різні дозволи, як мають поводитись після обіду.

Після розділення хліба Манька над братами та сестрами більше не старшинувала а стала допомагати матері підготовляти до обіду.

Зварений борщ Вівдя розлила в три миски рівномірно і поставила їх на стіл, що під розлогою хвоєю. За столом в Андрія також порядок і повна демократія: борщ на столі, а руки свої, бажаєш — їж зо своєю пайкою хліба, бажаєш — їж без хліба. Але не поспішай і скоса не поглядує. Борщ у Вівді був добре наварений і на смак зовсім не кепський. Крім звичайної зеленени, що в таку пору року вживають хуторяни, у Вівдіному борщеві ще були порізані дрібненько якісь корінці, квадратиками кілька картоплин, щіпка пшена, побитий на крупі ячмінь чи якийсь борошно замішане на тісто і потім дрібненько посічене ножом. В борщеві, правдоподібно, варилося й м'ясо з молодих граченят чи вороненят, але Вівдя, мабуть, не забажала розкривати переді мною таємниці і м'яса після борщу на стіл не подала. Але й без м'яса я таким обідом вже давно не ласував. Вівдя таки кмітлива господиня, добродушна і любляча мати та вірна дружина Андрієві. Не даремно він її викрав у нелюба клишківця.

Що до граченят та вороненят, то Андрій правду казав: вони тільки на світанку дуже галасливі, а вечором та вночі спокійні. У борщеві вони також не кепські і в шлункові після борщу не бурчать.

З-під Воронячої хатки (у хатку таки Андрій не водив показувати його достатки, але й знадвору, без показування мені було зрозуміло, що в хатці повернутись нема як, коли зійдеться вся родина) я відійшов з новою надією в доброту людей та кровного споріднення.

Як влада не намагається порізнити людей та нацькувати їх один на одного, їй це мало вдається. Людина, зробивши помилку чи злочин, карається потім власним сумлінням. Людина споріднена кровно бачить в родичеві частину себе і відчуває не тільки близькість споріднення але й відповідальність за долю близьких їй людей. Андрій,

випровадивши мене, разом з усією своєю родиною, за ворота своєї “посілости” розплакався і запевнив:

— Слава Богові, Грицю, лиху годину пережили і будем надіятись, що Бог не дозволить згинуту нашому родові з корінням та насінням. В мене козаки ростуть, а ти хоч в батька й один та за те ні розуму ні здоров'я тобі не бракує. Не може бути такого, щоб нас щороку голодом морили. А до того ми тепер маємо досвід. Пережили холод і голод, дасть Бог переживемо й тих, що нас на злидні та муки зіпхнули. Ділити хлібину на дев'ять частин чи на дванадцять — великої різниці нема. Буде невикрутка тобі з сестрами, саджай їх на воза — і до мене. Для всіх в моїх “хоромах” великої розкоші не буде, але якось дамо собі раду. Не вистачить місця в “палаті”, викопаємо землянку поруч. На прожиток возитимемо торф, оратимемо городи, лататимемо стріхи. Люди житимуть, житимемо й ми. Моя Манька за тебе тільки на рік старша, але ж вона — дівчина. А по латах лазить ніби мавпа по гілках. Навчишся і ти. Ми з тобою, брате, не з тих людей, що руки виростають з того місця чим вони сідають і потім вміло ними ворочати “не можуть”. Та й в наших головах мізок, а не клоччя. У потребі щось придумаємо, якось дамо собі раду.

З Андрієм я підтримував братські відносини аж до 1938-го року, коли то мій товариш по парубкуванню, Микола Радіонів, забажав посватати Маньку, взявши мене в свати. В той час я ще не мав поняття про пов'язання когось з НКВД та донощицтвом і довірявся Миколі, як другові. А Андрій звідкільсь довідався, що Микола — донощик і мене обвинуватив в нещирості до нього і його родини. Мені соромно й до сьогодні, що я таки не найшов відповідного часу і не вибачився перед Андрієм за мою несвідомість.

ЗНОВУ КОЛГОСПНИКОМ

До осені запаси харчів для нас та корму для коня

виявились були дуже мізерними. Для коня я накосив і насушив не менше трьох возів сіна. Сірий міг ще пастися до заморозків і весною виросте для нього трава. Але нам на зиму зоставатися з тим, що ми мали, було дуже ненадійно. З початком жнив Варочка збирала колоски по дорогах, і навіть на стерні, де вже були забрані копи. Нас з Гашкою хуторяни кликали помагати їм на господарстві, городі та на полі. Під час молотьби нам навіть щедріше платили ніж під час жнив. Але десь з початком сівби озимини влада прислала на хутір уповноваженого за наглядом виконання хлібопоставки державі, контрактації, виплати податків та взагалі так званих державних “зобов’язань”. Це був молодий комсомолец-кацапчук, що примістився мешкати у вдови по Карпові Радіонові. І хуторяни ніби про нас “забули”.

Жито, яке ми з Гашкою заробили, переважно допомагаючи Іванові Петровичу Радіонові, він нам порадив посіяти і я наорав у Займі більше чверті гектара ріллі. Іван Петрович там посіяв наше жито. Отже на хліб ми не могли розраховувати до наступного врожаю.

Пізно посіяне в Давидівщині просо, в нас було не так добірне, як у сусідів, але обмолотивши його та те, що заробили в хуторян, ми мали, мабуть, 60-70 кілограмів. З посіяних Мар’єю Іванівною буряків ми мали дві коробки, приблизно кілограмів 50. Зі зібраних колосків мали кілограмів з 30 мішанини ячменю, жита та овса і ще до прибуття на хутір того кацапчука ми вспіли ще заробити декілька коробок картоплі.

Літом якось було й з дровами вільніше. Трохи привезу випадково з лісу, трохи добавлю з батькового запасу, і маю віз дров на базар. На осінь батьків запас вичерпався, а поїду в ліс — могу на лісника наткнутися. Петро Хомич навіть попередив мене, що відбере пилку та сокиру, якщо я буду більше одного воза на тиждень возити на базар.

— Не тобі одному тепер скрутно, хуторянам також потрібно податки виплачувати, а я вас всіх крити не могу. Раз в тиждень поїдеш на базар і вистачить вам на сіль, сірники та гас. Ти живеш в моєму дворі і в лісництві про це знають. Будь обережним, щоб і собі й мені неприємностей з

цього не вийшло — порадив мені добродушний лісник Петро Хомич.

За дрова я плянував спорядити Варочку, щоб мала в чому ходити до школи. І собі та Гашці якусь одежину на зиму придбати. А тут не тільки з дровами виникла перешкода, але й мене, що без досвіду, якийсь несумлінний чоботар в Кролевці обманув. Чоботки для Варочки виглядали досить не виношені і на нових підметках, але під час першого дощу вони зовсім стали непригодними до дальшого користування: бавовна, якою були позатикувані дірки та позаклеювані клеєм, повипадала. Підметки виявились з картонного паперу, були вміло замасковані сумішшю смоли-живиці з воском і вони повідпадали. Зібрати нових 50-60 карбованців Варочці на якесь взуття — справа ускладнилася через брак дров для базару.

Десь на початку жовтня, в тій частині Займи, що належала до Глухівського району, з дозволу Дубовицького лісництва, чи, можливо, й без дозволу, хтось скористувався кількома суховерхими хвоями, не вспівши забрати вершки, чи їх не потребуючи. Я поспішив цим скористатись і навантажив добрий віз дров, щоб їх завезти на базар. Бажаючи скоріше заїхати на подвір'я, щоб уникнути зайвих очей хуторян, якраз у Хомишиних воротах я наткнувся на Андрія Божка та Василя Кузьменка.

— Гей, гей Сірий! — піднявши руку зустрів мене Василь Кузьменко, скрививши своє обличчя з бородовкою над верхньою губою, щоб пожартувати, як тільки він умів. — Ти дивись, Андрію, — гукнув він на Божка, що, мабуть, роздивлявся за мною на подвір'ї і вийшов із-за Хомишиної хати. — Він і коня вже по своєму прізвищу придбав: сірого та ще й яблуках. Не знати тільки якої він породи — рисак чи шкапа.

Божкові чомусь було смішно з побаченого ним на Хомишиному подвір'ї чи, може, мови Кузьменка. Він, не перестаючи сміятися, взяв сірого за підборіддя, потрусив його голову, заглянув під голоблі і, ніби відповідаючи Кузьменкові, сказав:

— Мені здається, що це коза, а не кінь. Як ти думаєш,

Василю Прохоровичу — доїться вона? — вискаливши зуби звернувся до мене Божок.

Божкові та Кузьменкові жарти з мого Сірого зовсім мене не веселили. Прийшли вони тільки пожартувати з моєї безпорадності, чи ограбувати нас з Сірого і разом з можливості перезимувати якимось надходячу зиму — намагався вгадати я і стояв ніби онімій біля воза не звертаючи уваги на їх жарти. Божок бачив в якому я стані і йому, мабуть, це робило приємність, бо дальша моя доля і моїх сестер залежала від його теперішнього рішення.

— Що ж ти за колгоспник, коли голова колгоспу тебе вдень з огнем а вночі з кочергою не знайде? Ну, як ти господарюєш? Дрова крадеш і то все твоє заняття? Підготовився до зими чи будеш в цьому курникові сидіти докіль тебе лиха година снігом привалить? — не чекаючи на мої відповіді і не перестаючи смикати та штовхати Сірого, випитував Божок, якимось значуче підморгуючи Кузьменкові.

Пожартувавши ще з Кузьменком про козячий сир та молоко, що вони можуть мати від Сірого в колгоспі, Божок знову звернувся до мене з питанням про сестер.

— Де твої сестри?

— Не отримавши раптової відповіді від мене, махнув в мою сторону рукою. — Мабуть онімів, нема що з ним і часу витрачати. Ходімо, Василю Прохоровичу — позвав Божок Кузьменка і вони, щось перемовляючись, пішли в Хомишину хату.

Заїхавши з возом дров на подвір'я, я випріг коня і не знав що починати: забрати коня та зникнути з ним у Займі чи почекати на Божка та Кузьменка і довідатися про дійсну причину їхнього зацікавлення мною та сестрами. По деякому ваганні я вирішив удавати зайнятого і прийнявся розвантажувати дрова з воза. В Хомишиній хаті вони довго не затримувалися а, вийшовши з неї, покликали Петра Хомича й стали його випитувати. Я за купою дров затаїв дух і нагострив слух. З окремих уривків я зрозумів, що мова йшла про мене з сестрами, але змісту її не міг зрозуміти й про що саме їм йдеться: покарати нас за те, що

я не хотів працювати в колгоспі, чи хочуть довести який-небудь “плян до двору” та оподаткувати.

Коли чую — Божок каже, щоб Петро Хомич мене покликав. В мене й у п'ятках похололо: “заберуть Сірого”. Аж під серцем кольнуло від такої думки.

— Ну, де ти там, Трохимовичу — гукає Петро Хомич — До тебе люди прийшли по ділу, а ти заховався, ану марш сюди — сказав він таким висловом ніби гукав своїх дітей коли вони, провинившись, поховаються.

Коли раніш я не зникнув з двора, то тепер діватися було нікуди. Душа, як кажуть, люди, у п'ятках, але не подаю виду, що в мене все в середині тремтить.

Божок з Кузьменком вже не мають на обличчях усмішок. Божок без жартів чи сарказму звернувся до мене:

— Ми — каже поважно Божок — з Василем Прохоровичем добре роздивились, як ти з сестрами господарюєш а Петро Хомич підтвердив наше переконання. Справи в тебе кепські. Тих харчів, що ви маєте, вам на зиму не вистачить. А до того, під час великого снігопаду, вас може в хаті привалити. Я знаю, що ти весною залишив працю в колгоспі, послухавши поради людей. Люди тобі порадили, а допомогти — не допомогли. От тепер і маєш до вибору: послухати нашої поради, що ото ми в трьох домовились, або до чортового батька замерзнути зимою у заваленій хаті. Я тобі чужий чоловік, ти мене можеш і не слухати. А Василь Прохорович тобі родич. Петро Хомич також не ворог і не бажає тобі лиха. Послухай їх. По-доброму, — продовжував Божок — ми ось тут домовились, щоб ти таки завтра ранком приїхав конем до колгоспу і залишив його там у стайні. А сам підеш працювати куди тебе призначить Василь Прохорович. На початку місяця ми тобі й сестрам видамо в рахунок авансу 20 кілограмів гречки. Біля колгоспної стайні ми будемо хату. Як ти будеш належно працювати — на зиму ми поселимо там вас і по спроможі будемо вами опікуватися. По-поганому, ми від тебе, як колгоспника, що самовільно залишив колгосп, заберемо твого коня. А як від неспроможного опікуватися сестрами брата, заберемо сестер і передамо владі на патронат. Сам не можеш

зрозуміти свого безвихідного становища — порадься з тими, що дорадили тобі колгосп залишити весною. Але до завтрашнього ранку я хочу мати твою ясну відповідь — мовою приказу закінчив Божок.

Петро Хомич, по відході Божка та Кузьменка, запевняв мене, що вони таки мені лиха не бажають і наша справа в Хомишиній хаті зимою може бути досить кепська не тільки через харчі, але й стан самої хати. Іван Петрович та дядько Клим також не стали намовляти так, як весною, мовляв Божкові на хутір стежку показуєш, а одностайно згодилися. — 20 кілограмів гречки ти зимою ніде не заробиш за місяць, а до того вас ніби беруть під опіку громади. Як буде — хто зна, але першими з голоду загинути не допустять. Втратити вам, окрім Хомишиної хати, вже більше нічого.

Наступного ранку, з бороною та плугом на возі, приїхав я Сірим до колгоспного осідку на колишньому Маковцьовому городі, де вже була напів збудована стайня для коней зі stodол хуторян, дві невеликі старі комори та недобудована нова хата-сторожка на одну кімнату. І ось я знов став колгоспником колгоспу ім. Другої п'ятирічки.

КОЛГОСП ім. ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ В ЧАС МОЄЇ ВІДСУТНОСТІ В НЬОМУ

Ново організований колгосп ім. Другої п'ятирічки не розбігся, як тітка Орина весною мене запевняла. Божок, отримавши від влади насіння гречки на 20 гектарів площі, що ми були наорали на воронізькому полі, допильнував, щоб колгоспники гречку розсіяли до зернини та належно приборонували. Він вважав свої обов'язки закінченими і робив заходи, щоб партія і влада звільнила його від

дальшого виконання обов'язків парторга, рахівника і організатора колгоспу ім. Другої п'ятирічки на хуторах, що належали Воронізькій сільраді. Влада та партійна організація не тільки не звільнили Божка від обов'язків організатора колгоспу, але й поставили вимогу: до року стовідсоткова колективізація хуторян, або втрата партійного квитка з усіма наслідками. Гобто: втратити не тільки місце під сонцем для себе та родини, але й втратити саме життя десь в “отдаленных местах, необъятной родины”.

Повернувшись за пару тижнів на хутір Васильківщину з новим завданням, Божок залишив тимчасовий осідок колгоспу у дворі та хаті Василя Павловича, а сам перейшов мешкати до Явтухової вдови, Олени, щоб не пов'язувати себе зі спорідненими колгоспниками. Зібравши колгоспників на загальні збори, замість Михайла Омеляновича, наказав колгоспникам вибрати на голову колгоспу Василя Кузьменка, бригадиром колгоспу Андріяна Савельовича Гречку (малого і лисого), а решту колгоспників, за винятком мене та Андріяна Васильовича Гречки, об'явив членами правління і пов'язав їхню долю зо своєю попередженням: — Провалюсь я з колективізацією хуторян — потягну й вас за собою. В рік матимемо колгосп і керуватимемо ним, або нас і духу на хуторах не залишиться. А колгосп зорганізує хтось інший. Іншого виходу ні для нас ні для хуторян нема. Ото ж без заперечень і хитрощів — продовжував Божок свою наставу колгоспникам на загальних зборах — закінчуйте заготівлю сіна і приблизно половину його складіть у спільний стіг на Маковцьовому городі, де матимемо осідок колгоспу. Жито, овес та що маєте посіяного одноосібно — збирайте кожний своє, а приблизно те, що потрібно на насіння та державі на податок, також звезете до спільного стогу. Рештою користайте останній раз хто що придбав. Сусідам та родичам перекажіть також про те, що я з вами тут говорив. До закінченнч жнив умови приступлення хуторян до колгоспу всім однакові: одноосібні податки відмінюються з днем подання заяви до колгоспу. Збіжжя на насіння та

хлібопоставку державі звозиться до спільного стогу. Коней та реманент усупільнимо після збудування стайні.

На цих же зборах було “вирішено і постановлено” з чий саме стодол будувати стайню для колгоспних коней (не враховуючи кому стодола належить, колгоспникові чи одноосібникові) та чії комори перевезти на Маковців город для схорони майбутнього врожаю колгоспної гречки та насіння, яке колгоспники постачають зі своїх посівів.

Божок з ново “вибраним” головою колгоспу Кузьменком, та правлінням, не став скликати збори та мітінги хуторян, щоб на основі пропаганди влади, партії і навіть самого “любимого” вождя, переконувати хуторян про перевагу та неминучість колгоспного устрою для селян. Він, до спілки з Кузьменком чи в товаристві когось з членів правління, приходили, так як і були в мене, та переконували кожного зокрема хуторянина, приблизно такими самими простими словами, як і до мене зверталися: — По-доброму пристанеш до колгоспу — матимеш хоч тимчасово полегші від податку і збережеш дещо з господарства, а по-поганому — господарство твоє зруйнується і тобі та родині спокою не буде, докіль не пристанеш до колгоспу, або зникнеш з хутора.

Пирощанам, гречкам та холодівцям навіть городи повідходили під земельний масив радгоспу ім. Чубаря. В лісництвах придатної до обробітку землі біля цих хуторів не було. Хуторяни, за якими рахувалось по декілька гектарів землі, навіть не цікавилися де їм виділили участки на неврожайному полі біля Андроникового хутора. Собі на прожиток та на виплату податку заробляли в лісництвах або на торфо-розробці. Ті хуторяни, що ще утримували коней, в більшості й так бажали збути їх на зиму, тому великого спротиву Божкові не ставили у подачі заяв на прийняття їх до колгоспу.

Наведу тут подію, яка видається побрехенькою.

На хуторі Пирощині жив один з заможніших хуторян на прізвище Бардак. Землі в нього було кілька гектарів на воронізькому полі. Будучи молодшим утримував добрих коней і займався візницьким ремеслом. Обставини змінилися, діти підросли і знайшли собі працю і прожиток

деінде, Тимофій постарів, залишившись на господарстві з дружиною і тримав невеликого коника. Жили вони в основному з ласки дітей.

За Бардаком рахується земля, у Бардака мається кінь. Отже Бардака треба колективізувати. Божок з Кузьменком і пішли до Бардака.

— Тимофію (як йому було по батькові — не знаю), час вже нам пристати до колгоспу — кажуть вони Бардакові.

— До колгоспу, то й до колгоспу — згодився Тимофій. Я вже однаково старий щоб землю обробляти. Та й не знаю де мене нею наділили. А коня однаково треба на зиму позбутися. Мені Гнідий служив вірно, нехай тепер ще й вам послужить.

— Так ви, Тимофію (батьковичу), ось заяву підпишіть про вступ у колгосп — простягає руку з заготованою заявою Божок.

— Цього вже ні. Ми за те таким прізвищем були панами “охрещені”, що в кріпаках бути не бажали — пояснив Тимофій.

— Колгосп — добровільна організація селян. В колгоспі поміщики навіть членами бути не можуть. Тепер головою колгоспу ваш сусід Василь Прохорович, а згодом, можливо, й вас на цю посаду виберуть. Ви напевно кріпацтва в колгоспі не забажаєте заводити — пояснював Божок Бардакові.

— Можливо й так, а можливо й ні — відмовлявся Бардак. — Ви кажете колгосп — добровільна спілка. А в мене доброї волі до колгоспу нема.

— Вільному-воля, а спасенному — рай. Так вас, Тимофію (батьковичу), попи в церкві навчали? А ви собі тільки подумайте, подасте заяву в колгосп, а про вас в газеті напишуть, ніби на часточці “за оздравіє” в церкві: “Колективізація на хуторі Пирощині на 100 % закінчена. Бардак в колгоспі ім. Другої п’ятирічки”. Або ще простіше — жартував над Тимофієм (батьковичем) Божок: “В колгоспі ім. Другої п’ятирічки Бардак... Тимофій членом”.

— Коли вам подобається моє прізвище, то назвіть ним свій колгосп, я перечити не буде. А про заяву в колгосп таки мене обмініть, будь ласка, відмовляв він.

— Дуже радо Тимофію (батьковичу), ми б вчинили вашу волю, але знаєте: “Всякая власть аще от Бога”. Нам вашу заявку про прийняття вас до колгоспу потрібно, а потім будете поступати, як самі знатимете.

Тимофій Бардак перед жнивими таки заяву про прийняття в колгосп написав, щоб тільки відв'язатися від немилих Божкових жартів щодо його прізвища.

Божок мав чим виказатися перед владою і партійною організацією, бо й дійсно, поданням заяви до колгоспу Тимофієм Бардаком, хутір Пирощина був колективізований на всі 100%. Бардакові син та дочка далі працювали поза колгоспом та допомагали батькам, а Тимофій, наступної весни став приходити в колгосп сторожувати на колгоспному подвір'ї.

Андріян Васильович Гречка (великий Андріан), ще минулої весни пристав до колгоспу разом з своїми сусідами, братами, сватами та дядьками, але з підписом заяви про прийняття до колгоспу відтягував.

Після сварки під час оранки під гречку на воронізькому полі з своїми сусідами, братами, сватами та дядьками залишив працю, не маючи на думці залишати колгосп. Але, приїхавши додому, зауважив, що крізь цеглини лежанки пробилась очеретина. Узяв це як якусь Божу позначку чи пересторогу і вирішив більше в колгосп не їздити працювати.

Хутір Гречкин взагалі побудований на піщаних буграх та на мочарах, де очерет ріс перед побудовою хутора і росте тепер, де його хуторяни не вивели з коріння. Андріянове господарство частково було збудоване на розкопаному піщаному бугрові, а частково на засипанім піском мочарові. Паростки очерету крізь підлогу, на призьбі чи на подвір'ї Андріянові не були новиною. Але паросток крізь лежанку викликав в Андріяна непевність і він став використовувати його в аргументах з Божком щодо поновлення його членства в колгоспі.

— Ви вже, Андріяне Васильовичу, напишіть заяву про прийняття до колгоспу. Збудуємо стайню для коней, поставите у ній свою кобилку, а самі як забажаєте, то працюватимете в колгоспі, а ні, то йдіть на торфо-розробку

на хліб насушний заробляти — умовляв Андріяна Божок.

— Ти що? — гнівався Андріян на Божка — намагаєшся мене зо світа передчасно зжити? Викошуючи чуже болото по коліна у воді, жилики, ось бач які нажив (Андріян мав розширення вен на ногах), а тепер пхаєш мене, щоб там і ніг позбувся!

— Ну, то напишіть заявку і приїздіть працювати в колгосп.

— А очеретину бачив? Десять років хата стояла на цьому місці і ніякої прикмети не було, а тепер сам подивись! Вже до стелі сягає.

— Зріжте очеретину.

— А як рука всохне?

— То вже я свої руки не пожалію — згоджується Божок зрізати очеретину.

— В моїй хаті? Навести нещастя на мою родину?

— Не виплатите податку — влада не буде вважати ні на вас ні на вашу очеретину на лежанці.

З початком нового року влада, щоб не дати одноосібникам спокою, в колгоспній стайні поставила сортувальну машину для зерна, яка звалась “треєром”. Цей “треєр” мав довгий барабан з дірками і так був збудований, чи, можливо, його дещо “реконструювали” спеціально для одноосібників, що одному чоловікові майже не під силу було крутити. От і наказали одноосібникам у певний термін пересортувати все насіння збіжжя на посів. Хто з хуторян — одноосібників мав відповідну кількість збіжжя на посів, крутив той “треєр” день і ніч, щоб не наражатись на покарання грошима чи конфіскацією чогось з господарства. Андріян Васильович, як і взагалі хуторяни Пирощини, Гречкиного та Холодівщини, не то що не обробляв землі, яка за ними рахувалася, але навіть не знав де вона є на Пуховому полі. Тому він навіть насіння не мав. Отже, не зважаючи вже на засохлу очеретину, написав заяву про прийняття його до колгоспу, а на провесні, коли підготовлялись до весняної польовної, так званої по-колгоспному “кампанії”, колгоспний актив прийняв Андріяна у члени правління колгоспу.

В хуторян навколишніх хуторів залишився тільки

один жеребець в Гарасима Маковця. Божок звернув на це увагу голові колгоспу Кузьменкові і вони розпочали вчашати до Гарасима та намовляти його вступити в колгосп, або принаймі усупільнити жеребця. Рід Маковців, після звільнення їх від кріпацтва, якимось до господарювання не брався, а Гарасим з братом Киндієм у поміщиці Гудимиhi служили до останнього дня перебування її в своєму маєтку. Киндій, перед приходом більшовиків, повіз бариню кудись на південь України і більше його на хуторі не було. А Гарасим залишився наглядачем на господарстві Гудимиhi, аж докіль з господарства та палат осталась тільки невелика купка побитої цегли.

Хуторяни за “догляд” Гудимишиного господарства не робили Гарасимові докору. Комнезами Гарасимові, як незаможникові і Гудимишиному батракові, виділили кращу землю на Гудимишиному ланові, докіль нова влада надумається перебудувувати одноосібне і дрібне селянське господарство, а тому й “непродуктивне”, на велике, соціалістичне і подібне до поміщицького, а тому й “високопродуктивне”. В Гарасима за той час завелися породисті коні, нова, під бляхою, хата, нова стодола, обгороджений дошками двір. Стару свою хату Гарасим навіть не забажав продавати, а переробив її на хлів для овечок, щоб взимку не мерзли ягнята. Отож коли Божок з Кузьменком зайшли до Гарасима з пропозицією вступу його в колгосп, Гарасим навідріз відмовився.

— Я в колгосп!? Ніколи!

— Гарасиме (я не пам'ятаю як йому було по батькові), вас влада обкладе високим податком, як несвідомого колишнього батрака, а теперішнього майже куркуля. За несплату податку вам можуть продати господарство. Можуть бути чималі клопоти для вас. Може все бути...

— Мене? Моє господарство продати? За що? За мої мозолі мені неприємності від влади? Про яку ви владу говорите!? Та я ж з діда-прадіда поміщиками експлуатований до останньої хвилини їхнього ладу. Коли б не революція, то й до сьогодні панам служив.

— Співчуваємо вам, Гарасиме (батьковичу). Приємно нам знати, що ви один з свідомих батраків-комнезамів, що

допомагали більшовикам владу селян та робітників встановляти. Тепер час вам зрозуміти, що й владі потрібна ваша допомога хуторян колективізувати, життя на нових засадах будувати. Самі в колгосп заявку напишіть і сусідам приклад подайте.

— Я вже своє на панщині відробив і про нову чути не хочу.

— Божки у Вороніжі поміщиками не були, ви про це добре знаєте. Кузьменки разом з Маковцями були Гудиминими кріпаками, то хто ж буде в колгоспі поміщиком? Колгосп, ви, я, Василь Прохорович, ваші сусіди та хуторяни. Гудима в колгоспі ні головою ні господарем не буде.

— Коли б Гудима повернувся, можливо й пішов би до нього в найми. А до всяких злиднів у колгосп — краще в річку сторч головою.

— Ну, то вже як ви так трагічно думаєте про колгосп, то Гарасиме (батьковичу) хоч усупільніть вашого жеребця, нехай вас добрим словом згадують хуторяни-колгоспники.

— Моїм добром? Моїм жеребцем користуватимуться всякі нероби та злидні? — Ніколи! Мені потрібно ось, ось сина одружувати. Я свою стару на Гудиминих шкапах привіз, а син невістку привезе на своїх. Гарасим тепер господар, а не поміщицький чи колгоспний наймит.

За вступ Гарасима до колгоспу, чи тільки усупільнення його жеребця в заміну зниження податків, запевнення на словах чи на письмі, що, в потребі, коней на Федорове весілля колгосп забезпечить відповідною кількістю, Божок та Кузьменко торгувались з Гарасимом до весни. Весною, коли виникла потреба покривати колгоспних кобил а колгосп не мав грошей Гарасимові за жеребця, Божок, на засіданні правління колгоспу, запропонував домовитись з Гарасимом заплатити йому за жеребця трудоднями по домовленню. Гарасим і цю пропозицію Божка відкинув.

— Гроші на кін — кобилу у двір. Нема грошей, не буде у вас і лошат — заявив Гарасим і колгоспні кобили в 1934-му році залишились не покриті.

Перед жнивками влада вирішила закінчити колективізацію на хуторах і хуторян оподаткувала так званім прогресивним експортним податком, що означало повну ліквідацію господарства одноосібного хуторянина, пристання його в члени колгоспу. Певну суму експортного податку накладали на господарство одноосібного хуторянина, з терміном 48-ми годин. Якщо господар виплатив призначену суму в термін, його оподатковували подвійно на скорочений термін на половину і так далі.

Ті хуторяни, що не сплатили першого податку, або подали заяву про прийняття їх у колгосп, потерпіли менше від цього “прогресивного податку”. А ті, що намагались відплатитись, тільки збільшили суму “податку” і в кінці лишилися не тільки господарських будівель, худоби а то й хати.

Гарасима також не минули. Як він “прогресував” з тим експортним податком — я напевно не знаю. Але з прилюдних торгів продали його жеребця, всю худобу, яку він мав, стодолу, комору, хлів, стару хату і навіть сїни біля хати.

За рік, чи щось, брати Сашки Радіонової привезли її вже з онукою до Гарасима на колгоспній підводі і без весілля наказали любити їх та шанувати. З Сашкою та онукою Гарасим примирився, але сам не вступив у колгосп і синові Федорові записуватися не дозволив.

Під час більшовицької революції в Московщині та визвольної війни на Україні, дядько Клим зі своїм братом Іваном були організаторами і керівниками республіки на Андрониковому хуторі, що вважала відтинок хуторського шляху та Бирварову гуральню на Морозовщині своєю власністю і за переїзд шляхом з переїжджих брала мито, а Бирварову гуральню, під загрозою спалення її, обкладала податком, що мусив виплачуватися натурою, тобто спиртом.

Дубовицький анархіст, “батько” Щуба, власности “Андронівської республіки” над Бирваровою гуральнею не визнавав, але з можливістю знищення її андронами чи будь-ким з хуторян, рахувався, а тому, підступно замордувавши дядькового брата Івана, намовив дядька

Клима пограбувати разом з ним Кролевець перед відступом з нього денікінців. Дядько Клим з пастки Шуби під Кролевцем врятувався щасливо і потім навіть допоміг частинам Червоної Армії ліквідувати банду Шуби в околиці села Дубович та спалити Бирварову гуральню, за що совєтська влада довгий час дядька Клима рахувала “заслуженим помічником революції” і звільняла від надмірного податку та контрактації.

Під час колективізації дядько Клим також користувався полегшами, як батько синів червоноармійців.

Перед тим, як влада вирішила остаточно ліквідувати одноосібні господарства на хуторах перед жнивими 1934-го року, Божок особисто і через членів правління колгоспу попереджував дядька Клима, як і решту хуторян, перед неминучістю суцільної колективізації. Але дядько Клим і цим разом надіявся на сина Миколу, що був комсомольцем і курсантом школи червоних командирів Особої Далекосхідної Червоної Армії.

Після отримання першого повідомлення про оподаткування його господарства експортним податком, дядько Клим сплатив його в термін і вислав телеграму Миколі: “Наше господарство оподаткували додатковим податком. Рятуй!”

Докіль надійшла від Миколи відповідь: “Вступайте в колгосп”, експортний податок на дядькове Климове господарство зробив “прогрес” чотирикратно і з терміном до трьох годин. Ранком посланець Воронізької сільради приніс повідомлення на сплату чергового терміну експортного податку, а слідом за ним приїхали представники шостенських державних установ та організацій купувати дядькове Климове майно та худобу з прилюдних торгів. До вечора дядько вже був не тільки без господарства, але й без даху над головою, бо “прогрес” експортного досяг четвертої стадії, за що продавали і хати.

Божок, ризикуючи своїм партійним становищем, відкупив дядькову Климову хату від шостенського жилвідділу, чи якоїсь іншої установи ніби для потреб колгоспу, а потім, щоб позбутися хати з колгоспних

рахунків, примусив нас з Гашкою відкупити половину дядькової хати від колгоспу.

Майже через рік після зруйнування дядькового господарства, у відпустку з Особої Далекосхідної, до батьків на хутір приїхав Микола в ранзі молодшого лейтенанта і, відділившись з двома сестрами від батькової родини, подав заяву про прийняття їх у колгосп. Загальні збори колгоспників без заперечень Миколу з сестрами прийняли в члени колгоспу ім. Другої п'ятирічки. а ще через рік колгосп продав їм половину хати одного розкуркуленого клишковця, що була перевезена на садибу ліквідованого радгоспу ім. Чубаря.

Ми з Гашкою потім обмінялись з дядьковими дочками хатами і пішли мешкати на садибу ліквідованого радгоспу, а дядькові дочки, з батьком та матір'ю, перейшли мешкати в половину своєї хати. Але справа "суцільної колективізації" хуторян, а особливо бажання дядька Кліма уникнути колгоспу, на цьому не скінчилася. Скільки вона заважила на долі Миколи, я не можу сказати напевно, бо певних потверджень не маю, а про його трагічну загибель чув двоє пояснень.

Одно від самого дядька Кліма: Микола поїхав у відпустку до тітки, що мешкала в місті Благовіщенському на Амурі і, купаючись в річці Амурі, втопився з власної необережності.

Друге від деяких хуторян: переводячи Миколу з комсомолу в кандидати партії, відповідні органи влади посвідчили його непролетарське соціальне походження, батькову належність до хуторянської "республіки" та спротив колективізації, і Миколу в кандидати на членів партії не прийняли та поробили відповідні заходи перед відповідними органами влади за покарання Миколи, як обманця влади та партії. Микола, щоб рятувати своє життя, намагався переплисти Амур на манджурську сторону, але куля прикордонників досягнула його у хвилях Амуру.

КОЛГОСНИМ КОНЮХОМ

Зколективізовані хуторяни за літо збудували стайню для коней, перевезли до неї дві старі комори хуторян, розпочали будувати хату-сторожку, посіяли дещо жита та, обмолотивши врожай гречки з воронізького поля і довідавшись, що ним на трудовень заплати буде не більше, як 80 грамів гречки, почали дорікати Божкові і один одному.

— Літо змарнували в цьому дурному колгоспі, от і маємо за це заплату по 80 грамів гречки на трудовень.

— На такому заробіткові навіть миша зиму не перезимує, не то що людина.

— Цур і пек такому колгоспові!

Навіть найактивніші колгоспники — малий Андріян Гречка, Василь Горбач та Михайло Омелянович, що взяли були закінчити хату-сторожку до осінньої негоди, залишили працю біля неї.

Усупільнені коні хуторян в колгоспній стайні все частіше лишались без нагляду. Декілька днів перед тим, як Божок з Кузьменком згадали за мене, їм пощастило намовити Петра Андрусенка взятися за нагляд колгоспних коней вдень, а Сергія Сірика вартувати біля колгоспної стайні вночі. Приїхавши Сірим першого дня до нового осідку колгоспу ім. Другої п'ятирічки, я й без виразного наказу Божка чи Кузьменка зрозумів, що Петро потребує допомоги біля нагляду за кіньми і взявся йому допомагати. Мій почин одобрили Божок з Кузьменком і я став постійним колгоспним конюхом, помічником Петрові.

Докіль погода була суха і не дуже холодна, ми з Петром ранком, напоївши біля колодязя коней, виганяли їх не путаних в ліс, а коли не вітряно — на Ковалівське болото. Я залишався наглядати за ними а Петро вичищав стайню та накладав коням гречаної соломи на ніч. Коли була негода і коні навіть не хотіли йти до колодязя напиться води, ми з Петром намочували їм по мірці збоян на денний харч, а вечором знову вгощали їх гречаною соломою.

Самі ми між собою скоро здружилися знову і теплі вечори проводили біля багаття посередині колгоспного двору, а в негоду розкладали багаття в недобудованій хатці-сторожці. І так в трьох ми порякували колгоспними кіннями та майном щось більше місяця.

Сергій приходив вартувати коней і колгоспне майно з мисливською рушницею його батька та чималою торбинкою картоплі. До рушниці Сергій мав обмежену кількість пороху та шроту, тому нам з Петром дозволяв тільки по одному вистрілу на вечір. Картоплі він не шкодував і ми кожного вечора мали дуже ситу й смачну вечерю спеченою в попелі багаття картоплею.

Окрім стріляння з Сергієвої рушниці та вечері його картоплею, біля багаття ми часто засиджувалися далеко за північ, співаючи пісень, згадуючи наші дитячі і шкільні роки та оповідаючи пригоди, що трапилися нам між нашим навчанням в Білогривській школі та теперішнім нашим спільним колгоспним життям.

Петро Андрусенко, закінчивши четверту клясу Білогривської чотирирічки, коли я байдикував на Воронцьовому хуторі обманюючи себе й батька, два роки вчився в Кролевці. Минулого року, коли на присилані батьком гроші стало скрутно жити, він перейшов у Вороніж до сьомої кляси і, за винятком зимових місяців, був змушений ходити пішком до школи. Сьому клясу він закінчив і зразу після закінчення занять намагався поїхати на розшуки батька, в місто Таганрог, де батько працював на залізниці кондуктором, ще від часів революції та визвольних змагань. Але ні в матері, ні в Петрових дядьків не було вистачальної суми грошей на купівлю квитка на поїзд. Петрів батько, службовець залізниці ще з царських часів, вірою та правдою вислужувався перед царським режимом і з останніми його оборонцями, денікінцями, евакуювався на південь України. В Ростові на Дону трапив у більшовицьке окруження, але, як залізничник, він зброї не мав, тому його навіть більшовики не забрали в полон. Скориставшись з замішання, Петрів батько з Ростова перебрався в Таганрог і там, дещо замаскувавшись, став

працювати кондуктором, не зважаючи кого обслуговує потяг: білих чи червоних.

Довший час Петрова мати вважала Петра та старшу дочку Нюрку сиротами і жила на ласці старих парубків і дещо несповна розуму дядьків Степана та Йосипа Андрусенків. Але десь на початку 1927-го року несподівано приїхав батько — на відвідини родини та родичів на хутір, і привіз з собою чималу суму грошей. До минулої осені родині Петрового батька світ був широким, життя задовільне і відношення щире. Батькові брати за його гроші в короткий термін збудували для його родини на хуторі нову хату. Весною, після закінчення шкільної науки, мати з Петром та Нюркою їхала на відвідини до батька в Таганрог на кошт залізниці. Літом батько з родиною приїздив на хутір на декілька тижнів. Після заведення карткової системи на харчі та речі першої потреби батько щомісячно забезпечував родину відповідними картками і переїзним квитком до станції Конотоп, для отримання відповідних харчових продуктів та речей першої потреби, згідно карток, у залізничній спеціальній крамниці. Минулої осені все увірвалось. Від батька жодної вістки. Ніхто не знав, чи тяжко захворів він, нагло помер, потрапив в якусь катастрофу на залізниці. А може вождів тесть, теперішній “залізний” нарком залізниць, соратник “великого” батька й учителя, пролетар усіх країн, друг і товариш залізничників, товариш Лазар Мойсеевич тримає його під розслідуванням без права переписки чи, можливо, вже згладив зо світу, “рознюхавши” контрреволюційне минуле Петрового батька.

Листовно чи усно про такі справи запитувати відповідні державні установи тепер дуже небезпечно. Писати листи знайомим ще гірше, бо цим не тільки виявиш себе, але до знайомих покажеш наглядачам “порядку” “стежку”.

Петровій сестрі, Нюрці, вже минуло вісімнадцять років і вона, без зайвих труднощів, зимою влаштувалася на працю в Шостці на станції і цим дещо облегшила материне становище. Але минулого літа від Нюрки стали вимагати посвідки про її соціальне походження. Мати побоялася

звернутися у Воронізьку сільраду за довідкою Нюрці, бо у Вороніжі могли знати про службу Петрового батька на станції Терещинській і евакуацію його з частинами денікінської армії. Тому вона звернулася за порадою до Божка. Божок порадив матері подати заяву про прийняття її з родиною у члени колгоспу ім. Другої п'ятирічки. Після занесення матері до списків колгоспників, Божок написав відповідну довідку для Нюрки. Петрові сповнилося шістнадцять років місяць тому і Нюрка в Шостці розглядається там і Петрові за працею.

Надходяча зима для Петра також непевна, але він вже доросла особа, йому повних шістнадцять років життя. У нього мати ще при повному здоров'ї і сестра в Шостці роздивляється йому за працею. А там і батько може озватися.

Петро добрий і вірний друг. Наші стежки розійшлися, а тепер знову зійшлися, але, правдоподібно, не на довго.

Біля багаття ми співаємо, їмо Сергієву картоплю, стріляємо з його рушниць, не боїмося відкрити таємниці в душах своїх один одному, але зарадити теперішньому нашому лихові, допомогти один одному, наразі неспроможні.

Сергієві нарікати на свою долю особливо нема чого, хоч його батько вже майже десять років "не дома". Але фактично він тільки третій рік десь на Далекому Сході. Як саме "далеко", йому мати все ще не сказала відверто, але з підслуханої розмови матері з шостенськими знайомими, до яких батько пересилає гроші для родини та пакунки з одягом, взуттям та різними речами, він певний, що батько працює начальником пожежної сторожі міста Миколаївськ на Амурі.

З присланої батьком матерії мати для шостенців шие жіночу та чоловічу одіж, за що вони добре платять, чим мати забажає: хлібом, цукром, смальцем чи навіть порохом, шротом та капсулями для задоволення Сергієвого бажання.

Після закінчення Білогривської чотирирічної школи Сергій, як і його ровесники та одноклясники з Першої Васильківщини, вирішили, що їм науки досить і пристали

до старших своїх колишніх однокласників парубкувати та дівувати. Сергіїв батько плянував улаштувати його в якійсь майстерні в Шостці і ціле літо призвичаював його в своїй кузні перетворювати церковні хрести, кадила, ризи з ікон, обрамлення з книжок і тому подібну церковну утвар в золотих та срібних жучків, метеликів, бабок, слоників чи навіть на робітничі та селянські знаряддя праці, як то серпи, молотки, ключі, рала і тому подібне.

Сергієві нелегальна праця з батьком в кузні не дуже подобалась і в Шостку від хуторянських друзів відриватись не бажалось. Але до осені батько “не дома” не добув і він залишився байдикувати на хуторі.

Тепер Сергій зрозумів, що ті старші дівчата та хлопці, що нами верховодили під час нашого навчання в Білогривській школі і тепер парубкують та дівують на Васильківщині — йому не рівня. Тому він навіть посварився з нашим ровесником Іваном Горбачем, бо то він наполегливо переконував Сергія не витратити марно часу на навчання в школі в “далекому” Вороніжі чи навіть ще “дальшому” Кролевці.

Минулої осені двадцятитисячники на обох Васильківщинах побули тільки один день, а на господарство Сергієвих батьків навіть і не заглядали. Якби не нагла загадкова смерть дядька Максима та тітки Катерини, Сергій проти советської влади застережень, можливо, і немав би, а так в його голові завжди стоїть питання без відповіді.

— Чим саме заваждали дядько з тіткою владі? Навіщо було їх мордувати і залишати п'ятеро малих дітей круглими сиротами?

Весною Сергій майже примусив матір, щоб вирядила його до батька, в якого тільки він міг отримати певну відповідь щодо смерті дядька та тітки. Але мати, на пораду своїх шостенських знайомих, відмовила його від їзди, пообіцявши відпустити до батька в осені. Осінь майже кінчається, Сергій не забуває нагадувати матері про обіцянку відпустити його до батька, а мати, мабуть, знає якусь іншу перешкоду, ніж далека і невідома дорога. А, може, тільки з материнської любови до самотнього сина не бажає відпустити його в невідоме.

— Нехай ще рік мати повтішається моєю покiрністю — пояснює Сергій своє відношення до матиної заборони їхати до батька. — За рік стукне мені шістнадцять, я за цей час звикну ночувати під голим небом, не зважаючи на погоду, навчуся добре ходити на лижах за зайцями і потім — довідку з колгоспу “в зуби”, квиток на потяг під те місце чим сiдаємо, і вітай краю, з відкiль сонце для нас сходить! Під батьковим наглядом буду відважним пожежником, а без батька досвідченим мисливцем по манджурських сопках.

В трьох господарили ми колгоспним майном по своїй волі і здібностях десь до половини грудня. Коли ночі стали холодніші, темніші, падав дощ чи задувало снігом, після нашої бесіди та вечері Сергієвою картоплею, ми з Петром брали до вподоби колгоспних коней і їхали домів. Петро біля хати не мав хліва, де міг би перетримати коня до ранку. Тому я, підвізши Петра до його хати, забирав коня з собою на Хомишине подвір'я. Ранком мені їхати з двома кіньми через Другу Васильківщину було ризиковано, бо хтось з хуторян міг донести Божкові чи Кузьменкові, що ми надуживаємо колгоспними кіньми, то я приводив обоє коней до стайні стежками поза хутором, а Петро приходив пішки.

Одної грудневої, холодної і ненасної ночі, відбувши нашу бесіду і вечерю біля багаття в недобудованій колгоспній хатці-сторожці, я з Петром поїхали десь після півночі домів. Я, як і завжди, забрав коня, на якому їхав Петро, з собою, але ранком Петро не прибув на час доглядати коней.

В ненасну погоду коні від водопою самі поспішають у стайню, ганялись за ними по полі та лісі не треба. Повигрібати зі станків мерзлі кизяки, також багато часу і зусиль не вимагає. Забезпечивши коней денними харчами та вичистивши стайню, я вирішив навідатись до Петра і взнати що з ним трапилось. Їздити колгоспними кіньми в полудень додому на обід ми маємо дозвіл від Кузьменка. Сів я на коня й поїхав до Петра. Петрова мати сама не певна навіщо Нюрка покликала його, без попередження, в Шостку. Знайшла працю для нього, чи щось

непередбаченого трапилось з нею, мати не знала.

Щасти йому Боже, якщо знайшлась добра праця для нього — подумав я. Ми вдвох з Сергієм якось біля коней перезимуємо, а кусень смаженого на багатті в хатці-сторожці заячого м'яса Петрові через матір передамо. Якщо яка пригода трапилась Нюрці, то, дай Боже, щоб все закінчилось добре.

Вечірнє порання біля коней у мене затягнулося до сутінків. Впоравшись, я роздув жарини в багатті, розвів ватру і став чекати на прибуття Сергія. Сутінки змінились, темним, холодним осіннім вечором, а Сергія все не було.

Дивись, подумав я, народньою приповідкою, — де коротко, там рветься. Петро зник, не попередивши, а тепер і Сергія десь чорт тримає. Заснув неборака чи трапилось щось?

Сергій мешкає не більше пару сотень метрів від колгоспної стайні. Збігати до нього — пуста справа. В більшості хуторян гасу на освітлення бракує, але в сусідських хатах, якщо нема гасу до лампи, то блимає лучик на припічку чи вогонь у грубі. А в хаті Сергієвої матері ніби в гробові темно. Сергієва менша сестра, Катерина, навчається у воронізькій семирічці і у Вороніжі має помешкання. Дунька, (Сергієва мати) вештається між Шосткою та хутором. Могла в своїх знайомих заночувати з огляду на кепську погоду. А він напевно заснув — вирішив я і почав наполегливо гримати в сінешні двері. Погримавши, переліз огорожу, постукав у вікно, де мало бути його ліжко, але жодної відповіді чи руху в хаті моє стукання не викликало. Оце так колгоспний вартовий — пробурчав я сам собі під ніс, заснув, то тепер хоч з гармати стріляй то не збудиш. Служба та дружба, люди кажуть, все одно що найми, а нанявся, як продався, — тягни лямку до терміну — підбадьорив сам себе в думці і пішов назад в колгоспну хатку — сторожку до багаття. Вночі прокинеться — прийде, а ні, то мене лихий і до ранку не вхопить. Сергій мені таки племінником доводиться, а родичі, як чорти в болоті, все один одного пробує в дишло запрягти — навіялась мені народня побрехенька коли носив кулики соломи до хатки, щоб якось захиститись від пронизливого вітру, коли задрімаю біля багаття.

Ранком, упоравшись біля коней, не став чекати до полудня, а сів на ворону моторну кобилу й поїхав до сестер спожити сніданок та розвіяти їхню журбу і смуток, бо ж вони, прокинувшись ранком, виявили мою неприсутність і напевно попали в зневіру і жах. Повернувшись від сестер на колгоспне подвір'я я застав там розгніваного Божка, що викидав в'язанки соломи принесені мною минулої ночі в хатку, штовхав голоблі возів, що недбало поставлені по подвір'ї і взагалі ніби все було йому на перешкоді.

— Я вам наказував не залишати коней без нагляду — почав він сварити мене, коли я, поставивши ворону кобилку в стайні, наблизився до нього, — де вас чорти обох носили більше години? Соломи в хату наносили і завели, ніби свині, барліг. Хату спалите і самі до чорта пообсмалюєтесь. Холодно вам — розводьте вогонь у печі, а що комина нема, то дим і з вогнища в хаті крутиться. А той лисий чорт (малий Андріян Гречка) так, мабуть, і не показується? Казав же йому, щоб вікна хоч дошками позабивав та комин з дощок до печі зробив.

— Був він тут на цьому тижні? — з притиском в голосі звернувся до мене Божок. Коли саме приходив малий Андріян за своїм конем до стайні і, потримавши щось днів зо два, привів його назад, я не міг пригадати, бо в нас якось були “погубилися” не тільки тижні, але й дні. Осінні дні короткі, біля коней вони всі одакові, а біля багаття вночі для нас всі вечори були святкові. Божок і без моєї відповіді добре знав, що з малого Андріяна господар нікудишній був на власному господарстві, а на колгоспному тим більше, колгоспним бригадиром мусив його тримати, бо він не тільки завзятий підбріхувач, але й безсовісний комнезам, що не посоромився допомогти Драгелеві рідного дядька Федора Гречку розкуркулити. Ще гірше — заарештувати всю родину і виселити, як тоді всі були переконані, на Соловецькі острови.

— Кого він на місце Сергія призначив? — звернувся до мене Божок лагідніше, побачивши моє зніяковіння.

— А з Сергієм щось... — в моїм горлі застрягли слова — сталось недобре? — В думці виникли дуже не милі припущення за його батька, материну спілку з шостенцями,

необережне поводження з рушницею...

Божок довго і докладно мене оглядав нахмуреним обличчям і пронизливим зором і потім, вимовляючи твердо кожне слово, запитав:

— Ти — хочеш — мені — сказати — що — минулої — ночі — біля — коней — сторожа — взагалі — не — було?

— Я думав, що Сергій залишився сам дома і заспав...

— То ви обидва в тому берлозі й пересиділи ніч? — не дослухавши мого пояснення, звернувся до мене Божок.

Говорити неправду Божкові не було потреби і я розповів йому, що вчора ранком Петро не прийшов порати коней і я був змушений поїхати до його матері.

Петрова мати сказала, що він пішов до сестри в Шостку і там правдоподібно матиме працю.

— До чортової матері з такими порядками! — грозив комусь кулаком в напрямку хутора. — Я вам коли-небудь поскручую голови, та до чорта в болото позаганяю! Чорти ви болотяні. Поїдь і поклич мені негайно Андріяна! — наказав Божок. — І скажи йому, що коли через півгодини не буде тут, я сам приїду за ним з налигачем. Так і скажи — наказав твердо, коли за півгодини не будеш на колгоспному подвір'ї, то Андрій по тебе з налигачем приїде. Ти знаєш, що таке налигач?

— Знаю, — відповів я йому, виводячи коней зо станків, щоб їхати до Андріяна.

— Так отож не забудь про налигач йому нагадати.

У воротях стайні Божок заступив мені дорогу коли я виводив двоє коней.

— Ти куди з двома кіньми?

— Та куди ж!? — здивувався я. Ви сказали їхати до Андріяна

— Залиш одного! Я тобі сказав поїдь до Андріяна, а не відведи йому коня. Нехай лисий дурень за тобою біжить ніби собака, язик висолопивши, коли своїх обов'язків виконувати не хоче. Пішки скоріше до розуму дійде. Та гляди ж мені, коня йому не віддавай, бо й з тебе шкуру здеру — попередив мене Божок коли я вже всівся верхи на коня.

Андріяна, як майже всі хуторяни в цю пору року, перед полуднем, з сусідами палив тютюн, завернутий в кусень

газети та “переганяв слова з пустого в порожнє”. Його дружина сказала мені, що він має бути у дядька Власа і я там його знайшов. Про налигача в присутності дядька Власа та сусідів я йому не сказав, але повідомив докладно через що Божок розгнівався і що він від нього бажає. Андріян, натягнувши міцніше кашкета на свою лису голову, не зайшовши до своєї хати, попрямував дорогою на Васильківщину. Мені якось неприємно було обганяти старшого чоловіка, але в сварку з Божком мені також не належало встрягати. Тому я звернув коня на лісову просіку і поїхав в обїзд.

Повернувшись з Гречкиного хутора до колгоспної стайні я вже застав в ній дядька Павла Маковця, який, ходячи поміж станками коней, голосно нарікав: — Годують коней гречаною соломою ніби кіз перед ярмарком. Кінь сіна потребує, а не соломи! Чорти б вашого батька соломою годували, злидні комнезамські!

По деякому часі у стайню прийшов Василь Павлович Вареник і переказав мені розпорядження Божка, щоб я ішов додому і до завтрашнього ранку відпочивав. Сам він став допомагати дядькові Павлові ганьбити колгоспні порядки.

ВОЛЯ НАША, ПРАЦЯ ВАША, А ГУРТОВЕ ТАКИ ЧОРТОВЕ

Я все ще не був певний чи повернеться Петро з Шостки. Сергія, можливо, вже мені більше не бачити. Про це перед тим, як іти додому на відпочинок, я довідався від Дуньки, яка щойно вернула з Шостки.

Сергій сам не знав, що мати готує йому не сподіванку. Вартування колгоспного майна в негоду та холод мало призвичаювати його до небезпек, які можуть виникнути в далекому і дикому Далекосхідньому краю. Там же ж сувора природа. Вернувшись вранці з колгоспного

вартування, Сергій застав вдома наготовану подорожню торбу для нього та провожатого шостенця до Москви, щоб він, бува, не зблудив, міняючи там потяги. Швидкий потяг номер 11, що курсував між Києвом та Москвою, через станцію Терещинську проходив перед полуднем. Йому не було часу навіть добре роздумати що це все означає і покійно пішов з матір'ю та провожатим на станцію.

Наступного ранку мої обов'язки колгоспного конюха утратили "важливість". Прийшов я до стайні ніби й раніш ніж попередньо, але дядько Павло та Василь Павлович вже напоїли біля колодязя коней, намочили їм збоян на харч і закінчували очистку нічних кизяків. Я був змушений задовольнитися "посадою старшого куди пошлють": як дядько Павло та Василь Павлович підуть додому на сніданок, то я наглядатиму за кіньми. І як Андріянові чи Кузьменкові забажається когось з колгоспників чи хуторян викликати в контору до Божка чи в якійсь потребі, то я піду чи конем поїду звати. Часом доведеться запрягати коня в сани та поїхати з Андріяном до когось з хуторян за сіном для коней. А то й так, біля багаття, з не дуже задоволеними і радісними колгоспниками день перебуду.

З переміною мого становища в колгоспі ім. Другої п'ятирічки змінились порядки для решти колгоспників та колгоспного керівництва.

Після мого прибуття до колгоспної стайні того грудневого, морозного, але як на цю пору поміркованого дня, першим у двір прийшов лисий Андріян зо своїми сусідами — дядьками та сватами і зразу приступили обрізувати кінці дощок у вікнах та дверях хатки-сторожки, щоб потім припасовувати лутки для вікон і дверей. Потім прибув голова колгоспу Василь Кузьменко і, походивши взад і вперед по холодній стайні та похукавши в руки, взявся розкладати багаття на місті нашого старого вогнища посеред подвір'я. Згодом прийшли Василь Горбач, Михайло Омелянович та Петро Суклітович. (Петро Ягорович Вареник більше на хуторі відомий як Суклітович).

Василя Горбача та Омеляновича Андріян призначив

вичистити хатку з решток нашої нами соломи та головешок з вогнища і підготуватись до добудови печі в хатці та комина до неї. Петро Суклітович мав навести лад у тій половині стайні, де була гречана солома та збоїни, щоб було де поставити січкарню та нарізати січки для коней. Але той біля матері-вдови працювати вилами не звик і проходив півдня між стайнею та багаттям, де невідступно грівся Кузьменко. В полудень на колгоспне подвір'я прийшов Божок перевірити скільки колгоспників на працю назбирали бригадир з головою та що зроблено за півдня. Він наказав Кузьменкові скликати членів правління колгоспу на вечірню нараду:

— Склич всіх членів правління на нараду. За неявку котрогось з них відповідатимеш ти особисто — сказав Божок Кузьменкові біля багаття і зразу відійшов у напрямку хутора.

Кузьменко, ще не звикший видавати накази нижчим “чинам”, не переказав розпорядження Божка Андріанові, а сам взяв зі стайні коня й поїхав верхи на Воронців хутір до Мирона Семеновича Мокрогуза та Миколи (Миколайчика) Коломійця, колгоспників з Воронцьового хутора, а потім ще заїхав і до колгоспного комірника Михайла Стукала на Другу Васильківщину. Кузьменко — чоловік високого росту, худощавий, верхи на коні зроду не їздив. Його батько, Прохор, вік прослужив в Гудиминому маєткові на Писаревичах, кінь йому не був потрібний. Василь також господарством не бажав заводитись — рубав ліс в Пирощинському лісництві і якимсь вистачало родині на життя. А тепер, послухавши просьби Божка допомогти йому організувати колгосп на хуторах, заплутався, як риба у нереті — ні назад, ні вперед. Божок, правда, продуктивні картки для родини дає і сільрада виплачує сто карбованців на місяць. Але ось, проїхавши перший раз в житті верхи, тепер ходить розкарачений, на посміх хуторянам. Василь Прохорович, не зважаючи на мою присутність у стайні, прив'язує коня в станкові і проклинає Божка, колгосп і цілу советську систему, яка вимагає від хуторян непотрібної муки і неможливого господарювання.

По полудні біля багаття дещо збільшилось

колгоспників. Мирон Семенович та Миколайчик на хуторі вважались майстрами на всі руки. Як теслярі, прийшли на працю з сокирами, але біля хатки вже поралися Гречки й їм там робити нічого. Андріян призначив їх з Суклетовичем наводити порядок біля соломи в стайні. Миколайчик передумав і погодився бути колгоспним сторожем вночі біля коней. Тож пішов домів відпочивати перед “трудом праведним”. Миронові Семеновичу також праця біля соломи не сподобалась і він, за своєю старою звичкою позначити свою присутність порадами й розрадами, став, ніби гусак біля гуски, лебедіти Кузьменкові про брак потреби і взагалі недоречність розбудови колгоспного осідку на Маковцьовому городі біля Першої Васильківщини.

— Хто тут затіяв будувати колгосп? — цього моя голова не може сприйняти. Подумайте самі, Василю Прохоровичу, як на такому морозі теслярюві з сокирою витримати? По теплі та по добрі, нехай би й тут частина колгоспу була, але тепер, ви самі подумайте; шкла на вікна й за золото не роздобудеш. Ну й навіщо людей морити на морозі, коли он там за залізницею Трохимова хата — тепла й затишна. Павло Хомич нехай переселяється в свою, а колгосп на Трохимове господарство. Нам з вами, Василю Прохоровичу, ніхто хат не будував. Ми самі, як уміли так і дбали. А в нього ж і брат лісником. Що до чого, нехай собі й порадять. В чоловіка влада забрала, щоб колгоспові допомогти, а ми самі себе принижуюмо перед якимось придуркуватим Павлом Хомичем. Та він не тільки не член нашого колгоспу, а навіть не член нашої сільради. Має спілку з білогривчанами, нехай і хату вони йому знайдуть. Та й коней в недобудованій стайні за зиму знищимо — продовжував Мирон Семенович свою, ніби заздальгідь підготовану промову перед Кузьменком.

Подивіться самі, Василю Прохоровичу — показував Мирон Семенович на стайню. — Крізь щілки хоч собаку протягуй, попід стріхою протяг, ворота — тільки назва, що вони ворота, крізь них не то що горобці, але й ворона влетить у стайню. Зимомо захурделить, замете, коней треба буде з-під снігу лопатами відкопувати. А Трохимів двір

затишний і хліви, як хліви, з вишками й щільні. Та й вам, Василю Прохоровичу, з Пирощини до Трохимового господарства ходити не далі, ніж на це пустирище. Воронців хутір з Бабаками та Андронами не порівняти з Васильківщинами та Греччиним. А чи ходити нам до них, чи їм до нас — різниці нема. Тут треба все починати від початку, а там таки місце обжите.

Миронова ідея перенести осідок колгоспу ім. Другої п'ятирічки, чи принаймні примістити там коней на зиму і виселити з нашої хати Павла Хомича з родиною, мені подобалася не тільки тому, що й нас колгосп, згідно з Божковою обіцянкою, міг би примістити в нашій хаті, але й тому, що нерозумний поступок старої Хомихи, який завдав нам стільки горя, сліз та мук, став би “причтою во язиках”, — прикладом не тільки нерозумним хуторянам, але й людям в околиці. Прикладом, що підтвердив би стару народню мудрість; “на торбу старця не зазіхай, бо в ній тільки крихти та злидні”.

У випадку часткового здійснення ідеї Мирона Семеновича, я з сестрами міг би, навіть без дозволу Василя та Олени, перейти мешкати в їхню опустілу хату, впроситись до тітки Оришки, до Максимових сиріт, чи, навіть, до Сергієвої матері. А весною викопав би землянку в кінці нашого городу.

На нараді правління колгоспу вирішили, чи Божок наказав колгоспному керівництву, розшукати між хуторянами хоч ручну січкарню, щоб збояни та солону різати коням. І, щоб розвідати за лишком сіна в одноосібників. Другого дня на колгоспному подвір'ї ще більше “зароїлося” від колгоспників. Де роздобув Андріян з Кузьменком січкарню? — я не знаю. Крутити її прийшли навіть васильківщанські дівки — мої колишні одноклясниці білогривської школи — дві Проньки з Горбачовою Мотрею. Прибув і комірник Михайло Стукало з ключами від комор, щоб налаштувати відходи збіжжя до млина. Він і натрапив на невияснене “диво” нашого господарювання з Сергієвою рушницею: двері посічені шротом, а дірки в замках для ключів позапаковувані оловом. До Михайлової свідомості не могла дійти така

проста істина, що в хуторян все ще залишились мисливські рушниці, і що хтось стріляв з них у двері комір.

— Якому дурневі мішали двері в коморах, що він їх вилами подовбав і замки попсував? — жалівся він Кузьменкові, а той, пригріваючи біля багаття те місце, що обмуляв на коневі вчора, тільки в ус підсміхався, мовляв: мені перепало, то й ти в своїх замках поковирайсь, докіль руки озябнуть.

Божок тепер кожного дня приходив на колгоспне подвір'я перевіряти як виконуються “постанови” правління колгоспу. І біля багаття не забував нагадувати членам правління колгоспу та колгоспникам підсоветської дійсности.

— Мені партія допомогла з комсомольця стати кандидатом у члени партії та послала до вас на хутір допомогти вам господарювати усупільненим господарством по новому. Моє діло тут — допомагати вам господарювати. Ваше діло — господарювати. А ви уникаєте праці. От тепер і маєте. Казав вам: — утепліть стайню, добудуйте сторожку, подумайте за пашу і догляд за кіньми. Тоді то зими було далеко, а тепер мерзніть. Холодно в руки, але ви хоч біля вогню можете погрітися. А може бути так, що й вогню не дозволять розпалювати. Я відповідаю перед партією і радянською владою, а ви відповідаєте за колгоспне господарство на цьому хуторі переді мною, всі ми разом відповідаємо за наше недбальство перед народом. А які можуть бути наслідки за саботаж і недбальство — вам пояснювати не потрібно.

Божок, “прочитавши” щоденний “отченаш”, вертався в теплу хату Йовтухової вдови, Олени, і там “сочиняв” звіти для своїх зверхників про соціалістичну перебудову хуторянського сільського господарства. Василь Кузьменко у старому, виношеному піджакові, перешитому з солдатської шинелі, розпостирив руки біля багаття посередині колгоспного подвір'я ніби пугало на городі. Лисий Андріян у дядьковому Федоровому кожусі чорної дубки вештався поміж одноосібними хуторянами і виявляв “лишки” сіна в них, щоб згодом, по розпорядженню сільради, конфіскувати його для

колгоспних коней. А решта членів правління, активістів і звичайних колгоспників, для яких вистачало б для їх рахунку пальців на руках однієї людини, доглядали коней, утепляли стайню та добудовували хатку-сторожку.

Я напевно не знаю, де саме на пізнього Миколи ярмарок, (19-го грудня) — в Новгород-Сіверському чи в Понорниці, але, щоб хоч частину усупільнених коней втримати в належному стані до весни, Божок, на пораду Василя Павловича, запропонував, а правління колгоспу постановило, щоб біля десятка колгоспних старших коней продати на ярмаркові, а за вторговані гроші купити стіг сіна на Деснянському лузі. Одинадцять коней вибуло зі стайні, в тому числі й мій сірий. Ходити в трьох біля двох десятків коней на стайні дядькові Павлові та Василеві Павловичу здалось недоречним і вони вирішили, щоб я на стайню приходив пізніше і наглядав за кіньми тільки тоді, коли вони відсутні на сніданок та обід. В мене ще збільшилось часу на обов'язки “старшого куди поспіють” та підслухувати колгоспну “мудрість” біля багаття.

За ці останні два тижні місяця грудня поживавленої праці колгоспників біля колгоспного господарства колгоспу ім. Другої п'ятирічки зайшли чималі зміни. Десь знайшлося шкло для вікон до хатки, цегляна труба до печі була прироблена і навіть знайшли пару возів глини на долівку.

30 грудня по полудні Божок прийшов до стайні взяти коня, щоб їхати ним у Вороніж до своєї родини зустрічати новий, 1934-ий рік і приніс мені розпорядження правління колгоспу на видачу нам 40 кілограмів гречки, як аванс за пророблені мною в колгоспі два місяці та наказав мені переселитися з сестрами в колгоспну хатку-сторожку.

—Свята надходять, хуторяни знову можуть “забути” свої обов'язки, а ти тут доглянь, то я про тебе не забуду.

ХАТА НЕ ВИНУВАТА, ТІЛЬКИ ХОМИХА НЕРОЗУМНА ЖІНКА

Не з radoщами, не на достатки ми були змушені переселитися з Хомишиної, напіврозваленної від старости, хати в колгоспну сторожку, але з крихіткою надії на Новий Рік, на поліпшення нашого сирітського становища в обзедоленому колгоспному господарстві хуторян.

Наші сирітські злидні та поневіряння владою московськ::х наїзників підготовлялися задовго перед тим, як число “ТРИ” стало триклятим числом не тільки для нас, але й для мільйонів наших рідних, сусідів та земляків.

Третього місяця в тридцятому році через жорстокість влади та примхи нерозумної старшої жінки — Хомихи, нас з калікою і вдовцем батьком виселили з нашої недобудованої хати в Хомишину.

З початком тридцять третього три висланці-москвичі ограбували нас з запасів харчів на зиму. Тридцятого травня нас троє залишилося круглими сиротами, навіть без поради трьох найближчих осіб: тітки Василяни, сестри Катерини та дядька Клима.

В Хомишиній хаті ми промешкали три роки без трьох місяців, і тепер ми в трьох маємо переселитися в колгоспну сторожку тридцятого грудня.

Може, з переїздом в сторожку трикляте число “ТРИ” перестане бути символом нашого нещастя? — думав я, запрягаючи в сани колгоспного коня, щоб їхати по сестер до Хомишиної хати.

З Гашкою, до смерті матері, ми виростили ніби двійнята. В нас були спільні друзі, спільні зацікавлення та таємниці. Всяку образу, незгоду чи навіть недоброзичливість через моє старшенство до неї, вона злагіднювала сльозами, а ніколи скаргою матері чи сестрам. Була тонкослізна, на вигляд більше подібна до хлопця, бо шолудива. Покійна мати, журячись долею Гашки, було, висловлюється стурбовано:

— Росте дівча, але дівки з неї мабуть таки не буде. На голові волосся рости не хоче, а до голови толку не прибуває, щоб збагнути, що вона таки дівчина а не хлопець. Ні лялькою не цікавиться, ні до сестер не горнеться. Грицька нема біля неї — сама не придумає чим забавитись.

Пробувши три роки в няньках у Соньки Гашка на вдачу ніби й не змінилася, але на ній відросло чорне, хвилясте волосся, “висохли” сльози і, відколи вона вернулася мешкати в батька, зразу знайшлись у неї подруги-ровесниці на хуторі. Від смерти батька, в нас з Гашкою встановились виразно розмежовані обов'язки нашого “господарювання”. Вона опікувалась Варочкою і порядками в Хомишиній хаті, а я опікувався ними обома, як умів.

Коли я, на пораду дядька Клима, прогнав Мар'ю Іванівну з Хомишиного городу, Гашці моя поведінка не сподобалась. Але вона не розплакалась, як це вона робила раніш, і не дорікала мені за мій негідний вчинок пізніше, коли на протязі літа я терпів одна за одною невдачі, ніби приречення за кару. Висловлене нею небажання спільного мешкання з Максимовими сиротами не було запереченням, а, радше, порадою.

Тепер, коли я під'їхав до сінешніх дверей Хомишиної хати і, викликавши Гашку, наказав, щоб вона з Варочкою збиралась їхати мешкати в колгоспну сторожку, Гашка висловила рішучий спротив, від себе і Варочки.

— Присягни нам з Варочкою, що коли ми переступимо поріг Хомишиної хати, повертатись до неї ти нас не примушуватимеш ніколи — заявила вона рішуче.

Прив'язавши коня до шули, на яку колись дуже давно були навішені ворота до Хоминого двору, я зайшов до хати і став Гашці та Варочці вияснювати наше становище і які користі ми можемо мати, хоч тимчасово, в колгоспній хатці-сторожці.

— Ми вже про це й без тебе знаємо. А не присягнеш — з тобою не поїдемо — повторила свою вимогу Гашка.

— Я вам побожився, що вас самих не покину — нагадав я їм мою присягу першого дня нашого сирітства.

— Ми про це пам'ятаємо і віримо тобі, але ми з Варочкою вже іншою присягою присягнули.

— Якою? Про що ви присягали?

— Про те, коли ми вийдемо за поріг Хомишиної хати, до неї більше не повернемося, хоч нам прийдеться в холодній землянці зябнути, або в снігу замерзати.

— Звідкіль ти взяла таку ідею!? — поцікавився я.

— Від тебе — не надумуючись і зі спокоєм у голосі відповіла вона.

— Я тобі про ніяку землянку не згадував.

— Не згадував, але думав.

— Хто про що думає — нікому не відомо закіль він своєї думки не висловить, а тому не вигадуй неблиць і краще збирайся.

Гашка не звернула увагу на мою вимогу збиратися, а всілася біля Варочки на лежанці на доказ того, що вона так поступатиме, як говорить. Тяжко зідхнувши почала ніби сама з собою розмовляти:

— Як хтось думає то й справді тяжко здогадатися, а от як мій брат думає, я ніби у картах його думку читаю. Ти знаєш — звернулась Гашка до мене з радістю в голосі та “іскорками” в її чорних чоловічках очей. — я не тільки твої думки легко розпізнаю, але й наперед вгадую. Ворожу і вгадую.

— Ну то добре, що ти така здогадлива сестра і передбачлива ворожка. Про що ж я думаю?

— Ти надумав — почала вона поважно — що мешкаючи в колгоспній сторожці, ми заслужимо милости у Божка та Нюрчиного дівера (Кузьменка) і вони нам на весні допоможуть добудувати половину нашої хати і там нас примістити. Вони можуть перевезти нашу комору на Васильківщину нам для хати, або виділити нам городу на нашій садибі і дозволити збудувати там землянку. Але ти помиляєшся. Нічого з твоїх думок не вийде. Мені сон снівся і ворожба так каже, що на Ображіївці (Стара назва Васильківщини) нам довго не бути. Земля ще буде мерзлою, щоб землянку копати й трава ще не буде зеленою, щоб нам хоч ніч під голим небом перебути, як ми будем змушені з Ображіївки переселятися.

— Коли так станеться, як ти наворожила, а сніг Хомишиної хати не розвалить, ми переїдемо назад. Хата —

не людина. Нам лихом платити не буде, що залишаємо її на зиму не опалювану — спробував я розвіяти Гашкину зневіру.

— Чиясь — можливо, але не Хомишина! — висловила вона зневажливо.

— Хомишина хата збудована з дерева, так само як і всі хати на хуторі.

— Я бриджусь навіть ім'я її згадувати, а не то що доторкатися до того місця, де її руки доторкались.

— Хомиха тільки стара, нерозумна жінка, а ти добре знаєш, що старих та ще й нерозумних людей гріх від Бога ображати та зневажати, — спробував заспокоїти розбурхану ненависть Гашки до Хомихи.

— В Бога більшої кари за ту, яку він наклав на нас, немає. Хіба що смерть. А Хомиха не така дурна, як ти думаєш. А скажи: нерозумні люди придумують мертвих ображати?, насміхатись над нашим сирітством і навіть самого Бога обманювати? Навіщо вона поклала свого внука каліку в головах нашої мами? Не було їй іншого місця на кладовищі? Не було їй іншого імени для внука? Назвала Грицьком, знаючи, що він довго не житиме і потім не посоромилася ні людей ні Бога призивати мамине ім'я і запевняти, що це не її внук, мамин син Грицько. Вона все знала заздалегідь, вона підступна і лукава. Вона людиноненависниця! Захотіла нашої хати — нехай в ній згорить, задушиться! Мені ні хати, ні її не потрібно й згадувати? Навіщо вона зневажила пам'ять і могилу нашої мами? Що їй мама лихого вчинила? Мама навіть не знали її...

Гашкин гнів на стару Хомиху за невагу матеріної могили нерозважним висловом і похованням внука біля гробу матері викликав у мене здивування і сльози в очах. Бо пам'ять матері в моїй душі — безсумнівна святість. Такої розгніваної сестри, ніби зовсім без причини, я ще не бачив у своєму житті і не думав навіть, що Гашка на щось таке здібна. А вона от сидить спокійно на лежанці рядом з нашою найменшою сестрою та своїми чорними і зволоженими очима, ніби розжареними головешками, виприскує іскри ненависти всьому нечесному, підступному, лихому, образливому і взагалі підлому. Такі іскри, впавши

у відповідний час і місце, можуть розпалити пожежу ненависті і спопелити на своєму шляхові все: зло і добро, лихо і щастя...

— Боїшся нам присягнути — сказала Гашка на останку — то забирай що бажаєш з того що в нас залишилося і їдь собі куди знаєш. А ми з Варочкою завтра підемо в світ-за-очі. Змилується хтось над нами, — добре, а ні, то нехай десь у Займі замерзнемо вовкам на поживу. Ми на це з Варочкою перед іконою присягнули і присяги дотримаємось. А ти, Варочко, від присяги не відмовишся? — звернулася Гашка до заплаканої і насупленої Варочки.

Варочка розмазала кулачками сльози і похитала головою на знак згоди.

Хто їх намовив на такий поступок? Чи вони самі подумали до цього? Мені випитувати про це та переконувати їх не було часу бо надходив вечір і, крім Божка, ніхто з колгоспників не знав куди і по що я поїхав колгоспним конем. До того я не міг запевнити сестер, що в жодному випадку нам не доведеться вертатися мешкати в Хомишину хату. Треба, мабуть, вернутися, до колгоспу і наступної ночі та завтра вдень роз'яснити сестрам наше положення, спробувати переконати їх, що Хомиха і її хата не мають нічого спільного з зазіханням на наше добро, а особливо з образою пам'яті нашої матері. Адже хата не винувата, що її колишня власниця втратила сумління і розум.

Хто знає що в їхній голові може ще зродитися за час моєї відсутності? Справді сестри можуть втікти в Займу і там за ніч замерзнути. Довелось виконувати волю Гашки.

Отримавши мою згоду присягнути, як Гашка попередньо вимагала, вона миттю зіскочила з лежанки, Варочці наказала вмиватися і збиратися в дорогу, а сама, знявши ікону святої П'ятниці-Параскевії, що одинока залишилась від пожежі, підперла її на столі куснем дерева, який вони приготували заздалегідь чи, можливо, вживали самі коли перед іконою складали присягу, і наказала мені становитися на коліна перед іконою.

— Прокажи Отченаш — командувала вона.

Я, перехрестившись, проказав Отченаш.

— Тепер повторяй слова, які я казатиму — наказувала Гашка і повагом почала виразно говорити: “Присягаю Тобі, Боже, і Вам, тату й мамо.”

Я повторив, думаю чи, що вона на цьому закінчить, або забудеться надумані раніш слова, і скаже “амінь”, але вона, набравши в груди повітря, продовжувала, ніби читала з приготованої записки:

“Переступивши поріг цієї хати, від нині і до віку до неї не повернуся. Клятвою і святим хрестом присягаю Тобі, Боже, і вам, тату та мамо, що нога моя не переступить назад порога, рука моя не доторкнеться клямки на її дверях, око моє не дивитиметься в сторону, де вона стоїть. Якщо я не дотримаю цієї присяги, нехай покарає мене Бог: Нога, що першою переступить цей поріг, нехай всохне; рука, що доторкнеться клямки, нехай всохне; око, що зверне в цю сторону зір, нехай осліпне. Амінь”.

Перед тим, як сказати “амінь”, я таки запротестував проти Гашкиної видумки.

— Гашко! — звернувся я до неї. Хто тебе цього навчив, нащо ти видумала так присягати? Адже цього виконувати не можна. Заходити до хати чи доторкатись руками до неї — можна стриматись. Але як можна не дивитися на неї, коли проходитемеш мимо?

— Тому я і думала, щоб ти в цю сторону хутора навіть не заходив.

— Шляху не перекопаєш і не загородиш. До того тут живуть наші добрі сусіди, а не вороги.

— Ітимеш шляхом — дивись в протилежну сторону, вимовила ніби заздальгідь надуману відповідь Гашка. Скажи “амінь”, не відступаючи від мене вимагала вона.

— “Амінь”.

Я не для того так подумала присягу — загортаючи ікону святої П’ятниці в постілку, щоб її першою винести з хати, — щоб тебе, братику, налякати, або через те, що ми з Варочкою тобі не довіряєм. Це для того, коли з нами щось станеться лихого, щоб за нашу загибель ти провини на себе не брав. Куди скажеш, ми з тобою по своїй волі підемо, але тільки не назад у Хомишину хату. На Васильківщині нам довго не втриматись. Моя душа відчуває.

Виносити ікону першою з хати я таки відмовив Гашку, бо ми могли її розбити, навалюючи на неї наші достатки. До того мені здавалось, що, переселяючись з Васильківщини в нову хату над шляхом, мати ікону останньою виносила з хати і першою вносила в нашу нову хату. Гашка на це погодилась.

Після розкуркулення, ми з батьком щось разів з п'ять їздили Майкою за речами до нашої хати. А по трьох роках мешкання в Хомишиній хаті, наші достатки змістились на одних санях. У колгоспну сторожку нам непотрібних речей не було потреби натягувати. Взяли ми: залізне ліжко, що розбиралось на частини, залишену Катериною частину матеріної постелі, малий столик, ступу, кочерги, горщики, миски та ложки, залишки батькового одягу та материну кожушанку, газову лампу, залишок проса в мішкові, з десяток порожніх мішків та півкошика буряків. З господарського приладдя я не забув за пилку, сокиру, вила, косу, ящик, де батько тримав молоток, струганок, долота та інше приладдя, та ящик зі старим залізччям і медалями. Лозову корзину, в якій я влітку переховував свої шкільні книжки та приладдя, перше бажав залишити Іванові, синові Петра Хомича, але подумав, що вона ще може пригодиться Варочці і виніс її на сани. Переглянувши з Гашкою ще раз всі закутки Хомишиної хати та згодившись, що більш нам нічого наразі не потрібно, винесли всі втрьох ікону святої П'ятниці і примостили зверху наших достатків на санях разом з Варочкою, обкутавши її матеріною кожушанкою.

Надворі вже починало сутеніти. Покрита ще не товстим покривом снігу земля, закростенівши від морозу, відчувалась твердою і не привітною під ногами через протоптану підшву моїх чобіт. У сусідніх хатах, через брак гасу, ще не засвічували світла але з димарів тонкими струйками здіймався рівними стовпцями дим, попереджаючи хуторян про наступну морозну ніч.

Гашка сідати у сани відмовилась.

— Вирушаючи в дорогу, присідають для того, щоб щасливо домів повернутися. А в нас дому нема, щастя для щасливого повернення непотрібно. Ви їдьте, а я буду йти та думати — сказала журливо Гашка.

Раніше я напевне так і вчинив-би: вигадуєш, то й пішки дорогу на Васильківщину знайдеш. Але після сьогоднішнього поведження Гашки я зрозумів, що вона вже більше не шолудива, покірна і безтолкова дівчина, а сестра, що вміє думати. Не тільки про те, що очі бачать, але й про те, що ще не настало і яке неодмінно прийде. Від сьогодні я з Гашкиною думкою і бажанням буду змушений рахуватися. Випровадивши на шлях коня я накинув віжки за ніжку стола а сам, зрівнявшись з Гашкою, ішов рядом з нею за саньми і думав свою невеселу й безнадійну думу про наше майбутнє перебування у колгоспній хатці — сторожці.

Втоптаний і дещо забруджений ногами людей та тварин сніг, не скрипів під нашими ногами та полозами саней. Хуторянки, хукаючи в руки, брали біля колодязів воду у відра і не застоювались на розмові з сусідками. Хуторяни тепер не мали стільки худоби, щоб поратись біля неї до смерку. Розпаливши в грубах грілися біля них, бо не було їх видно біля дворів, а навіть не чути голосів. Чиїм саме конем ми перевозили речі я вже не пригадую, але він, без моєї допомоги, звернув на дорогу, що вела до колгоспної стайні.

Вийшовши на бугор біля Балабушкиного переїзду через залізницю, звідкіль добре видно нашу садибу та господарства, Гашка, звівши зір на небо, тихо зідхнувши, сказала:

— Бачиш? — кивнула головою в напрямку нашої садиби — там навіть густіше зірок на небі.

Я оглянув сірину вечірньої наволоки на горизонті та ще морозом неочищене небо, не зауваживши жодної різниці в мерехкотінні зірок у небі над нашою садибою і рештою околиці, сказав Гашці, що то їй тільки так здається.

— То ти не умієш зауважити різниці — не згодилась вона все ще розглядаючи небесний зоряний покров над нами. — Ти от ішов рядом зі мною за саньми а того й не зауважив, що нам навіть собака дороги на хуторі не перебіг.

— Я не пригадую, щоб в когось з хуторян ще собака залишився.

— Собак, можливо, й не залишилось, але люди біля колодязів були, жодне з них не поцікавилось: куди це Сірикові сироти на ніч вирядилися?

— А ти бажала б, щоб тебе з музикою хуторяни проважали? В них своїх турбот вистачає.

— Свої турботи одна справа, а сирітські — зовсім інша — не згоджувалась зі мною Гашка. — Людина не може передбачити, що з нею станеться завтра, тому вже сьогодні намагається співчувати, чи хоч удавати, що співчуває тим, що їх біда вже настигла, надіючись щоб її лихо обминуло завтра. А наші хуторяни так само як і ти цього не розуміють.

— Хто тобі це все в голову напхав? — запитав я Гашку, все ще сумніваючись в дозрілості молодшої моєї сестри до самотійного думання.

— Нікого — відповіла вона впевнено: — Я в Соньки три роки жила й три роки над цим думала. Тато так несподівано померли і в моїй голові було все так перемішалось, що думала, що збожеволію. А тепер все повернулось назад — пояснила Гашка.

— Хіба тобі в Соньки було так прикро?

— Не з медом. — І, дещо подумавши, добавила: — Наймичкам, люди кажуть, завжди і всюди однаково.

Гашкина мова навела мене на згадку про випадок, що трапився мені на початку навчання в другій класі Білогривської школи. Деклямуючи перед класом вивчену частину Шевченкового вірша, “Як би ви знали, паничі”, я так перенявся долею Тараса, його матері, братів та сестер, що розплакався. Тяжко збагнути свою душу, чи це було передчуття чи вже початок дійсності. Але тепер Гашка своєю розмовою, йдучи за саньми в батькових старих чоботях, знову нагадала те місце з вірша, що викликало в мене жаль за моїх сестер і сльози перед моїми однокласниками:

— *А сестри!... Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете!
Ви в наймах вирости, чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!*

В той час племінниці вже ображали матір. Маньку, після того, як Івана покликали в Червону Армію, свекор-п'яниця почав нападустувати. Анютку, через наші злидні, викликані пожежею, батько та мати не бажали одружувати з милим для неї і мені Іваном. А на Катерину також мої одноклясники видумували всякі нісенітниці через те, що вона була примушена водити коней разом з хуторянськими чоловіками та парубками на нічне пасовисько.

Тоді хоч і боліла моя душа за сестер, але за їх долю і достаток турбувалися батько з матір'ю. Тепер же, за цих двох, я відповідальний перед батьком, матір'ю і перед самим Богом. За життя Шевченка було кріпацтво, а теперішні колгоспи на людське розуміння — погана його копія. А я сестер везу в колгоспну сторожку мешкати. Яка доля їх там спіткає? За два-три роки Гашка буде дівкою. Їй потрібно буде косу стрічкою заплітати, черевиками під музику витупувати і спідницею шелестіти так, щоб у хлопців серце прискішувало биття. А вона ось іде зі мною рядом у старих, занадто великих для її ніг, батькових чоботях, задивлена хто зна куди й для чого в це сіре, холодне зоряне небо, з недосяжними, як наша сирітська доля зірками. Вона зазнала наймів будучи ще дитиною. І, мабуть, про майбутні замріялась.

Варочка, загорнута в материну кожушанку, тримає ікону мабуть добре вже посинілими руками. Але не жаліється ні на холод ні на свою долю. Позбувшись опухлого живота, вона стала проворною, слухняною, а що головне: подобою та вдачею стала нагадувати покійну сестру Анюту. Осіння негода та рухливість за останні три місяці ходження до школи зробили з її одежею та взуттям своє: старі черевики зовсім розпалися, а спідничину Гашка латати не постигає: в одному місці зашиє дірку — в іншому нова виникне. До школи тепер їй ходити з колгоспної сторожки навіть у Гашкиних чоботях буде далеко. До весни Варочкина шкільна наука мусить перерватися — вирішив я в думці. А що буде з нами, як Божок не дотримає свого слова про допомогу нам в харчах колгоспною гречкою? — виникла нова турбота в думці.

— Я оце думаю — обізвалась Гашка, ніби вгадуючи

мої сумніви щодо нашого становища в колгоспній сторожці, — що ми добре зробили, що згодилися переїхати на Ображіївку. Там майже всі хуторяни — наші родичі.

— Що з того? — обізвався я не надумуючись.

— А те, що коли вони про це забули, то я їм нагадаю.

— Що ж ти їм нагадувати будеш? — здивувався з такої Гашкиної впевності.

— Нагадаю їм, що ми круглі сироти, а вони — наші родичі. Нагадаю також, що вони в нашому нещасті також винні. Нагадаю їм, що якраз вони примусили маму та тата переселятися назад над шлях на нашу садибу, чим і маму в могилу загнали і нас бездомними зробили. Нагадаю їм, що від нещастя ніхто не забезпечений. А тому нехай дивляться на нас і на Максимових сиріт, та про своїх дітей подумують.

Гашці я перечити не став, та й наша подорож кінчилась. Кінь завернув до колгоспної стайні, а мені потрібно було його спровадити до дверей колгоспної хатки-сторожки.

З М І С Т

Перший день сирітства.....	стор.5
Порада без поради	21
Поради й справді не завжди корисні	25
Як не везе, то й не їде.....	48
А світ таки не без добрих людей.....	67
Колгосп ім. Другої п'ятирічки	87
Колгоспником у колгоспі ім. Другої п'ятирічки	111
Хліб та сіль тепер за золото, срібло та царські медалі .	126
“Казав пан — кожух дам”, але сироту його слово не нагріло	141
В собачій тічці без гризні не обходиться.....	149
Куди не повернись — все під дурного хатою опинюсь .	168
З громади по нитці — бідному сорочка.....	179
Знову колгоспником	188
Колгосп ім. Другої п'ятирічки в час моєї відсутности в ньому	193
Колгоспним конюхом	204
Воля наша, праця ваша, а гуртове таки чортове.....	213
Хата не винувата, тільки Хомиха нерозумна жінка	220

“ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ”
Сирітськими стежками. Частина третя.

Зауважені друкарські помилки:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
Англомовний підзаголовок		Agphan	Ogphan
8	7 зверху	він	від
10	5 знизу	вуха	вух
23	3 знизу	Нашої сестри Маньки свекри	Наша сестра Манька, її свекор з свекрухою померли напровесні
35	10 знизу	ще пару	пару
38	17 зверху	Спадщина	Спащина
46	17 зверху	на заваді,	на заваді владі,
55	11 знизу	тугі ніби мотузок	ніби мотузок і тугі в гузні
57	20 знизу	а три	на три
65	11 знизу	зауважив	зауважиш
68	20 знизу	в Шостку	в Шостку, і сказала їм про це
70	18 знизу	хаті було	хаті не було
77	20 зверху	4 та 7, і розрізавши	4 та 7, і нулі на решту,
79	4 знизу	не пам'ятаю.	За таку відповідь мене до відповідальності не потягнуть
92	7 знизу	вели	вивели
108	5 зверху	тулити	тулити, таки ж на нашій ниві

111	9 зверху	Я не пригадую імени	Сірика, та того Вареника,
125	2 зверху	Та Орина	Та й Орина
125	2 знизу	нашим	вашим
128	20 зверху	інших грибів	, грибів
131	10 знизу	Пололова	Подолова
138	1 знизу	іншими грибами	, грибами
151	8 зверху	Данилової хати,	де мала мешкати тітчина
160	6 знизу	запріг	нова невістка випріг
161	12 зверху	у бригаді	на відділі
169	1 знизу	і знав	і не
171	14 знизу	але в нього... Дубов'янкою	в нього...дубов'янкою
190	6 зверху	що	ще
190	6 знизу	й яблуках	й в яблуках
195	8 зверху	постачають	постачатимуть
196	4 знизу	Бардак...	бардак...
206	1 зверху	зважаючи кого	зважаючи для кого
214	10 знизу	дощок	пластин
225	3 і 10 зверху	тату	тато
226	13 знизу	її	їх

10793

\$1000